

Barun Pavle Rauch bio je ban od siječnja 1908. do veljače 1910. godine. Kroz to vrijeme uspio je izgraditi vladinu palaču u Gornjem gradu u Zagrebu, a zemaljskim, državnim i privatnim sredstvima pokrenuo je mnoge akcije u poljoprivredi, stočarstvu, trgovini, kulturi i prometu. Žestoki mu je otpor pružala Hrvatsko-srpska koalicija, odnosno opozicija, pa su njegovi suuspjesi to veći, i ne smiju se izostaviti iz hrvatske povjesnice, napose i stoga što je ta opozicija uspjela da se njegovo ime veže isključivo uz veleizdajnički proces protiv Srba, što nikako nije bio dominantan aspekt njegova djelovanja.

UDK 929 Rauch, P. "1908/1910"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. 10. 1998.

Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme

Mira Kolar-Dimitrijević

Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

Barun Pavle Rauch bio je ban od siječnja 1908. do veljače 1910. godine. Kroz to vrijeme uspio je izgraditi vladinu palaču u Gornjem gradu u Zagrebu, a zemaljskim, državnim i privatnim sredstvima pokrenuo je mnoge akcije u poljoprivredi, stočarstvu, trgovini, kulturi i prometu. Žestoki mu je otpor pružala Hrvatsko-srpska koalicija, odnosno opozicija, pa su njegovi suuspjesi to veći, i ne smiju se izostaviti iz hrvatske povjesnice, napose i stoga što je ta opozicija uspjela da se njegovo ime veže isključivo uz veleizdajnički proces protiv Srba, što nikako nije bio dominantan aspekt njegova djelovanja.

1.

U suvremenoj historiografiji nepopularno je baviti se činjenicama. Možda to i stoji u naroda koji dugo imaju svoju državu pa je u malim studijama već nabrojeno sve što se pripisuje u hvalu i pokudu nekom vladaru ili vladi. Međutim, mi nismo imali hrvatskih povjesničara koji bi pisali slobodno, izuzev iz redova svećenika koji su se bavili svojim povijesnim problemima, ne baveći se svjetovnom poviješću. Tako se i dogodilo da o vremenu banovanja dr. Pavla Raucha nije napisano ništa izvan problematike veleizdajničkog procesa i stranačkih odnosa.

No život nije tako jednostran ni jednostavan i povijest se sastoji od mnogo komponenta koje određuju kako se može neko vrijeme prosuditi u cijelosti. Tako je i iz vremena bana Raucha mnogo toga ostalo prikriveno i prešućeno, a vrlo su izraženi pokušaji da se ban i njegovi suradnici izvrgnu poruzi i karikaturi. Ban Pavle Rauch bio je zadnji ban koji je pokušao dati hrvatsko obilježje hrvatskoj politici, no u tome je doživio poraz i nakon silaska s banske stolice odustao je od bavljenja u hrvatskom političkom.

On je, naime, došao za bana kad je već sve pripremljeno za stvaranje velike južnoslavenske države na čelu s dominantnim srpskim elementom, a bez ikakvih uvjeta za hrvatsku stranu. Pri tome se zaboravljalo da su podjelom Rimskog Carstva na zapad-

ni i istočni dio stvoreni posebni svjetonazori na ovim prostorima, koji se nisu mogli prebrisati jednostavnom proklamacijom regenta Aleksandra o stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, napose i stoga što se nije mogao stvoriti jedan troimeni narod niti izbrisati vjera. Pristalice bezuvjetnog ujedinjenja učinili su u međuvremenu sve da se hrvatska prošlost izbriše te su i povijest u jugoslavenskoj državi frizirali, prisvajajući mnogo toga što im nije pripadalo i brišući sve želje Hrvata za svojom vlastitom državom, neovisnom od svih susjeda koji su posezali za ovim prostorima.

Tako se dogodilo i banu Pavlu Rauchu da je njegovo ime spominjano samo u svezi s veleizdajničkim procesom i samo u negativnoj konotaciji. Gotovo se nitko nije usudio protiviti takvu zaključku. Tek je novinar Josip Horvat tajno u svom dnevniku napisao "čitav taj Pavao Rauch nije bio najlošiji", pišući da je čak sinu svog protivnika prof. Prestinija dao stipendiju te da je provco potpuno slobodne izbore, ne utječući na tijek izbora ni na koji način. Horvat je napisao "Kod nas danas takva je tolerancija nedokučiva; konačno biti na vladi, provoditi izbore s ograničenim brojem izbornika, pa ne dobiti niti jedan mandat, to je vrhunac slobode, kakva je rijetko gdje zabilježena."¹ Iz istog izvora doznajemo da je Horvat namjeravao 31. svibnja 1944. napisati studiju o Pavlu Rauchu, ali osim onog što je objavio u *Obzoru* 1935. nije dalje stigao. Ponovno Horvat piše: "Bio je politički ljepši čovjek nego što smo ga prikazivali. Izbori bez pritiska-jedinstveni u hrvatskoj prošlosti-mecenatstvo prema Harambašiću, Luji Vojnoviću, Matošu itd.-lijep plemeniti "Ausklang" političke uloge hrvatskog plemstva." Prisijećajući se Raucha, Horvat je napisao da je Rauch prolazio Gornjim gradom "nasmijana, dobroćudna oka sa zlatnim cvikerom", za razliku od Nikole pl. Tomašića, koji je bio hladan, sumoran lik i tužna pojava."² Rudolf Horvat piše da je Rauch bio "poznat kao hrvatski rodoljub i kao čovjek dobra srca, a poštenih namjera"³.

Dakako, suprotna mišljenja bila su brojnija. Nakon veleizdajničkog procesa zvali su ga "bjesomučni i mahniti barun Rauch", a u tisku su upotrebljavani izrazi nedostojni njihovih pisaca.⁴ U Hrvatskom se saboru 1910. godine sve zlo u Hrvatskoj pripisivalo vremenu Pavla Raucha. Protivnici Raucha obilato su iskoristili činjenicu da je Rauch bio pripadnik već gospodarski onemoćala i poprilično razvodnjena hrvatskoga plemstva sjeverozapadne Hrvatske, tj. Hrvatskog zagorja, koje je jedino kontinuirano preostalo od srednjega vijeka, ali i ono je, nagriženo prenaseljenošću, siromaštvom i ukiućem kmetsva, uzalud pokušavalo naći mogućnosti dostojnog preživljavanja, potiskivano i sve više asimilirano od stranoga kapitala i stranoga plemstva.

Zbog svoje prohrvatske orijentacije te zbog već uznapredovale koalicijske opcije koja je budućnost Hrvatske vidjela u sklopu velike južnoslavenske države dr. Pavle Rauch mnogima je već u početku bio neprihvatljiv kao ban. Samo zahvaljujući svojoj upornosti i vjeri da će narod prihvatiti njegov program koji je bio u interesu naroda, održao se na banskoj stolici više od dvije godine. A u tome ga je podržao i bečki Dvor, misleći isto u vrijeme kad se sve više javljala težnja za potpunom mađarskom samostalnošću.

¹ Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, Zagreb, 1989., 111.

² J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900.-19...*, 9. Josip Horvat tražio je i Rauchove memoare koji su bili kod Janka Jelačića. Nije mi poznato jesu li ti memoari očuvani. Ako jesu, trebalo bi ih objaviti.

³ Rudolf Horvat, *Slavonija I i II, Vinkovci*, 1994., 69.

⁴ *Crvena Hrvatska*, 94., 23. XI. 1910.

Mislimo da je sada vrijeme da se progovori puna i prava istina o banu Pavlu Rauchu, koji se zalagao za cjelovitu Hrvatsku te o njegovoj gospodarskoj, socijalnoj i drugoj politici. Neke predradnje u tom pravcu već su načinjene.⁵ Pavle Rauch uložio je silnu energiju da uvjeri vlasti u Budimpešti i Beču da je potrebno investirati i u Hrvatsku te da je potrebno gospodarski unaprijediti Hrvatsku da bi se smirilo nezadovoljstvo naroda i većine stranaka. U tome je imao zadovoljavajućeg uspjeha sve do pokretanja veleizdajničkog procesa te mislimo da je taj proces bio isprovociran sa strane da bi se Rauch doista onemogućio u nastojanju da gospodarski unaprijedi Hrvatsku. Događaji u Hrvatskoj poslije odlaska Raucha s banske stolice pokazuju zastoj u gospodarskom i svakom drugom razvoju te do Prvog svjetskog rata nema značajnijeg pozitivnog pomaka niti na jednom području, a stranačka politika potiskuje gospodarski razvoj.

2. Imenovanje Pavla Raucha za bana

Imenovanje Pavla Raucha za bana i doček u Zagrebu. Imenovanje Pavla Raucha za bana ručnim pismom cara 8. siječnja 1908. bilo je veliko iznenađenje za hrvatsko-srpsku opoziciju, koja je mislila da će poslije povlačenja Aleksandra Rakodczaya ponovno dobiti vlast u ruke. Koalicija je mislila da će za bana biti imenovan dr. Nikola Tomašić, a za podbana dr. Vladimir pl. Nikolić Podrinski. Ali Tomašić je odbio bansku stolicu. Na to je ministar predsjednik dr. Sandor Wekerle (Budimpešta, 22. VI. 1878.-Budimpešta, 23. XII. 1963) predložio caru Pavla Raucha, ne znajući da su se nekadanje simpatije Raucha za koaliciju istopile 1906., kad je istupio iz zajedničkog kluba u budimpeštanskom saboru, obavijestivši o tome i Hrvatski sabor te rekavši da će se "u Hrvatskoj razviti takve prilike u kojima on neće biti sudionik". To je Koalicija zapamtila i uvrstila ga među svoje najluđe neprijatelje.⁶ Car i Wekerle računali su da će Rauch s istom sustavnošću i strogošću kojom je vodio svoje martijanečko gospodarstvo kraj Ludbrega upravljati i Hrvatskom, da će razbiti koaliciju i oslabiti njezine veze s Beogradom te ojačati umjereno hrvatstvo koje je trebalo poslužiti za ponovno uspostavljanje ravnoteže između Beča i Pešte. Hrvatsko-srpska koalicija protivila se Rauchu od početka jer njezino djelovanje nije odlikovao zajednički program nego želja za vlašću i jak antiaustrijski i antimadžarski osjećaj. Cilj joj je bio da se u sklopu sveslavenske ideje, odnosno južnoslavenske ideje u užem smislu pod vodstvom Srbije, stvori jedna jaka državna tvorevina koja bi na ovim prostorima osigurala političku i gospodarsku moć Hrvatima i Srbima. Ne mogavši dočekati preuzimanje vlasti, postajala je sve nestrpljivija. Raucha nije podržavala ni Mađarska stranka, jer je Rauch bio poznat kao protivnik mađarskog apsolutizma, pa ona nije sudjelovala u njegovom postavljenju.

Zapravo se do zadnjeg trena nije znalo da će Rauch postati ban. Car je odlučio 5. siječnja da umjesto Aleksandra Rakodczaya, koji je pripadao slavonskom plemstvu, imenuje za bana Pavla Raucha. Nakon dogovora s Aleksandrom Wekerleom i Ministarskim vijećem u Budimpešti, Rauch je izjavio da će se strogo držati Nagodbe, a prije izbora za Sabor da neće raditi na osnivanju nove unionističke stranke.

⁵ Stjepan Laljak objavio je govor Pavla Raucha u Hrvatskom saboru 9. XII. 1896., kojim je napao politiku bana Khuena Héderváryja. (Zaprešički godišnjak, 1996., 105.-113.). Zajedno s bratom Gejzom on je na sjednici Hrvatskog sabora 10. kolovoza 1897. tražio da se nadopuni adresa zahtjevom za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. (Narodni list, Zadar, 1897., br. 74.) Ja sam priredila za Podravski zbornik 1998. rad o odnosu Pavla Raucha prema Podravini u vrijeme njegova banovanja, koji je u tisku.

⁶ Hrvatska, 25., 3. VII. 1906.

Pavle Rauch pripadao je zagorskom plemstvu i njegov dolazak za bana prekida kontinuirano postavljanje slavonskih veleposjednika za banove (Ladislav i Teodor Pejačević, Dragutin Khuen Héderváry, Aleksandar Rakodczay). Nedovoljno upoznat s napepostima koje su razdirale Hrvatsku u dijelovima, mislio je da će uspjeti umiriti Hrvatsku, pa je, vraćajući se sa svojim novim odjelnim predstojnicima preko Drave kod Botova u Hrvatsku, zapjevao Mihanovićevu "Lijepu našu", držeći da je tek tada stigao u svoju domovinu.⁷

Doček bana 15. siječnja u pola tri u Zagrebu ukazivao je na velike neprilike u budućnosti. Oko 10.000 demonstiranata, sastavljenih od radništva, ali i studenata koje su predvodili Dalmatinci s Budislavom Angjelinovićem na čelu, dočekali su bana s gnjilim jajima i kamenčićima, a tu se našla i kočija u kojoj je bila montirana karnevalska "banica". Zrinjevcem je tada odjeknula podrugljiva pjesma "O du mein lieber Augustin alles ist hin. Geld ist hin, Mensch ist hin" ("O moj dragi Augustine sve je gotovo. I novac i čovjek"). Na kućama novih odjelnih predstojnika Nikole Czernkovicza i Slavka Aranitzkog bili su razbijeni prozori. Nije ga dočekao ni gradski načelnik Zagreba dr. Milan Amruš, nego gradski činovnik S. Katkić, biskup Krapac i u ime vladinih činovnika Nikodem Jakšić. Došlo je i do tučnjave daka i studenata s oficirima koji su podržavali novog bana. Oficir Danko od studenata je pretučen, pa ga je ban posjetio u bolnici. Zagreb je uzavreo, a poticaj za takav doček novom banu došao je od Hrvatsko-srpske koalicije, koja je od početka izjavljivala da odbija svaku suradnju s novim unionističkim banom, proglašavajući suradnju s njim za izdaju naroda.⁸

3.

Ban Rauch i Nagodba. Ban Pavle Rauch izložio je svoj program u Zagrebu 16. siječnja 1908. To je bila novina u banskom nastupu pa je predstavnik mađarske opozicije barun Banffy izjavio u Pesti Naplo da hrvatski ban ne smije imati svoj posebni program. Rauch je izjavio da zemlje krune Sv. Stjepana sačinjavaju zajednicu, pa su i prema Pragmatičkoj sankciji i prema Nagodbi iz 1868. prema trećima nerazdruživa cjelina. Ta je izjava očito uvjetovana od Wekerlea i Ministarskog vijeća. No ban je istaknuo da Hrvatska ima svoj poseban politički teritorij s posebnim političkim narodom. Zatim je izjavio da će nastojati ili upravnim putem ili putem regnikolarnih deputacija uskladiti nesporazume koji su nastali krivim shvaćanjem Nagodbe.⁹ Pitanje željezničke pragmatike, tj. problem jezika na željeznicama trebaju također riješiti regnikolarne delegacije. Pitanje jezika, kao i pitanje zastave, ima se prema banu posve raščistiti, a u financijskom pogledu ima se oživotvoriti jedno novo pravo Hrvatskog sabora, a to je da može raspisati zemaljski prerez na porez u zemlji, ako to bude potrebno. Isto tako Rauch je izjavio da će zatražiti da mu Sabor dodijeli pravo sklapanja zajmova za investicije u dogovoru s ministrom financija. Što se tiče gospodarskog programa, Rauch je rekao da potpuno usvaja izrađeni program svoga prethodnika bana dr. Rakodzaya, koji je kao predsjednik Banskog stola bio izvanredno vješt pravnik. Izjavio je da se u zemlju imaju povratiti arhivski spisi koji pripadaju u djelo krug autonomnih poslova Hrvatske, dakle, oni komorski spisi koje je Khuen prebacio u Budimpeštu, a zbog čega je došlo do afere s Grižanićem koji je udario bana. Obećao je i provođenje izborne reforme te što skoriju izradu prijedloga ove reforme Saboru. Rekao je da treba proširiti au-

⁷ Hrvatska kruna, 16., 22. I. 1908.

⁸ Josip Lakatoš, Medju veleizdajnicima, Zagreb, 1910., 62.

⁹ Novosti, 1908., br. 16.-Program novog bana.

tonomiju gradskih i seoskih općina, prirediti zakonsku osnovu o iseljavanju da ono ne bi ugrožavalo osnove demografske strukture Hrvatske te da treba uvesti novi građanski i kazneni zakonik. Svjestan zaostalosti Hrvatske u gospodarstvu, Rauch je rekao da treba ozbiljno razmotriti pitanje osnivanja četvrtog odjela Zemaljske vlade, tj. odjela koji će se baviti isključivo gospodarskim pitanjima. Rauch je izjavio da drži svojom brigom unapređenje blagostanja cijelog naroda u intelektualnom i materijalnom pogledu podizanjem novih pučkih škola te podizanjem poljoprivrede, obrta i trgovine. Obećao je da "... ne će praviti nikakove razlike ni u vjeri ni u narodnosti, i da će uvijek ići na ruku opravdanim zahtjevima Srba". Neće trpjeti nemar činovnika, kojima je obećao bolji položaj. Izjavio je da je njegovo geslo "za Boga i dom" te je završio govor sa "Živjela nam premila hrvatska domovina".

Međutim, taj govor nije bio simpatičan ni Mađarima.¹⁰ Godine 1917. isticao je rok Austro-Ugarske nagodbe, koja je bila sklopljena na pola stoljeća. Predviđalo se da će do tada Mađarska izboriti posvemašnju samostalnost. Mađari su držali da je zadnji čas da mađariziraju Hrvatsku, da se ona ne bi od njih otuđila. Stoga je to razdoblje intenzivnog podizanja julijanskih škola svugdje gdje je za to bilo interesa, a ne samo tamo gdje je bilo dovoljno mađarskih naseljenika da se otvori škola. Hrvatsko-srpska koalicija u vrijeme svoje vladavine do 1908. to je olako dopuštala, držeći da će jednom, ako se i stvori mađarska država, ona biti dovoljno slaba da se ne može suprotstaviti narodnoj politici Hrvata i Srba. Drukčije je bilo sa željeznicama, koje ne samo da su bile građene isključivo u interesu Mađarske, nego su i namještenici bili Mađari ili poznavaoци mađarskog jezika. Zbog mađarskog govornog jezika na željeznicama u Hrvatskoj izbili su još 1907. žestoki sukobi između hrvatske delegacije i većine u peštanskom parlamentu. To pitanje u vrijeme nastupa Raucha za bana nije bilo riješeno. Između bana i ugarske vlade posrednik je bio hrvatski ministar, ali su i Ernest Cseh i Teodor Pejačević bili izraženi mađaroni. Zemaljskoj vladi u Zagrebu bilo je slobodno rješavati samo pitanja unutarnje uprave, bogoštovlja i nastave te sudstva pa je njegova ovisnost o Budimpešti svakako silno sputavala i ograničavala rad Pavla Raucha.

Nesamostalnost Raucha iskazivala se u čestim odlascima u Budimpeštu k dr. Aleksandru Weckerleu i hrvatskom ministru, odnosno k caru u Beč. Vjerojatno niti jedan ban nije toliko putovao na konzultacije u Budimpeštu i Beč kao dr. Pavle Rauch. On je za svaku svoju odluku htio čuti mišljenje nadređenih. Nesreća je bila u tome što on zbog glasa koji je tukao njegovu obitelj od Levina Raucha, tvorca nagodbe, nije bio u Hrvatskoj prihvaćen kao posrednik između bečkog dvora, mađarske vlade i naroda. Zbunjena nagomilanim gospodarskim nevoljama koje su godinama držale Hrvatsku u rangu kolonije, narod je više vjerovao hrvatsko-srpskoj koaliciji, tražeći svoju budućnost u još neiskušanom sklopu neke buduće južnoslavenske države.

Hrvatski delegati u Budimpešti pripadali su uglavnom hrvatsko-srpskoj koaliciji i bili su jači protivnici bana Pavla Raucha od bilo koga drugoga, ali svojim su traženjima u mnogo čemu išli na ruku Rauchu. Dr. Božo Vinković, izabran u Požegi, prigovarao je na zasjedanju zajedničke delegacije 21. listopada 1908. zbog protuhrvatske tendencije, koja se vidi čak u nazivlju novih brodova iako plove hrvatskim morem. Grga Tu-

¹⁰ Mađari su se unaprijed ogradili da bi Rauch mogao promijeniti njihovu politiku prema Hrvatskoj. I Weckerle je izjavio da ban ne smije ništa raditi mimo Nagodbe te da će Hrvatska dobivati samo ono što po zakonu, tj. po nagodbi mora dobiti. (Glasnik požeške županije, 2., 11. I. 1908.) Zapravo su pod utjecajem Rauchovih uvjerenja mnogo popustili i odstupili od te krute politike pa je Hrvatska za Raucha dobila više novaca nego ranije.

škan, poslanik Siska, istaknuo je da Hrvati ne mogu uopće doći do boljih položaja. Ljubo Babić Gjalski naveo je ponašanje grofa Montecucolia koji je uskliknuo "Tengerre Magyar", što je sve jačalo i pothranjivalo nezadovoljstvo naroda u Hrvatskoj, a s dolaskom Raucha na bansku stolicu ta tendencija nije mnogo oslabila.¹¹ Na plenarnoj sjednici delegacije 23. listopada 1908. Gjalski polemizira s ugarskim predstavnicima o ugarskom pravu na more.¹² Na istoj sjednici dr. Bogdan Medaković, vrlo kvalitetan govornik i lukav političar, osvrnuo se na aneksiju Bosne i Hercegovine, izjavivši da sada u Bosni treba vladati narod, a kritizirajući što se u vanjskoj politici Austro-Ugarska Monarhija oslanja na Njemačku kao nikad prije.¹³

Zajednički sabor u Budimpešti djelovao je stalno, a Rauch u Zagrebu nije sazivao Hrvatski sabor, pa su mnogi problemi unutrašnje politike Hrvatske ubacivani u govore zastupnika iz Hrvatske i Slavonije, npr. u govore Frana Supila, Gjalskog i dr. Zanimljivo je da se na tom zajedničkom saboru ban Rauch često kritizirao, a simptomatično je da je prečesto šutio i ministar predsjednik Aleksander Wekerle koji ga je predložio za bana. Dr. Fran Vrbanić tako je postavio pitanje osnivanja četvrtog gospodarskog odsjeka u Zemaljskoj vladi, nakon što je ministar Darany prigovorio da bi bilo bolje da se koalicija više bavi gospodarskim pitanjima a da zanemari političke odnose.¹⁴ Upravo to je i pomaknulo pitanje osnivanja gospodarskog odjela u Zemaljskoj vladi s mrtve točke. Rauch je dao sastaviti prijedlog što bi taj odsjek trebao raditi te je u njegovoj Ustavnosti objavljen članak "Privredno-politička važnost gospodarstvenog odjela" s tekstom: "...gospodarstvo i šumarstvo, a uz njih maloobrt i veleobrt, trgovina i promet te konačno kapital i kreditne prilike, jesu temelji naše privrede, dakle i glavni uvjeti obstanka jednog modernog društvenog tiela, jer kultura je tek posljedica narodnog bogatstva."¹⁵ Međutim, Rauch nije uspio osnovati taj odjel s potpunom djelatnošću. Ipak ga je ugradio vrlo vješto u rad Odjela za unutrašnje poslove, kad je u studenom 1909. osnovan III. D pododsjek koji se dijelio u A.: poslovi kolonizacije seljaka iz prenaseljenog Hrvatskog zagorja u Slavoniju, ribarstvo, zemljišno dobro Božjakovina, veterinarske zavode i zaštita poljoprivrednih radnika-za rad ovog pododsjeka zadužio je podžupana Josipa Subotića te B.: poslovi za živežarstvo, piće, vodno pravo, imenovanje kulturnih (gospodarskih) vijećnika, zadrugarstvo, poljoprivredno redarstveni prekršaji-na čelo ovog važnog posla postavio je inž. Zvonimira Žepića. Istovremeno je osnovan IV. odjel Zemaljske vlade, ali samo kao obrtni (gospodarski), na čelu sa Julijem Hockerom, dotadanjim podžupanom Bjelovarsko-križevačke županije, koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata proširio svoju nadležnost mnogim poslovima koji su prije pripadali Budimpešti.¹⁶

Pavla Raucha Mađari u Budimpešti nisu voljeli, a osobito ga nije volio Khuen Héderváry, koji mu nije mogao zaboraviti istupe protiv njega. To se odrazilo i u pisanju ugarskoga tiska koji je često također izražavao kritičke opaske na banove odluke. Ipak bilo je i poštenih političara. Ministar grof Julije Apponyi, vješti diplomat koji je uspio 1919. i 1920. izboriti za Mađarsku povoljni ugovor u Trianonu, rekao je u inter-

¹¹ Ustavnost, 218, 22. X. 1908.

¹² Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

¹³ Ustavnost, 220, 24. X. 1908.

¹⁴ Ustavnost, 254, 3. XII. 1908.

¹⁵ Ustavnost, 270, 23. XII. 1908.

¹⁶ Ustavnost, 257, 10. XI. 1909.

vju Pester Lloydu 9. rujna 1909. da Ugarska mora ostati jedinstvena, ali da to stanovište "ne vriedi za Hrvatsku, koja je država, jedna politička narodnost sa svojim vlastitim autonomnim plemenskim pravima", potvrđujući time osjetljiv položaj Mađara na području Hrvatske te da su Mađari bili svjesni svog nesigurnog položaja u Hrvatskoj.¹⁷

U vrijeme ustavne krize 1909. bilo je različitih kombinacija o smjenjivanju Raucha i postavljanju novog bana. Pričalo se da je Wekerle obećao zastupnicima Koalicije maknuti Raucha ako odustanu od glasovanja za Justa u zajedničkom parlamentu.¹⁸ Činjenica je da Rauch nije nikad uspio pridobiti za sebe simpatije slavonskog plemstva. Grof Teodor Pejacsevich izjavio je krajem 1909. u Beču "da uprava u Hrvatskoj nikad nije bila tako loša, kao sada", stavivši se time otvoreno na stranu protivnika Raucha.¹⁹

Vrlo jaka oporba Rauchu u zajedničkom saboru postupno je razarala kredibilitet dr. Pavla Raucha kao bana, koji se stalno osjećao kao privremeni ban, koji vlada bez Hrvatskog sabora, a i u zajedničkom saboru ima snažne neprijatelje. Što je njegovo banstvo više odmicalo, prijatelja je bilo sve manje, a neprijatelji su djelovanjem koalicijske propagande bili sve jači.

4.

Rauchovi činovnici. Pavle Rauch nije imao sreće sa suradnicima. Karakteristično je da je Pavle Rauch imao najviše povjerenja u suradnike koji su pripadali plemstvu sjeverozapadne Hrvatske, jer su pripadnici slavonskog plemstva, a osobito krajiško plemstvo imali drukčije poglede na budućnost Hrvatske. Prvi su bili dovoljno bogati pa nisu bili ovisni o činovničkom kruhu, a i vezali su se ponajviše uz mađarsko plemstvo. Krajiško plemstvo, koje je postalo plemstvom za svoj dugogodišnji rad na području Vojne krajine, bilo je pak uglavnom bez imetka i radi toga se rado povezivalo s trgovcima i gradanstvom koje je imalo velike simpatije za planove Hrvatsko-srpske koalicije. Kao veleposjednik koji je svoje martijanečko dobro uzorno uredio, Rauch je i od činovnika tražio poslušnost i marljivost. Nižem je činovništvu savjetovao da se ne miješa u politiku te im je čak zabranio da budu članovi političkih stranaka.²⁰

Za podbana odnosno predstojnika za unutarnju upravu Rauch je morao uzeti Nikolu pl. Czernkovicha Dolskog (Crnkovića), već istrošena političara iz vremena njegova oca Lewina. Czernkovich (Rijeka kraj Koprivnice, 10. VI. 1845.-Zagreb, 27. IV. 1917) nije mogao odgovarati zahtjevima Raucha koji je težište svog rada stavio na gospodarski razvoj, a ne na spletke, polemike, napade i obrane kao pravnik Czernkovich, dosta nasklon jačanju bečkog dvora na hrvatskim prostorima. On je u intervjuu dr. N. Jakšiću rekao da Rauchova vlada želi promijeniti nagodbu te je pozvao na slogu Hrvate i Srbe, jer da su oni temeljna snaga i moć hrvatske države, ne spomenuvši čak ni Mađare. Czernkovich je svoj interes nalazio u povezanosti s financijskim krugovima Mađarske, osobito s onima na željeznici.²¹ Na Czernkovicha je 30. rujna 1908. izvršen napad od

¹⁷ Ustavnost, 206, 10. IX. 1909. Kéi J. Apponyja udala se za Zogua, albanskog kralja.

¹⁸ Ustavnost, 261, 15. XI. 1909.-Ugarska kriza i hrvatsko-srpska koalicija.

¹⁹ Ustavnost, 285, 14. XII. 1909.

²⁰ Ustavnost, 11, 13. II. 1908.

²¹ Agrarmer Zeitung, 161, 1. VII. 1908. Prva žena Nikole Czernkovicha bila je Ljudmila Zoričić, kojoj je majka bila Zlatarović, a druga mu je supruga bila Karolina, udovica grofa Sermaga, rođena u Lavovu. Njegov brat Albert bio je računarski savjetnik, a žena mu je bila Zlata Folnegović. Obitelj je imala rudnik ugljena kraj Koprivnice, koji je opskrbljivao ugarske željeznice ugljenom na tom području. Vrlo loš odjek u javnosti imala je odluka podbana da prihvati stipendiju od 1.600 kruna za svog sina jer je sam imao plaću 15.000 kruna. (Posavska Hrvatska, 23, 6. VI. 1908.)

studenta prava Ivana Juriše, koji je u studenom osuđen na 5 mjeseci zatvora.²² Potkraj lipnja 1909. Czernkovich je zamolio bana da bude umirovljen jer ga je teško pogodila smrt sina, a pored toga je veleizdajnički proces protivno predviđanju podbana postao europsko pitanje, s kojim se on nije mogao nositi. Umirovljen je 18. Lipnja, dobivši komturski krst reda Franje Josipa sa zvijezdom kao zahvalu za rad. Za novog je podbana 5. srpnja 1909. postavljen dotadnji vrhovni načelnik Zagreba Slavko Cuvaj od Ivanske, (Ivanska kraj Bjelovara, 26. II. 1851.-Beč, 31. I. 1931.).²³ U svom nastupnom govoru Cuvaj je najavio da će se pridržavati ustaljene politike, tj. politike koju je priželjkivao Pavle Rauch, ali koju nije uspio provoditi zbog prejakog otpora opozicije.²⁴ Cuvaj je bio iskusan upravni činovnik, koji je poznao probleme Slavonije i probleme Like, jer je bio i veliki župan Ličko-krbavske županije, a već 1878. bio je vladin povjerenik u Brodu na Savi. Rauch je mnogo očekivao od novog podbana, koji je bio brat poznatog pedagoga Antuna Cuvaja (Bjelovar, 1854.-Zagreb 1927.), a koji se od matematike usmjerio na jačanje tehničke naobrazbe u pučkim školama te je kao dugogodišnji zemaljski školski nadzornik bio povezan s učiteljima čitave Hrvatske. Slavko je Cuvaj u srpnju 1909. posjetio osječko područje te s Csehom u Erdutu, Antunom Mihalovićem u Čepinu, Rudolfom Normanom u Valpovu, Mailathom u Donjem Miholjcu i drugim slavonskim plemstvom raspravio brojna pitanja, a osobito pitanje bolje povezanosti Osijeka sa Zagrebom.²⁵

Za predstojnika za pravosuđe dr. Pavle Rauch uzeo je dr. Slavka Aranickog. To je svakako bio loš izbor jer je on kao zet Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog vjerojatno prikriveno bio ipak simpatizer planova Hrvatsko-srpske koalicije, iako se javno izjavljao protiv te koalicije. Možda je naivni Rauch upravo na njegov nagovor podržao pokretanje loše pripremljena "velicizdajničkog procesa", koji ga je toliko kompromitirao da je morao otići s banske stolice. Na takav zaključak upućuje me biografija Aranickijevih sinova koji su u kraljevskoj Jugoslaviji imali odlične položaje, iako su se po političkom opredjeljenju ponešto razlikovali. U svojoj političkoj naivnosti Rauch očito nije mogao prihvatiti dvostruku ulogu nekih političara i činovnika.²⁶ Za predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Rauch je uzeo Ferdu pl. Mixicha. Mixich je bio sin pravника Kolomana, koji je podržao Levina Raucha kod sklapanja Nagodbe, pa je i u vrijeme Vakanovićeva predsjednikovanja bio veliki župan Zagrebačke županije.²⁷ I Ferdo Mixich teško je izdržavao silan pritisak i klevete opozicije pa je 5. srpnja 1909. dao ostavku, a umirovljen je 15. srpnja 1909. Na njegovo je mjesto došao Dragan pl. Trnski, sin pjesnika Ivana Trnskog.²⁸ Naša predodžba o Mixichu treba se također mi-

²² Ustavnost, 233, 9. XI. 1908.

²³ Ustavnost, 142, 24. VI. 1909.

²⁴ Ustavnost, 145, 28. VI. 1909.-Slavko Cuvaj o zadaćama uprave.

²⁵ Ustavnost, 171, 29. VII. 1909. i 172, 30. VII. 1909.

²⁶ Slavko Aranicki rođen je u Rumi 1853. Sinovi Aranickog bili su među najuglednijim ljudima Zagreba u međuratnom razdoblju. Fedor Aranicki bio je tajnik Iseljeničkog komesarijata, a Ognjeslav financijski povjerenik i predstavnik vlade na svim sjednicama dioničkih društava, a bio je i vlasnik kina Ilica 8. Zanimljivo je da je Rauchov nasljednik dr. Nikola Tomašić podržavao Slavka Aranickog, sukobivši se radi njega u srpnju 1910. oštro s Koalicijom, ne htijući ga udaljiti iz vlade, pa je Aranicki umirovljen tek 16. studenog 1910., kad je sam zatražio umirovljenje. (Hrvatska krana, 70, 19. I. 1910).

²⁷ Ustavnost, 11, 13. II. 1908.

²⁸ Ustavnost, 151, 6. VII. 1909.

jenjati. On je zaslužan za ponovno uspostavljanje hrvatske opere.²⁹ Rauch je često kritiziran da je okupio oko sebe najomraženije činovnike kao odjelne predstojnike. Kad je prvi puta nastala veća kriza vlade, okupili su se 1. srpnja 1908. u velikoj sali banske palače Czernkovich, Mixich, Aranitzky te veliki župani Vuchetić, Georgijević, Hideg-hethy, Rajacsich, Junković i Jelachich Bužinski. Tada je stanje u Hrvatskoj nazvano "Krieg intra muros" te je ocijenjeno da je umjesto suradnje u realizaciji programa ban dobio "rukavicu bačenu natrag".³⁰

Rauch se u radu jako oslanjao na velike župane i oni su u županijama bili njegovi ljudi od povjerenja.

Zagrebački vel. župan bio je ravnatelj pošta Aleksander pl. Vuchetich, rodom iz Brinja. On je tek 24. lipnja 1908. položio zakletvu. U Zagrebačkoj skupštini bila je opozicija izvanredno jaka i polovicom 1908. godine od 89 skupština 59 je pripadalo opoziciji.³¹ Naime, Zagrebačka županija bila je najveća županija u Hrvatskoj, i u nju je bio uvršten i petrinjski i glinski kotar s dosta srpskog stanovništva.

Za velikog župana Virovitičke županije car je na prijedlog Raucha imenovao 30. siječnja 1908. baruna Vladimira Rajacsicha, kotarskog natpredsjednika Temišvarske županije i posjednika u Srijemskim Karlovcima, potomka ugledne obitelji patrijarha Rajačića. Njegovo pristajanje uz bana Pavla Raucha priredilo mu je velikih neprilika. Već na sjednici 10. IV. 1908. odvjetnik Vladimir Prebeg napao ga je da je zauzeo predsjedničko mjesto na sjednici Virovitičke županije prije nego što je položio prisegu. Kad to nije uspjelo, dr. Pinterović, saborski zastupnik izabran na listi Hrvatske stranke prava u Osijeku, predložio je da se osudi imenovanje Rajačića za velikog župana, jer da on nema hrvatsko državljanstvo, pa je većina glasovala za taj prijedlog. Slučaj Rajačića pokazuje da su potomci ličnosti iz 1848. bili nerado prihvaćani u hrvatskoj politici, a osobito se to odnosilo na potomke patrijarha Rajačića, koji je obavio inauguraciju Josipa Jelačića za bana.³²

Za velikog župana Modruško-riječke županije u Ogulinu postavio je dr. Petra Gavranica, zagrebačkog odvjetnika i povjesnika, rodom iz Požege, a podžupan je bio Franjo Malvić. Stalno napadan od pristaša Nikolića Podrinskog, Gavranic se u kolovozu 1909. povukao s položaja velikog župana pa je onda Malvić predsjedao sjednicama Modruško-riječke županije za čitavo vrijeme Rauchova banovanja.³³

Za velikog župana Požeške županije ban je imenovao Julija pl. Junkovića Velikotaborskog (Stenjevec, 2. II. 1862.- Zagreb, 4. IV. 1920.), koji je bio umirovljeni kotarski predstojnik i suprug Marije pl. Thieri, čija je obitelj imala biokemijsku tvornicu u Pregradi. Podžupani su se u ovoj županiji promijenili i Franju Malvića smjenjuje dr. Eduard Križ.

Za velikog župana Varaždinske županije Rauch je imenovao Janka pl. Jelachicha Bužinskog ml. On je bio sin Julija pl. Jellachicha (Zagreb, V. 1835.-10. XII. 1908), koji se 1879. oženio s barunicom Marijom Rauch, sestrom Pavla Raucha, pa je, dakle,

²⁹ Novosti, 6. VII. 1908.

³⁰ Agramer Zeitung, 161, 1. VII. 1908.-Gratulationsempfange beim Banus.

³¹ Hrvatske novine, 27, 2. VII. 1908.

³² Ustavnost, 61, 13. IV. i 129, 16. VII. 1908. Prebeg je bio odvjetnik, a 1920. i potpredsjednik poslovnog odbora HRSS.

³³ Ustavnost, 179, 7. VIII. 1909.

pripadao obiteljskom krugu Rauchovih, uživajući puno povjerenje bana, koji se je često s njime savjetovao.³⁴ Podžupan je još od 1898. bio Stjepan pl. Belošević (1857.-1935.), kojega je car 3. listopada 1909. imenovao za banskog savjetnika nakon 29 godina službe u Varaždinu.³⁵ Na njegovo mjesto dolazi kotarski predstojnik iz -urdevca dr. Milan Brezinščak.

Dotadanji veliki župan bjelovarsko-križevački Ivan Kukuljević Sakcinski bio je umirovljen jer je na izborima 27. veljače 1908. glasovao za pristašu Koalicije Milana Rojca, zajedno s podžupanom Ivanom pl. Žigrovićem Pretočkim, pa je Rauch reaktivirao Teodora Georgijevića, imenovavši za podžupana Julija Hockera, a kad je on bio povučen k zemaljskoj vladi, podžupan je postao dr. Josip Hoholač.

Veliki župan Srijemske županije bio je Imbro pl. Hideghethy, veleposjednik iz Bogdanovaca, a podžupan je bio Svetozar Grubić.

Nakon što je 12. ožujka 1908. Sabor raspušten, ban Pavle Rauch vlada naredbama i preko činovnika. Bila je to odvažna odluka jer je ban namislio premještanjima uspostaviti nacionalno i politički uravnoteženu administrativnu strukturu, razbijajući već jako učvršćene grupe u pojedinim mjestima. To je, dakako, izazvalo silno nezadovoljstvo jer je bilo i mnogo suvišnih premještanja, budući da je ban vjerovao ono što su mu savjetovali njegovi savjetnici. Premještanja postaju način vladanja Raucha, a kad se znade kako je teško promijeniti mjesto stanovanja i rada i onda kad se ide na bolje mjesto službovanja, pa čak i k zemaljskoj vladi, razumljivo je raspoloženje činovništva. Osim toga Rauch se morao oslanjati na savjete i prijedloge svojih kotarskih predstojnika, a oni su opet bili izvrgnuti kojekakvim utjecajima i pritiscima, pa često nisu donošene prave odluke u pravo vrijeme. Tako je na primjer Milan Vukobratić u ožujku 1908. namješten kod kotarskog predstojništva u -urdevcu, iako se znalo da je -urdevac čisto katoličko mjesto te da niti Podravci neće shvatiti Vukobratića, niti on njih. Osobito su učestala premještanja pred kraj Rauchova vladanja. Premještanjima profesora, učitelja i sudaca on nastoji u vrlo osjetljivim sredinama stvoriti mirniju atmosferu i otupiti nacionalne i druge sukobe. Ipak nije zanemarivao brigu za njihov standard. Povisio im je dodatak za stanarinu za 21 %.³⁶

Pavle Rauch nastoji u Zemaljskoj vladi koncentrirati najbolje činovnike. Nadinženjera Ivana Mačeka od županijske oblasti u Vukovaru premješta građevnom odsjeku Zemaljske vlade.³⁷ U srpnju 1909. imenuje dr. Ladislava Polića za člana komisije za državne ispite, a dr. Ivana Andresa za sudskog pristava kod Zemaljske vlade.³⁸ Za tajnike zemaljske vlade Rauch je u srpnju 1909. imenovao dr. Dragutina Tončića, dr. Ivana Strohala, Vladimira pl. Treščeca i Milana Trifkovića, a Rudolfa Signjara imenovao je tajnikom Zemaljskog statističkog ureda jer je zbog predstojećeg popisa stanovništva Hrvatske u 1910. trebalo ojačati kadr ovog značajnog ureda, pa je tu namješten u kolovozu 1909. i dr. Milan Kresser.³⁹ U rujnu 1909. Rauch je imenovao tajnikom Zc-

³⁴ Ustavnost, 299, 11. XII. 1908.

³⁵ Ustavnost, 262, 16. XI. 1909. i 263, 17. XI. 1909. Stjepan Belošević (1857.-1935.) objavio je 1926. monografiju "Županija varaždinska i slob. i kr. grad Varaždin", vjerujući da će to utjecati da se ponovno uspostave županije kao već provjerene gospodarske cjeline.

³⁶ Ustavnost, 61, 13. IV. 1908.

³⁷ Ustavnost, 103, 3. VI. 1908.

³⁸ Ustavnost, 156, 12. VII. 1909.

³⁹ Ustavnost, 172, 30. VII. i 181, 10. VIII. 1909.

maljske vlade i dr. Augusta Harambašića.⁴⁰ Mnogo se oslanjao i na dr. Milorada Cuculića Bitorajskoga, koji je od 1886. uređivao list *Obćinar*, u kojem su objavljivane uredbe i propisi važni za opću sigurnost i javnu upravu. On je osim toga bio odličan stručnjak na polju zadrugarstva i veterine, a pomogao je i pri ponovnoj uspostavi opere u zagrebačkom Kazalištu, koja je ukinuta za vrijeme intendanta Ive Hreljanovića.

Nezapaženo je u historiografiji da mu je česti savjetnik bio dr. Izidor Kršnjavi, osobito u stvarima Zagreba, gdje je za vrhovnog načelnika bio postavljen Slavko Cuvaj.⁴¹

Rauch je imenovao i upravitelje imovnih općina, pa je u svibnju 1909. za gospodarskog upravitelja Brodske imovne općine imenovao Adalberta Bauera, a treba istaknuti da je i prekrasna zgrada Brodske imovne općine u Vinkovcima izgrađena u Rauchovo vrijeme.⁴²

Rauch je želio vladati pozivom na zakone, i iako nije bilo sjednica Hrvatskog sabora, rijetko se kršio zakon. Bila je prava sreća što je od 1891. do 1906. Milan Smrekar uspio izraditi šest svezaka "Priručnika za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji" (Zagreb, 1899.-1906.), što je vrijedna zbirka svih postojećih propisa za upravnu, gospodarsku i zdravstvenu službu. Ta je zbirka omogućila brzi uvid u propise i pripomogla bržem sređivanju prilika nastalih spajanjem banskog i kraljevskog zakonodavstva na hrvatskom području. Time je Rauch imao uvijek pri ruci odličan priručnik za ponašanje u upravi. Međutim, Smrekar, koji je bio i urednik važnog časopisa "Obćinar", već je 12. studenog 1908. umro, a na ukop je došao i Rauch, žaleći za ovim odličnim upravnim činovnikom.⁴³

Ipak, pri traženju suradnika dr. Pavle Rauch imao je više povjerenja u pripadnike plemstva nego u pripadnike građanstva, pa je nastojao da i neki kvalitetni činovnici građanskoga podrijetla dobiju plemstvo. Ako je trebalo obaviti neki posao, Rauch se radije opredjeljivao za one koji su bili plemeniti. Kao primjer spominjem da je izradu elaborata za vodovod u Petrinji Rauch povjerio vladinom nadinženjeru Milanu pl. Eisenthalu, a županijski tajnik Zagrebačke županije, kasnije veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije, bio je također Ladislav pl. Labaš.⁴⁴ A takvih je primjera mnogo. Takvo favoriziranje činovnika iz redova plemstva odvratilo je od suradnje s Rauchom i neke vrlo sposobne činovnike, pa je Šurmin u Hrvatskom narodu neprimjerenom ocijenio i odluku Raucha da uveća plaće činovnika za 250.000 kruna jer se to čini bez Sabora.⁴⁵

U kolovozu 1908. Rauch ojačava kotarske urede svojim povjerljivim ljudima. U Čabru imenuje za kotarskog predsjednika Mirka Kršnjavija, u Novskoj Ivana Kadića, u Vukovaru dr. Spiessa, u Ludbregu pl. Ožegovića.⁴⁶ Međutim, ta su premještanja činovnici često shvaćali kao progone, pa je to iskoristio urednik Pokreta Večeslav Wilder, objavivši brošuru o progonu činovnika pod Rauchovom vladom. Brošura je izazvala velik efekt jer su premještanja doista bila previše brojna i često izazvana lošim savjetima banu.⁴⁷

⁴⁰ Ustavnost, 200, 2. IX. 1909.

⁴¹ Hrvatske novine, 25, 25. VI. 1908.

⁴² Ustavnost, 100, 3. V. 1909.

⁴³ Ustavnost, 239, 16. XI. 1908.

⁴⁴ Ustavnost, 147, 28. VII. 1908.

⁴⁵ Ustavnost, 255, 8. XI. 1909.

⁴⁶ Ustavnost, 152, 3. VIII. 1908.

⁴⁷ Hrvatske novine, 45, 4. XI. 1909.

Tijekom 1909. Rauch je organizirao tzv. "diner", zapravo sastanke s ljudima iz redova vlade, uprave, crkve, privrede, umjetnosti i znanosti i vojske, pozivajući često i bivše velike župane i političare. Dineri su se održavali do kraja Rauchova banovanja. Održani su i 23. siječnja, 30. siječnja, 6. veljače i 13. veljače 1909. Na tim dinerima redovito su bili nadbiskup dr. Juraj Posilović, zborni zapovjednik Rade Gerba, podmaršal Svetozar pl. Boroevich, major Adam Durman, Josip pl. Kiepac, Janko Ibler, Leo Kronfeld, dr. Otto Frangeš, dr. J. Brunschmidt, slikar Menci pl. Crnčić itd.⁴⁸ Ti sastanci, uglavnom večere u banskim dvorima poslužili su obično za problemska raspravljanja pa su omogućavali Rauchu da donosi relevantne zaključke. Prema problemu o kojem će se raspravljati često su bili određivani i uzvanici na diner.

5.

U izborima 27. i 28. veljače 1908. dr. Pavle Rauch odlučio je da se točno pridržava Zakona o zaštiti izbora od 1. ožujka 1907., u kojem je rečeno da se nitko ne smije siliti ni zastrašivati kako da glasa na izborima te je u Narodnim novinama objavio da slobodu izbora imaju braniti i oblasti, i oružnici, a prema potrebi da se treba angažirati i vojska. Zakon je bio objavljen kao brošura i bio je poznat u cijeloj zemlji. Rauch je mislio da će svojim gospodarskim programom naći dosta pristalica da može djelovati i u Hrvatskom saboru, pa je novinaru Tagesposta izjavio da ne može predvidjeti rezultat izbora, ali misli da će opozicija biti manjina, ističući da je njegov posao dugotrajan, jer da "treba riješiti državno-pravna pitanja s Ugarskom, podići narodno blagostanje u okviru Nagodbe i da računa na zdrav razum glasača" te apelira na svakog poštenog čovjeka da glasa razumno.⁴⁹ Slično je izjavio i Nikola Czernkovich, koji se kandidirao u III zagrebačkom izbornom kotaru i u Srbu u Lici, navodeći da "samo trijezna razboritost, mudra ozbiljnost može biti napredak".⁵⁰ Međutim, na izborima Rauchova Ustavna stranka nije dobila niti jedan mandat, iako se Rauch kandidirao u Varaždinu protiv dr. Frana Vrbančića, Nikola pl. Mixich u Daruvaru, dr. Ferdinand pl. Mixich u Vukovaru, Lavoslav Mašeg u Kloštru, Stevan V. Popović, ravnatelj Tekelijanuma u Šimanovcima (Srijem), a odvjetnik Dr. J. Neubauer u Valpovu. Rauch se nije nigdje kandidirao jer je kao virilist imao pravo sudjelovanja u Hrvatskom saboru. Ujedinjena koalicija dobila je 53 mandata (Hrvatska stranka prava 23, Hrvatska napredna stranka 4, Srpska samostalna stranka 16, Samostalni klub 10), Starčevićeva stranka 23 i jednog disidenta, Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka dva, Srbi radikali dva, Nijemci jedan. Od 48.562 birača na izbore je izašlo 35.709: 9.387 glasovalo je za Hrvatsku stranku prava, 9.254 za Starčevićevu stranku prava, 3.088 za Koaliciju, 3.006 za Srpsku samostalnu stranku, 2.021 izvan stranaka, 1.729 za Ustavnu stranku, 1.528 za Hrvatsku pučku naprednu stranku, 1.132 za Hrvatsku pučku seljačku stranku braće Radić, a 837 za Socijal-demokratsku stranku.⁵¹ Propao je Slavko Aranicki u Ogulinu jer je tamo izabran dr. Vladimir Nikolić. Zanimljivi su rezultati izbora u Brodu na Savi, gdje su do tada koalicionaši Brlićevi imali apsolutno prevlast. Dr. Aleksandar Horvat, pravaš, dobio je od 738 glasova 349, Vatroslav Brlić 224 glasa, a Radićeva stran-

⁴⁸ Ustavnost, 19, 25. I. 1909, 25, 1. II. 1909., 30, 8. II. 1909, 36, 15. II. 1909, 54, 8. III. 1909. itd.

⁴⁹ Ustavnost, 23, 27. II. 1908.-Ban Pavle Rauch o položaju u Hrvatskoj.

⁵⁰ Ustavnost, 21, 25. II. 1908.

⁵¹ Glasnik požeške županije, 12, 21. III. 1908.

ka 37 te su koalicionaši optužili brodske Židove da su oni krivi za takav rezultat izbora pa su mnogi brodski Židovi počeli dobivati prijeteća pisma s povicima "Abzug Juden-Frankovci"⁵² Ferdinand Mixich u Vukovaru izgubio je protiv dr. Ivana Palečeka, koji je tada bio pravaš, a kasnije je postao tako bliz Svetozaru Pribičeviću da mu je on početkom 1919. isposlovao banski položaj u Hrvatskoj. Mixich je propao i u Bjelovaru, gdje je izabran Milan Rojc iz koalicije, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu iz vremena Pejačevića, koji je kasnije opet došao na to mjesto, a tek se 1922. razočaran demokratima povukao iz politike.

Rezultati izbora potvrđuje veliku slobodu pri izboru i opovrgavaju bilo kakvu prisilu, pa i Stjepan Radić nije bio zatvoren u Ludbregu 12. veljače zbog izbora, nego stoga što se nije odazvao na preslušanje kad ga je Josip Frank tužio zbog toga što je 13. prosinca 1907. u Domu objavio članak "Frank u Pešti"-zato ga je kotarski načelnik dao zatvoriti i otpratiti u Zagreb.⁵³ Nakon izbora ban je dao izjavu "Pester Lloyd" da je situacija vrlo ozbiljna jer da vođenje zemlje nije samo politika nego da ima i mnogo agrarno-socijalnih problema. Pripisao je Ugarskoj krivnju za takvo stanje jer da je ona Hrvatsku i njezinu volju naroda držala kao "quintile negligable". Izjavio je da se "mir i sredjeni odnosi mogu uspostaviti samo koristonosnim radom" te da će se i dalje držati programa koji je objavio privolom krune i u sporazumu sa zajedničkom vladom.⁵⁴

Zapravo izbori su bili neusmjeravani od Raucha, ali to se ne bi moglo reći i za opoziciju. Koalicija, ili barem neki njezini dijelovi, provodili su pritisak na glasače da glasuju za njih, kažnjavajući one koji to nisu poslušali. U Virju je Peroslav Ljubić objavio u svojim novinama poimence sve Židove u Virju i okolici koji su glasali za Franka, a koji za Radića.⁵⁵ Izborni program Hrvatske pučke napredne stranke, koju je predvodio dr. Gjuro Šurmin i dr. Ivan Lorković, sadržao je i tekst "...da osuđuje podređeno političko i gospodarsko stanje Hrvatske i traži izmjenu državnopravnog odnosa na osnovu ravnopravnosti, a u smislu potpune slobode i samostalnosti Hrvatske u gospodarskom, financijskom, narodnosnom i političkom smislu te da treba oslobodjati Hrvatsku da bude kadra okupiti oko sebe cijeli hrvatski narod", a time je traženo rušenje državnopravnog okvira postojeće Monarhije.⁵⁶ S vrlo ostrim izbornim programom nastupili su i Obzoraši pa je Obzor od 23. veljače 1908. zaplijenjen zbog izbornog proglašenja. Zbog netočnog pisanja 22. ožujka 1908. zabranjena je kolportaža opozicijskih novina, što je izdavačima zadalo velike teškoće jer novine nisu mogli prodavati ulični prodavači izvan kioska.

Udruživanjem 23 zastupnika Hrvatske stranke prava, četiri zastupnika Hrvatske pučke napredne stranke, 15 zastupnika Srpske samostalne stranke, 10 zastupnika samostalnog kluba koalicije, dva srpska radikala i socijalista, stvoren je protiv Raucha, odnosno protiv 22 zastupnika Čiste stranke prava, tako snažan blok da se znalo da niti jedan prijedlog Rauchove vlade ne bi mogao proći. Ocjenjujući ove izbore novinar Peroslav Ljubić, tada već koalicionaš, piše u svom listu u Virju, koji tada ima čitatelje u čitavoj Podravini: "Tako je vrijeme donijelo i to, da se u Hrvatskoj ne će moći više

⁵² Posavska Hrvatska, 9, 29. II. 1908.

⁵³ Bosiljka Janjatović, Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja 1888.-1912. godine. Povijesni prilozi, 15, 1996., 125.

⁵⁴ Ustavnost, 26, 29. II. 1908.

⁵⁵ Hrvatske novine, Virje, 10, 5. III. 1908.

⁵⁶ Ustavnost, 16, 19. II. 1908.

održati nijedan ban i nijedna vlada, koja će htjeti da vrši tek ono, što joj oni iz Pešte nalažu”.⁵⁷

U Sabor su 12. ožujka 1908. prvi put ušli predstavnici Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić, izabran u Ludbregu i Novigradu (zadržao Novigrad), i Vinko Lovreković, izabran u Čazmi. Najstariji zastupnik Erazmo Barčić, inače pravaški zastupnik iz Bakra, koji je kasnije prešao u Hrvatsku naprednu stranku Ivana Lorkovića, izjavio je otvarajući Hrvatski sabor da Madare treba izbaciti iz Hrvatske. Odstup Raucha tražili su neki zastupnici uzvikom “dolje nedostojni” kad je ušao u sabornicu, nepozvan od delegacije zastupnika kakav je bio običaj do tada te su skandirali Garibaldija i Mazzinija. Rauch se nije dao smesti. Došao je sam u sjedničku dvoranu i pročitao ručno pismo cara prema kojemu sabor treba riješiti pitanje bilježničkih deputacija, ne dirajući u državno-pravni temelj Nagodbe, stvoriti ustanove po kojima će moći raspisati nužne prireze za domaće potrebe, izdati novi izborni red, urediti vrhovno sudište, osnovati gospodarski odjel zemaljske vlade, urediti pitanje crkvenog lukna, poboljšati učiteljske plaće, uvesti novi odvjjetnički i bilježnički red, proanalizirati novi kazneni i građanski zakon, sastaviti Zakon o uređenju seoskih zajednica. Obavljeno je i preispitivanje vjerodajnica i nakon toga je sljedeća saborska sjednica zakazana za 14. ožujka 1908.

Međutim, ta je sjednica odgođena na neodređeno vrijeme tako da je u Sabornicu, gdje su se okupili zastupnici, vladin savjetnik Hrvoić donio predsjedniku Barčiću kraljevo pismo, koje je bilo upravljeno zastupnicima a ne Saboru, a bilježnik dr. Dušan Popović pročitao je carevu naredbu o odgodi Sabora bez prisutnosti Raucha. Odgoda sjednice bila je veliko iznenađenje opoziciji i Ivan Peršić i dr. Elegović poderali su zapisnik pa je onda sastavljen i verificiran novi zapisnik, a zgrada banske palače prvi je put bila opkoljena oružnicima. Opozicija je tvrdila da careva odluka o odgodi nosi datum 3. ožujka te da je, dakle, napisana prije nego što je Hrvatski sabor uopće otvoren.⁵⁸ No i vlada odgovara u svojem tisku (Narodne novine i Ustavnost) da već na prvoj sjednici nije poštivana procedura i da ban nije pozvan u Sabornicu kako je trebalo, što sve upućuje na to “da novi hrvatski sabor nije sposoban za rad”.

Koalicija je bila iznenađena da ban Pavle Rauch misli dalje vladati nakon izbora na kojima nije dobio niti jedan glas, ali još je više bila iznenađena da ban misli vladati i bez Sabora. Odgoda Sabora izvela je demonstrante na Sveučilišni trg, ali našlo se staloženih ljudi koji su spriječili da se taj skup pretvori u razbijačku akciju. Član Glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke dr. Đuro Basariček pozvao je okupljene da se mirno razidu nakon što uzviknu “Dolje s goniteljima ustava i zakona, tuđjinskim slugama i tiranima hrvatskog naroda”. No čuli su se i uzvici “Živila Srbija!”, a neke bečke i peštanske novine pisale su da se to čulo i u Sabornici.⁵⁹

Opozicija preko tiska stalno proriče propast Rauchova režima. Onako ujedinjena, ona je vrlo jaka i opasna. Izdan je proglas povodom raspusta Hrvatskog sabora, koji je potpisao i bivši ban Theodor Pejačević.⁶⁰ Ulje na vatru bila je zabrana kolportaže opozicijskih novina i Rauch je u Beču rekao predstavniku Budapest Hirlapa da se služi u suzbijanju nereda samo zakonitim mjerama i da je u provinciji mir, a da je Barčićev govor “van s Magjarima. Van s vladom” učinio odgodu Sabora neodgodivom.⁶¹

⁵⁷ Hrvatske novine, 10, 5. III. 1908.

⁵⁸ Hrvatske novine, 12, 19. III. 1908.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Hrvatske novine, 13, 26. III. 1908.

⁶¹ Ustavnost, 47, 27. III. 1908.

Međutim, uskoro se uznemirila i provincija. Stjepan je Radić 22. ožujka održao u Koprivnici u dvorištu vatrogasnog spremišta veliku skupštinu, govoreći protiv ustavnog bezakonja, pogodan time što se tek izabran za zastupnika našao opet izvan Sabornice. Pred oko dvije tisuće ljudi iz koprivničkog, ludbreškog, križevačkog i novigradskog kotara govorio je prvo Radić a onda i zastupnik Vinko Lovreković, tražeći ravnopravnost staleža. Idućega dana Radić je održao sastanak istoga sadržaja u dvorani zagrebačkoga "Kola". Svakako je simptomatično da Rauch nije dao zatvoriti Radića, premda je to mogao, jer je odmah doznao za održavanje te suštine.⁶²

21. ožujka 1908. objavljen je Manifest hrvatsko-srpske koalicije, a onda i Memorandum.⁶³ U tom se tekstu navodi da # 5 Nagodbe od 1868. utvrđuje da na čelu autonomne vlade stoji ban, koji je odgovoran saboru istih kraljevina. Ukazuju da postoji i Zakon od 10. siječnja 1874. "ob odgovornosti bana i odjelnih predstojnika zemaljske vlade po kojem se može bana i odjelne predstojnike obtužiti". Kritizira se što car imenuje bana na prijedlog ugarskog ministra predsjednika te se traži da se ban bira između trojice kandidata koje predlaže Sabor, dakle, da se ban bira na način kako su se ranije birali veliki župani i veliki suci.

Međutim, za čitavo vrijeme banovanja Pavla Raucha sabor više nije sazivan, iako opozicijski tisak neprestano najavljuje banov pad, rovući na sve načine i u Zagrebu, i u Budimpešti i u Beču i u raznim sredinama, okrivljujući bana i njegovu vladu za sve teškoće koje su pogadale Hrvatsku.

6.

Akcije opozicije protiv bana. Ne samo Levin Rauch nego i Pavao Rauch ima zanimljivu biografiju. Nikad se ne spominje da je on 1906. od Hrvatsko-srpske koalicije bio delegiran u zajednički sabor u Budimpešti, no položio je mandat jer je vidio da i kao političar izvan stranaka neće moći surađivati s koalicijom.⁶⁴ Svakako da je taj razlaz prouzročio netrpeljiv odnos koalicije prema Rauchu. Preuzevši bansku stolicu Rauch je bio suočen s opozicijom koja je bila sastavljena od Hrvatsko-srpske koalicije, ali i od onih koji nisu pripadali toj grupaciji, ali su bili protiv tadanjeg uredjenja Monarhije, zahtijevajući velike i radikalne promjene, a Rauch je bio za postupno mijenjanje odnosa prema Ugarskoj. Protiv Raucha su bili i socijaldemokrati na čelu s Vilimom Bukšegom, koji je također potpisao "Izjavu" kad je ban odložio sabor, a u svibnju 1909. pokrenuo je i posebni list Radnička borba u kojem se mnogi članci poklapaju s idejama Hrvatsko-srpske koalicije. Zbog slabosti radničkog sloja u Hrvatskoj socijalisti nisu mogli voditi uspješno samostalnu politiku, pa su se pridružili opoziciji, tražeći kao i ona opće pravo glasa, pa je 29. studenog 1908. u Sokolu održana skupština kojoj je predsjedavao Bukšeg, ali su bili prisutni i Vitimir Korać od socijaldemokrata iz Srijema, dr. Ante Pavelić, zubar i dr. Sachs iz Varaždina od Starčevićeve stranke prava, Stjepan Radić od Hrvatske pučke seljačke stranke, -uro Šurmin od Hrvatske pučke napredne stranke, dr. August Harambašić od Hrvatske stranke prava i mnogi drugi.⁶⁵

⁶² Ustavnost, 45, 24. III. 1908. i Hrvatske novine, 13, 26. III. 1908.

⁶³ Hrvatske novine, 11, 12. III. 1908.-P.Ljubić, Nit košeno, nit striženo...; Srpski glas, 1908., br. 12-Proglas srpsko-hrvatske koalicije.

⁶⁴ Ustavnost, 286, 15. XII. 1909.

⁶⁵ Ustavnost, 251, 30. XI. 1908.

Dr. Pavle Rauch pri preuzimanju banske stolice računao je na suradnju s opozicijom, pa i na suradnju sa Srbima, jer su oni bili značajan i nezaobilazan politički čimbenik u Hrvatskoj u to vrijeme. U tom je smjeru bio sastavljen i njegov nastupni govor, govor podbana dr. Csernkovicha i predstojnika Odjela za pravosuđe dr. Ferde pl. Mixicha. Mixich je primajući paroha Srpske pravoslavne crkve Ambrozija Pavlovića rekao "Srbi u našoj domovini su važan faktor, s kojim se mora računati."⁶⁶ Međutim, Srpska samostalna stranka nije bila voljna uopće prihvatiti dr. Pavla Raucha za bana niti s njim surađivati, pa je to pokazivala od dolaska bana u Zagreb u siječnju 1908., pa do zadnjeg časa početkom 1910. godine, kad je napustio bansku stolicu.

U Ogulinu je izabran za narodnog zastupnika bivši podban i bivši veliki župan Modruško-riječke županije dr. Vladimir Nikolić Podrinski na listi hrvatsko-srpske koalicije. U želji da se ponovno vrati na vlast, on sad otvoreno stupa u Srpsku narodnu samostalnu stranku, izjašnjavajući se time prvi put kao Srbin.⁶⁷ Srpska samostalna stranka, u kojoj još uvijek nema Svetozara Pribičevića, bila je materijalno odlično utemeljena, jer od 1895. ima iza sebe Srpsku banku, preko koje su financirani gospodarski ali i politički i socijalni programi Srba u Hrvatskoj.

Politički život tog vremena u Hrvatskoj vrlo je složen i izvrgnut čestim promjenama. Saborska Hrvatsko-srpska koalicija, ako tako nazivamo opoziciju, bila je sastavljena iz četiri dijela: bilo je tu oko 30 zastupnika hrvatske skupine, koja se pozivala na starčevićevu stranku, pristajući na nagodbenjačku politiku s Ugarskom; bila je tu i srpska skupina od 19 zastupnika, koja je izravno gravitirala prema Beogradu; bila je tu naprednjačka skupina, koja je brojila četiri zastupnika, uglavnom srbofilska i protukatolička, s kojom su simpatizirali i članovi Hrvatske stranke prava te neki oportunisti.⁶⁸ No u čitavoj su skupini dominirali Srbi, koji su vukli sve političare prema što jačoj ideološkoj povezanosti s kraljevinom Srbijom kao budućim središtem okupljanja Južnih Slavena.

U travnju 1908. više članova Hrvatske stranke prava prelazi u Hrvatsku naprednu stranku. To je učinio Erazmo Barčić, dr. Edo Lukinić, Pero Magdić, dr. Bogoslav Mažuranić, Grga Tuškan i dr. Božo Vinković.⁶⁹ Time je znatno ojačala stranka koju je vodio dr. Gjurro Šurmin i dr. Ivan Lorković, ali toj je skupini u to vrijeme pripadao i grof Miroslav Kulmer, koji je držao u svojim rukama Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, koje je 1907. počelo reorganizaciju pod dr. Franjom Poljakom, i Prvu hrvatsku štedionicu, kojoj je bio predsjednik od 1897. a počasni predsjednik do smrti 1942. godine.

U ime koalicije nastupa i Stjepan Zagorac, zastupnik iz Koprivnice, koji već 9. travnja 1908. otvoreno izjavljuje da koalicija "niti traži niti će imati kakovih dodira s Rauchom".⁷⁰

Ovako ojačala opozicija objavila je u opozicijskim novinama Proglas, koji je potpisalo 18 zastupnika, navodeći da je ban "svijestno i zlonamjerno lagao, klevetao i denuncirao u intervju Pester Lloyd, a taj su proglas potpisali za Srbe Mihajlo Uzelac i za Hrvatsku pučku naprednu stranku dr. Ivan Lorković."⁷¹

⁶⁶ Ustavnost, 165, 19. VIII. 1908.

⁶⁷ Ustavnost, 50, 31. III. 1908.

⁶⁸ Ustavnost, 224, 29. X. 1908.

⁶⁹ Ustavnost, 54, 4. IV. 1908.

⁷⁰ Ustavnost, 58, 9.IV. i 59, 10. IV. 1908.

⁷¹ Ustavnost, 71, 25. IV. 1908.-prilog 71.

Rauch je bio svjestan opasnosti koja mu prijete od opozicije. U Rauchovom listu *Ustavnost* 17. travnja 1908. poručuje koaliciji i Srbima "Ne dražite narod!". Navodi se primjer Ilije Guteše iz bosansko-hercegovačkog ustanka 1878. Te se izjavljuje da su Srbi vodili uvijek kad je trebalo buniti narod. Odmah je dr. Bogdan Medaković, koji se nalazio na čelu Srpske samostalne stranke, reagirao vrlo nekorektnim izjavama. Kritizirao je u "otvorenom pismu" što je ban politiku Srba samostalaca nazvao "antidinastičkom". Ban ga je izazvao na dvoboj zatraživši preko pukovnika Korde i Julija pl. Jellachicha zadovoljštinu. No Medaković se elegantno izvukao, bojeći se oružanog sukoba sa zaljubljenikom u lov kakav je bio ban.⁷² Iako nije izašao na dvoboj, Medaković objavljuje brošuru "Je li ban Rauch lagao, objedio i denuncirao" (Zagreb, 1908). Ta je afera potresala Zagreb i očekivala se reakcija bana. Radi afere Medaković u travnju 1908. Rauch je bio i kod cara. Svoja zapažanja o političkoj situaciji u Hrvatskoj i antidržavnoj politici nekih Srba prenosi i ministru Aehrenthalu, koji nakon oduljeg razgovora s Rauchom zaključuje da se mora nešto učiniti ako se ne želi dopustiti raspad Monarhije na jugu. U svojoj izjavi novinama ban Rauch izvijestio je da je razložio vladaru "veliki jedan plan za budućnost, koji će za Hrvatsku biti od velike važnosti".⁷³ Najvjerojatnije se razgovaralo o aneksiji Bosne i Hercegovine, koja se tada počela realizirati prvo kao zamisao, a onda i kao akcija, a "Pester Lloyd" još je 28. travnja objavio da se velikosrpski program u Bosni posve "bezobrazno tjera".⁷⁴

Opozicija ima u rukama jake antirauchovske argumente zbog odlaganja Hrvatskog sabora. U opozicijskom tisku sve se češće spominje da je Hrvatska jedina zemlja u Monarhiji u kojoj nema ustavnog života, ali ne spominje se da je Rauch u to vrijeme još uvijek dopuštao velike političke slobode svim narodima. Tako je skupina pravoslavaca poslije Voskresenja u svojoj crkvi pjevala "Sivi tiču Petre Karagorjeviću. Kad kucne onaj čas, Na taj poziv evo nas.", što je dakako bila provokacija koja je odmah dojavljena banu, ali on nije reagirao.⁷⁵ Imenovanje Raucha za tajnog carskog savjetnika opozicija nije dočekala s čestitkom, nego je obavijestila da su na Ticlovo 18. lipnja 1908. održane u Zagrebu demonstracije protiv Raucha zbog njegove namjere da ugarskoj vladi preda državni zemaljski ugljenokop Vrdnik na Fruškoj gori u Srijemu. Zapravo, to je bio Pongratzov ugljenokop, koji je proizvodio ugljen važan za željeznice, pa su željeznice i preuzele taj rudnik, uloživši velika sredstva u njegovu modernizaciju.⁷⁶

Vrlo jako negodovanje protiv Raucha izraženo je prilikom njegova prolaska kroz Karlovac, kad je želio prisustvovati ukidanju državnih mitnica (malta) u Mostanju i Dugoj Resi.⁷⁷ Vođe karlovačke opozicije, ali i zastupnici u Hrvatskom saboru, dr. Edo Lukinić, dr. Vinković i Gustav Modrušan, dočekali su dolazak bana na čelu demonstranata, iako je karlovački gradonačelnik dr. Ivan Banjavčević bio sklon ugostiti bana. Banjavčević je nazvao bana "najhrvatskim banom poslije Mažuranića", što je opozicija osudila kao narodnu izdaju te čak zahtijevala gradonačelnikovu ostavku, pa je on onda i demisionirao, a grad je preuzeo povjerenik Gjuro Horvat, kotarski predstojnik iz Križevaca.⁷⁸ Uskoro poslije ovog posjeta Raucha Karlovcu zabranjeno je u Karlovcu

⁷² *Ustavnost*, 70, 24. IV. 1908.; *Hrvatske novine*, 16, 16. IV. i 17, 34. IV. 1908.

⁷³ *Ustavnost*, 74, 29. IV. 1908.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ *Ustavnost*, 80, 6. V. 1908.

⁷⁶ *Hrvatske novine*, 26, 25. VI. 1908.

⁷⁷ *Ustavnost*, 128, 6. VII. 1908.

⁷⁸ *Hrvatske novine*, 28, 9. VII. 1908.; *Ustavnost*, 129, 7. VII. 1908.

održavanje sajмова, pa se to vezalo uz osvetu za ovako neprimjeren doček. No očito u ovu zabranu nije bio umiješan Rauch jer je, doznajući za to, ukinuo zabranu 26. kolovoza 1908 godine.⁷⁹

Suprotno od grada Karlovca, Rauch je bio vrlo lijepo primljen u manjim mjestima južno od Karlovca, pa čak i od pristaša radikalske stranke, koji su, vjerojatno zbog toga što su slabo prošli na izborima u veljači 1908., surađivali s vladom, nastojeći zadobiti što bolje položaje u upravi. U Dugoj Resi pozdravio ga je ravnatelj dugoreške tvornice Otto Aninger, pozvajući ga da razgleda tvornicu u kojoj je radilo 1700 radnika. Rauchu su pokazali i opožareno skladište, gdje je izgorio pamuk u vrijednosti od 600.000 kruna. Posjetio je i tvorničku bolnicu koju je vodio dr. Partsch.⁸⁰ Lijepo su ga primili i u Mrzlom Polju, gdje su stanovnici zamolili bana da se zgrada maltarine prepusti za školu, a u Rakovici ga je srdačno pozdravio poštarić Batušić.⁸¹ Lijepo je primljen 7. srpnja 1908. i u Otočcu, koji je čitav bio svećano okićen, a građani su zamolili da se ban pobrine da dobiju željeznicu, vodovod i bolnicu, prikazavši svoju izolaciju i nebrigu prijašnjih režima kao politički problem.⁸² U Brinju su ga dočekali i katolici i pravoslavni te su mu iznijeli svoje molbe, moleći ga da se produlji vodovod do Vučetić Sela te da se ne prodaje šuma Škamnica jer je potrebna pravoužitnicima. Svugdje do Žute Lokve, gdje je ukinuta maltarina u prisutnosti povjerenstva iz Senja, dočekivali su bana Raucha seljaci i svećenstvo, moleći ga da popravi crkve, koje su dugo godina zanemarivane.⁸³ Raucha je u Gospiću dočekao general Ratković. Ban je pregledao gospodarsku stanicu i odredio da se imaju uz nju izgraditi gospodarske zgrade da bi se moglo bolje djelovati na razvoj gospodarstva u Lici.⁸⁴ Na daljem putu Rauch je imao problema. U Kninu ga je fra Luka Marun prijazno dočekao u Muzeju starohrvatskih starina, no dva su Srbina ušla u Muzej i zatražila od bana da odmah napusti Knin, ne dopustivši mu niti da se upiše u muzejsku knjigu posjetilaca, a kninska policija, jer je to bilo područje Dalmacije i izvan nadležnosti bana, taj je incident mirno gledala. Zbog tog ispada ban je promijenio itinerar svog putovanja pa je odustao od posjete Obrovcu i skrenuo prema Senju i Crikvenici, gdje je bio vrlo lijepo dočekan. Osobito su ga srdačno dočekali Senjani. U Senju je tada bio gradonačelnik trgovac Drago Vlahović, vrlo aktivan u politici na pozicijama Čiste stranke prava.⁸⁵ No posve drukčija situacija bila je u Novome, gdje je preko ceste bla razapeta žica da bi se banu dalo do znanja da nije dobrodošao, iako se upravo u to vrijeme u Novom uz dozvolu Zemaljske vlade gradi moderno kupalište. U Novom je bio saborski zastupnik dr. Bogoslav Mažuranić s liste Hrvatske stranke prava, koja u tom vremenu surađuje s ostalom opozicijom.⁸⁶ Zbog ovog događaja u Novom je proglašeno iznimno stanje te su općinski ravnatelj Ježić i šumar Weiner otpušteni iz službe.⁸⁷

⁷⁹ Ustavnost, 167, 22. VIII. 1908.

⁸⁰ Ustavnost, 129, 7. VII. 1908.

⁸¹ Isto.

⁸² Ustavnost, 130, 8. VII. 1908.

⁸³ Ustavnost, 134, 13. VII. 1908.

⁸⁴ Ustavnost, 132, 10. VII. 1908.

⁸⁵ Ustavnost, 133, 11. VII. 1908; Hrvatske novine, 29, 16. VII. 1908. Vidi i Mira Kolar "Nekoliko podataka o senjskoj obitelji Vlahović, a posebice o Dragi Vlahoviću, saborskom zastupniku i predsjedniku senjsko-trgovačko-obrtničke komore u prvoj četvrtini dvadesetog stoljeća", Senjski zbornik, 1997.

⁸⁶ Hrvatske novine, 19, 16. VII. 1908; Ustavnost, 179, 5. IX. 1908.

Rauch je lijepo primljen i u Koprivnici, koju je posjetio 15. rujna 1908., kad je otvorena novoizgrađena gimnazijska zgrada, ali je zbog toga opozicija na čelu sa župnikom Stjepanom Zagorcem toliko napala gradonačelnika Josipa Vargovića da se on kasnije posve distancirao od Rauchove vlade.⁸⁸

U međuvremenu je započela istraga zbog "veleizdajničkih" brošura koje su se pojavile u Kostajnici.⁸⁹ Članovi Srpske samostalne stranke žestoko su se okomili na one Srbe u Lici koji su se poklonili banu prilikom njegova obilaska Like.⁹⁰ Ban je dopisniku Wiener Zeitunga dao izjavu o tom putovanju, izjavivši da je zadovoljan jer da je "ogromna većina naroda" neprijateljski raspoložena prema huškačima te da su demonstracije očito bile pripremljene, no nije htio odgovoriti na pitanje neće li Ugarska vlada intervenirati kod Beča radi događaja u Kninu jer je Knin na području Dalmacije, koja je pod upravom Beča a ne Pešte.⁹¹ Otočki prota Ilija Mašić bio je napadnut u Srbobranu zbog toga što je pozdravio bana, a on se branio, pozivajući se na izreku: "podajte cesarovo cesaru, a Božje Bogu" te da je dočekaio i Ladislava Pejacsevicha 1882. i Khuena 1884. i da mu tada nitko nije prigovorio što je tada tako postupio premda su i oni bili nagodbenjački banovi. Samostalci su prijetili "žitku i bitku" i medačkog trgovca Milana Šarića, inače pristaši koalicije, što je srdačno dočekaio bana.⁹² Mnogi Srbi u Lici nisu dakle bili neraspoločeni prema banu Pavlu Rauchu, ali su se morali ponašati kako je tražila agresivna grupa hrvatsko-srpske koalicije.

Polovicom 1908. Rauch se zbog stalnih napada u opozicijskom tisku počinje osjećati ugrožen. Počinju ga smetati napadi koji dolaze sa svih strana, iako on za te napade, osim što je odgodio Sabor, nije dao povoda. Na to osjećanje je svakako utjecalo i objavljivanje knjižice novinara Gjorgje Nastića "Finale", u kojoj se donose dokumenti o pripremanju borbe južnoslavenskih naroda unutar Monarhije te se iznosi da se radi na odcjepljenju Hrvatske i Slavonije od Monarhije. U knjižici se spominju i Bude Budisavljević i Adam Pribičević, tada kotarski pristav u Pregradi, kao mogući urotnici te ne začuđuje da je upravo Adam Pribičević prvi zatvorenik veleizdajničkog procesa i da se proces po njemu i zove.⁹³ Kao reakcija na tu brošuru objavljena je knjižica Mirka pl. Pisačića "Politički skandal ili Nastićijada", koju je Pisačić napisao uz pomoć Rauchova šogora feldzeugmajstora von Steeba.⁹⁴ Rauchov list Ustavnost cijelu drugu polovicu 1908. donosi članke vezane uz Nastićevu brošuru i proces koji se pripremao, a objavljuje i najopširnije preglede o samom procesu tijekom 1909. godine, a bili su objavljeni i posebni svesci u Zemaljskoj tiskari pod nazivom "Stenografski zapisnici o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 optuženih".

Optužnica protiv Srba u veleizdajničkom procesu podignuta je 12. siječnja 1909. i nekoliko dana poslije toga podržavljeno je zagrebačko redarstvo, jer je vlada željela imati kontrolu nad kretanjem stranaca u gradu, ne vjerujući gradskim zastupnicima koji su uglavnom bili trgovci i dosta neprijateljski raspoloženi prema Rauchu. Uskoro je zabranjeno i nošenje oružja bez dozvole. Veleizdajnički proces svakako nije ojačao pov-

⁸⁸ M. Kolar-Dimitrijević, "Rauch i Podravina", Podravski zbornik, 1998. (primljeno za tisak).

⁸⁹ Hrvatske novine, 30, 23. VII. 1908.

⁹⁰ Ustavnost, 135, 14. VII. 1908.

⁹¹ Ustavnost, 138, 17. VII. 1908. U Kninu je doista postavljen komesar.

⁹² Ustavnost, 140, 20. VII. 1908.

⁹³ Hrvatske novine, 32, 6. VIII. 1908.; Ustavnost, 158, 10. VIII. 1908.

⁹⁴ Ustavnost, 168, 24. VIII. 1908.; Hrvatske novine, 172, 28. VIII. 1908.

jerenje u bana jer su mnogi trgovci želju za većim tržišnim prostorom povezivali sa stvaranjem jedne velike južnoslavenske države u kojoj bi oni bili dominantni trgovački faktor. No on je ubrzao rušenje Monarhije i vjerojatno je naivno Peroslav Ljubić u Hrvatskim novinama napisao na početku procesa: "Mi držimo, da će ovaj proces mnogo koristiti našoj narodnoj stvari. Sjediniti će Hrvate i Srbe".⁹⁵ U historiografiji se uobičajilo da se vladavina Raucha veže uz veleizdajnički proces, kao da je on počeo već prvih dana Rauchova banovanja. Međutim, materijali za njegovo pokretanje skupljali su se dugo i do njega je došlo samo stoga što je to u jednom određenom momentu odgovaralo i Dvoru i neprijateljima Hrvatske.

Po svemu se čini da Beograd u tom vremenu prikriva svoj interes za sam proces. Ministar vanjskih poslova M. Milovanović čak je dao izjavu da srpska vlada nema nikakve veze sa srpskom agitacijom u Hrvatskoj, a iza toga se krila trgovačka računica, jer je Srbija bila zainteresirana da se realizira utanačenje Srbije i Austro-Ugarske Monarhije od 14. ožujka 1908. kojim se iz Srbije do kraja 1908. moglo uvesti u Austriju 11.667 komada zaklanog blaga i 23.334 komada svinja, odnosno iduće godine 35.000 komada blaga i 70.000 svinja.⁹⁶ No u rujnu 1908. Rauch zabranjuje u Hrvatskoj raspačavanje srpskih listova Politike, Štampe, Pravde i Trgovačkog glasnika, što ukazuje da su se odnosi ubrzano pogoršavali, a netrpeljivost rasla na granicama ali i unutar Hrvatske.⁹⁷ Kao odgovor na spomenutu zabranu srpskih listova Bogoslav Mažuranić u Novom zabranjuje da Narodna čitaonica drži Rauchov list Ustavnost.⁹⁸

U međuvremenu stanje se u Hrvatskoj internacionalizira. U rujnu 1908. u Berlinu je održavan sastanak Interparlamentarnog vijeća kao nastavak ranijeg Mirovnog vijeća, koje se sastajalo u Haagu. Držeći da treba otvoreno postaviti problem neustavne vladavine Raucha na dnevni red ovog sastanka, hrvatska opozicija poslala je delegaciju na čelu s Rojcem, Šurminom, Zagorcem i Ljubom Babićem Gjalskim. Međutim, grof Albert Apponyi spriječio je njihov istup i tako neustavno stanje u Hrvatskoj nije izašlo iz okvira ugarskog dijela Monarhije.⁹⁹

U rujnu 1908. cijeli je balkanski prostor jako uznemiren i istočno pitanje opet je postalo najvruća tema. Zakuhalo je i u Makedoniji. Mladoturci, školovani pretežno u zapadnoeuropskim zemljama radili na tome da Turska postane ustavna država te su u srpnju 1908. započeli s pobunama u Resnu, Bitoli, Solunu i drugdje, da bi prisilili sultana Abdul-Hamida II. da prizna mladotursku vladu proglašenu od pobunjenika u Solunu. Austro-Ugarska se pobjerala raspada Turske te mogućnosti da joj se oduzme Bosna i Hercegovina, koju je 1878. dobila na upravljanje. Pred Kotorom je austrijska mornarica i vojska stavljena u pripremno stanje, a granica između Srbije i Bosne postala je vrlo vruća. U srpskoj štampariji u Zagrebu, u kojoj je dr. Jovan Banjanin tiskao Srbobran, izvršena je premetačina, ali ništa nije nađeno, a Rauch se nije usudio pretresti stanove zastupnika Srpske samostalne stranke dr. Bogdana Medakovića, dr. Jovana Banjanina i Svetozara Pribićevića.¹⁰⁰

⁹⁵ Hrvatske novine, 17, 22. IV. 1909.-P. Ljubić, Zašto i odakle "veleizdajnici"-

⁹⁶ Ustavnost, 172, 28. VIII. i 174, 31. VIII. 1908.

⁹⁷ Ustavnost, 175, 1. IX. 1908.

⁹⁸ Ustavnost, 185, 14. IX. 1908.

⁹⁹ Ustavnost, 288, 17. IX. 1908.; Hrvatske novine, 40, 1. X. 1908.-P. Ljubić, Madjari protiv Hrvata u Berlinu.

¹⁰⁰ Ustavnost, 182, 10. IX. 1908.

Bugarski knez Ferdinand Koburški proglašen je 5. listopada 1908. Kraljem, a Bugarska kraljevinom. Odmah je reagirala i Monarhija te je proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine. Bilo je to dan poslije careva imendana, kad je služena svečana misa u Zagrebu u crkvi sv. Marka i blagodarenje u pravoslavnoj crkvi u čast caru i kad je sve izgledalo uobičajeno. Aneksijom bez pristanka potpisnica Berlinskog ugovora Monarhija je izazvala veliku političku krizu te je postojala bojazan da dođe do rata Turske s Austro-Ugarskom Monarhijom, ali isto tako i sa Srbijom i Rusijom. Sada srpske novine vrlo oštro napadaju Monarhiju i njezin postupak aneksije, pišući o svom pravu na Bosnu. Čak je i beogradsko sveučilište uputilo svim ruskim univerzitetima adresu s tvrdnjom da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje, a tu je adresu potpisao rektor, tri dekana, 41 profesor i 28 docenata u Beogradu.¹⁰¹

Turska je u veljači 1909. priznala austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine uz odštetu od 52,000.000 kruna, obvezavši se da će povući svoju vojsku iz novopazarskog sandžaka. Aneksiju je u ožujku 1909. priznala i Rusija pa se je time kriza prividno smirila. Ali nije se smirilo i banovanje Raucha, jer 12. siječnja 1909. započeo je dugotrajni veleizdajnički proces, najveći proces protiv Srba vođen ikad u Monarhiji. Političke prilike u Zagrebu bile su izvanredno burne jer je koalicija imala mnogo pristaša, a moćnim tiskom i sredstvima utjecala je i na cijelo građanstvo. U listopadu 1908. podban je Czernkovich na spoju Ulice Kraljice Valerije i Jelačićeva trga napadnut od pravnik Juriše. Ban Rauch nekoliko je dana nakon tog napada izjavio u Beču novinarima da koalicijska politika razjaruje tiskom narod i da jedan list čak traži "da se treba latiti oružja i revolvera." te time objašnjava i napadaj Juriše na Czernkovicha.¹⁰²

Nakon aneksije Rauchove novine počele su otvoreno pisati da je glavno leglo srpske propagande u Austriji Zagreb, da ima i filijalu na granici prema Srbiji u Novom Sadu, da se posljednjih pet godina neumorno i neprestano širila jugoslavenska propaganda u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Kranjskoj te da su priredivane tendenciozne konferencije, sastanci, dogovori i izložbe sa svrhom razbijanja Monarhije.¹⁰³ Zbog izvanredne situacije u metropoli Hrvatske policijska je kontrola pojačana, a onda su učestala zatvaranja Srba. U Ustavnosti je objavljena izjava prijestolonasljednika Ferdinanda "Die Vorgänge in Belgrad beweisen klar, wie richtig jene Stimmen geurteilt haben, die auf die Gefahr der grossserbischen Propaganda aufmerksam machten und energische Massregeln verlangten".¹⁰⁴ Sve je to ukazivalo da je veleizdajnički proces bio u interesu mnogih i da je potican s više strana, često i s posve oprečnim interesima. Iz napisa u Ustavnosti, koje su bile direktne novine Raucha i njegovih suradnika i koje su živjele točno onoliko koliko i njegovo banstvo, vidi se da se Rauch dulje suprotstavljao poduzimanju oštrijih mjera protiv Srba pa je i u vrijeme prvih hapšenja Srba isticano da nisu svi Srbi velikosrbi. No nisu pridonosile smirivanju situacije vijesti da su se u Beogradu skupile tri dobrovoljačke legije i da se u Rusiji skupljaju prilozi za rat radi Bosne, kao i da je u Beogradskoj skupštini 21. listopada 1908. izglasan vojni kredit u visini od 16,000.000 dinara. U Beogradu su demolirani mnogi stanovi austro-ugarskih državljana pa je i to davalo novu potpalu protusrpskom raspoloženju.¹⁰⁵ Uznemirenje se pojačalo kad se pročulo da je sklop-

¹⁰¹ Ustavnost, 236, 12. XI. 1908.

¹⁰² Ustavnost, 210, 2. X. i 204, 6. X. 1908.

¹⁰³ Ustavnost, 205, 7. X. 1908.

¹⁰⁴ Ustavnost, 214, 17. X. 1908.

¹⁰⁵ Ustavnost, 216, 20. X. i 218, 22. X. 1908.

ljen i vojni savez Srbije i Crne Gore.¹⁰⁶ U Beogradu su čak i neke žene (Nadežda Petrović) pozivale na rat s Monarhijom.

No opozicija u Hrvatskoj još je uvijek sastavljena od više stranaka i ni po čemu nije jedinstvena. Nakon aneksije Bosne dr Ivan Lorković na čelu Hrvatske pučke napredne stranke izjavio je 12. listopada da nakon aneksije ima u Monarhiji 7,000.000 Slavena te da sada treba provesti ravnopravnost Srba i Hrvata, udovoljiti vjerskim i agrarnim zahtjevima muslimana te tako stvoriti cjelinu i pretpostavku za trijalističko preuređenje Monarhije, jer da je sada narodno pravo jače od historijskog prava.¹⁰⁷ U koaliciji je skoro došlo do sloma 18. listopada 1908. jer su pravaši odobravali aneksiju Bosne i Hercegovine, a samostalci i naprednjaci ne. Ipak su se ove nesuglasice izmirile i koalicija i dalje djeluje destruktivno na opći život u Hrvatskoj, sprečavajući sređivanje prilika. Stjepan Radić, koji je ranije osuđivao Raucha i njegovo neustavno vladanje, sada pomalo mijenja mišljenje. U listopadu 1908. on piše: "Naša koalicija sasvim zaboravlja, da je ona većina hrvatskog državnog sabora i ponaša se tako, kao da u njoj Hrvata ni nema," aludirajući time na sve izraženiju velikosrpsku politiku koalicije.¹⁰⁸ Radić je otputovao i u Rusiju da bi tamo objasnio kompliciranu situaciju u Hrvatskoj te je u Petrogradu održao predavanje, ukazavši da s Hrvatima treba računati u povijesti. Međutim, njemu se tamo suprotstavio Radovan Košutić, koji je napisao knjigu protiv Hrvata i koji zove Ruse da pomognu ugroženim Srbima u Hrvatskoj kroz pomoć Srbiji.¹⁰⁹ Suprotno Rauchovim očekivanjima aneksija nije dovela do raskola u koaliciji i nije oslabila pritisak na vladu u Zagrebu, kako je Rauch očekivao te su u Hrvatskoj i dalje vladale "abnormalne" prilike.¹¹⁰

Veleizdajnički proces na Okružnom sudu u Zagrebu protiv 53 optuženih detaljno je praćen u cjelokupnom tisku, a sa sitnim detaljima i vrlo objektivno u Rauchovoj Ustavnosti. Pod pseudonimom Veritas (najvjerojatnije Vinko Krišković iz Senja) objavljen je članak "Na glavnu raspravu radi zločina veleizdaje" u kojem se naglašava "Opažamo, kako se grčko-istočni dio našega naroda u stanovitim predjelima svestrano organizira, i napadno isključuje iz svih tih organizacija inovjerce, pa koli u pravilima svojih štedionica, zemljoradničkih zadruga i čitaonica izrikom donaša propise, da članovi ovih mogu biti samo Srbi, kao što mogu biti i u odnosnim političkim organizacijama članovi samo Srbi".¹¹¹

Početak veleizdajničkog procesa otežao je banu Rauchu komuniciranje sa Srbima i doveo do gotovo potpunog prekida nekih ranije dobrih veza, usprkos pokušaja da razuvjeri Srbe na položajima da nema ništa protiv njih. U Budimpešti Rauch se sastao s patrijarhom Lukijanom Bogdanovićem, izjavivši da veleizdajnički proces nije usmjeren protiv pravoslavne crkve.¹¹² Međutim, uznemireni i zabrinuti Srbi i dalje povezuju srbstvo, crkvu i velikosrpstvo te sve ččšće naglašavaju traženje svog rješenja izvan Monarhije.

Osobito su napeti odnosi bili u veljači 1909., kad se očekivao početak sudskog procesa, ali su pripreme bile toliko komplicirane da je proces počeo tek 3. ožujka 1909. Sr-

¹⁰⁶ Ustavnost, 221, 26. X. 1908.

¹⁰⁷ Ustavnost, 211, 14. X. 1908.

¹⁰⁸ Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

¹⁰⁹ Hrvatske novine, 14, 1. IV. 1909.

¹¹⁰ Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

¹¹¹ Ustavnost, 21, 27. I. 1909.

¹¹² Ustavnost, 34, 12. II. 1909.

bi nisu mogli računati da će ovo pitanje rješavati u Hrvatskom saboru. Bilo je sve jasnije da ban niti radi odobravanja proračuna neće sazvati Hrvatski sabor. Budući da zajednički sabor u Budimpešti normalno djeluje skupa za poslanicima iz Hrvatske, govori koji su trebali biti izrečeni u Hrvatskom saboru, izgovarani su u Budimpešti, a budući da su koalicionaši prevladavali, sve se više stjecalo negativno uvjerenje o načinu banovanja Pavla Raucha. Dr. Milan Rojc, odvjetnik iz Bjelovara, 6. veljače 1909. podnio je interpelaciju, ukazavši da Srbima zak. od 14. svibnja 1887. zajamčuje autonomiju crkve, škole i zaklada, ravnopravnost ćirilice i latinice, a školski zakon iz 1888. da jezik zove hrvatski ili srpski te poziva na primjenu ovih još uvijek valjanih zakona u Hrvatskoj, u kojoj se vlada "neustavno".¹¹³ Interpelacije podnose i drugi zastupnici koalicije pa i srpski patrijarh Bogdanović.

Ne znajući koliko će trajati njegovo banstvo, Rauch pokušava ispraviti neke očite nepravde prema Hrvatima, što baš nije bilo prikladno političkom trenutku. Rauch je 8. veljače 1909. vratio sjedište kotarske oblasti iz Vrginmosta u Topusko, koje je premjestio Khuen Héderváry, a to je opet ocijenjeno kao politički čin protiv Srba.¹¹⁴ Pravu buru izazvala je i vladina odluka od 26. listopada 1908. da svi službeni spisi moraju biti pisani latinicom, što je onemogućilo pravoslavnim učiteljima i svećenicima da pišu svjedodžbe i krštenice ćirilicom, kako su činili od 1887. godine, kad je donesen Zakon o uporabi ćirilice sa strankama. Vlada je to opravdavala tumačenjem da učitelji i svećenici nisu stranke. Tako je u Dvoru Čordašić dao maknuti ćirilске natpise sa svih upravnih zgrada, što je izazvalo dosta buke u srpskom tisku s tvrdnjom da progone Srbe.¹¹⁵ Isto tako u školi u Divuši zabranjeno je korištenje ćirilskog pisma iako su djeca uglavnom bila pravoslavne vjeroispovijesti.¹¹⁶ Zanimljivo je da je ova zabrana potaknula objavljivanje članka nepoznatog autora "Zar je ćirilica srbsko pismo-", zasnovanog na rezultatima istraživanja Ćire Truhelke u Bosni, koji je utvrdio postojanje i hrvatske ćirilice.¹¹⁷ U virovitičkoj županijskoj skupštini također je bilo predloženo da se ćirilica izbaci iz škola, no naprednjak Pančić se tome žestoko usprotivio i prijedlog nije prošao.¹¹⁸ U Dubici je u srpnju 1909. oduzeto pravo rada srpskoj autonomnoj pučkoj školi radi ekscesa.¹¹⁹ Međutim, značajno je da Rauch nije nikad inzistirao na uklanjanju ćirilskih natpisa u krajevima gdje su Srbi bili u većini pa je to kritizirao prohrvatski mitrovački list Hrvatski branik.¹²⁰

Svi pokušaji Raucha da svoju vladavinu prikaže Europi dobrom padaju pred vrlo intenzivnom propagandom Srba iz Monarhije koji su prodrli u sve krugove neprijateljski raspoložene prema ostarjeloj i davno za reforme zreloj Austro-Ugarskoj Monarhiji. Mostarski Srbi Šola, Vasljević i Padul putuju po Europi i kleveću Rauchovu upravu pa Rauchova vladavina dobiva sve negativniji epitet koji nije zasnovan na dokazima ako se pogleda cjelokupna Rauchova uprava u Hrvatskoj.¹²¹ Ova europska klevetanja

¹¹³ Hrvatske novine, 8, 18. II. 1909.

¹¹⁴ Ustavnost, 40, 19. II. 1909.

¹¹⁵ Hrvatska kruna, 174, 7. XI. 1908. Ustavnost, 82, 10. IV. 1909.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Ustavnost, 88, 19. IV. 1909.

¹¹⁸ Hrvatske novine, 23, 3. VI. 1909.

¹¹⁹ Ustavnost, 151, 6. VII. 1909.

¹²⁰ Ustavnost, 70, 27. III. 1909.

¹²¹ Ustavnost, 99, 1. V. 1909.

utječu na mnoge. Engleski novinar i publicist Seton Watson, pod pseudonimom Scotus Viator objavljuje brošuru, koja je izašla na engleskom, a onda i na njemačkom pod naslovom "Absolutismus in Kroatien", (Wien, 1909). Na mnoge pogrešne pretpostavke u ovoj brošuri ukazao je dr. Izidor Kršnjavi u austrijskom časopisu Oesterreichische Rundschau. Kršnjavi je ukazao da Rauch nije eksponent ugarske vlasti i da svaki čovjek kojega za bana predloži ugarski ministar predsjednik biva odmah napadnut u Hrvatskoj od koalicije. Srbi Raucha nazivaju izdajnikom, a ipak on uživa puno povjerenje cara, pa ti dvostruki kriteriji nikako nisu razumljivi. Kršnjavi je napisao da je iznimno stanje u Hrvatskoj rezultat ponašanja Hrvatsko-srpske koalicije te da upravo na tu politiku koalicije reagira i Josip Frank s Čistom strankom prava, što onda izgleda kao da je Rauch u savezu s Frankom. Kršnjavi upozorava Watsona da zaboravlja da je koalicija u zajednički sabor u Budimpešti ušla tako brojna zbog njezina sporazuma s Madarima u vrijeme politike "novog kursa", da je to "mnogo gore" od povremenog saveza Rauch-Frank te da se Frankovi studenti moraju suprotstaviti koalicionaškim omladincima na isti način u masi koja izlazi jednakim metodama kako nastupa omladina Koalicije.¹²² Kršnjavi je upozorio na složenost političke situacije na hrvatskim prostorima te da su nam njemački liberali otvoreni neprijatelji, a kršćanski socijali "laue Freunde".

I Tomaš G. Masaryk piše veliki broj članaka, podržavajući optužene Srbe, kopirajući stare članke Bjornsona, i iskorištavajući činjenicu da češki tisak nikad nije bio naklonjen Hrvatima.¹²³ I u mađarskom tisku tvrdi se da hrvatsko sudstvo nije neovisno.¹²⁴ Naime, iskusni, a i brojni branitelji Srba optuženih u veleizdajničkom procesu, ubrzo su uočili slabosti optužbe, koja zbog uništavanja dokaza nije raspolagala dobrom osnovom za suđenje. Kad je dr. H. Friedjung u Neue freie Presse 25. ožujka 1909. objavio članak "Austro-Ugarska i Srbija", podnio je zastupnik koalicije dr. Harpner tužbu protiv Friedjunga u Beču, podigavši tako čitav slučaj na međunarodnu razinu.¹²⁵ Znade se da je napad najbolja obrana te je tužitelj iskoristio nedovoljno pouzdan, a možda i namjerno podmetnut materijal, koji je koristio Friedjung te je Masaryk u zajedničkom parlamentu u Budimpešti zatražio da se Friedjungovi dokazi hitno preispitaju, putujući i sam u Beograd radi prikupljanja dokaza za optužbu protiv Friedjunga. Friedjungovi dokazi proglašeni su falsifikatima nastalima uz pomoć austrijskog poslanstva u Beogradu, čime se išlo za kompromitiranjem austrijske diplomacije na istoku. Zbog raznih razloga ta je akcija imala velik odjek u Europi.¹²⁶ Povjerenje u sudstvo u Hrvatskoj bilo je poljuljano pa su stoga mnogi stekli uvjerenje da je proces protiv Srba u Hrvatskoj posve nepravedan te su u Splitu Vicko Milić, Ante Trumbić i drugi počeli prikupljati pomoć za optužene Srbe i njihove obitelji.¹²⁷ Friedjungov proces, koji je stajao 26.000 kruna, završen je konačno sporazumom 21. prosinca 1909., jer ni jedna strana nije mogla dovesti proces do poštenog kraja, ali cilj je postignut te je velei-

¹²² I. Kršnjavi, Scotus Viator über Kroatien. Oesterreichische Rundschau, Band XXI, 1909, sv. 3, str. 7-8.

¹²³ Masaryk, Der Agrarer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina, Wien 1909.; Isti, Vasić-Forgach-Aehrenthal, Prag 1911. Ustavnost, 150, 5. VII. 1909.

¹²⁴ Ustavnost, 160, 16. VII. 1909.

¹²⁵ Ustavnost, 102, 5. V. 1909.

¹²⁶ Ustavnost, 104, 7. V. 1909. Problem nastanka tih "dokaza" razriješio je H. Sirotković (Hodimir Sirotković, Pravni i politički aspekti procesa Reichpost-Friedjung, Starine, 52, 1962.)

¹²⁷ Ustavnost, 191, 23. VIII. 1909.

zdajničkim procesom u Zagrebu i Friedjungovim procesom u Beču stvoreno uvjerenje da je u Monarhiji sve politički izmanipulirano te da je političko bespravlje veliko.¹²⁸ Oni koji su vodili veleizdajnički proces nisu dugo preživjeli banovanje Raucha na svojim položajima. Već u studenom 1910. umirovljen je Slavko Aranicki, a Accurti je umirovljen još ranije jer je Mile Starčević iznio pred javnost da je Accurtiju dr. Izidor Kršnjavi sastavljao optužnicu protiv Srba.¹²⁹ U historiografiji je veleizdajnički proces uvijek izvlačen iz konteksta gospodarskih i socijalnih prilika u Hrvatskoj pa se dobila deformirana slika zbivanja i doživljaj da su Srbi u Hrvatskoj bili masovno progonjeni. 53 optužena Srba, od kojih su mnogi doista bili povezani sa Srbijom preko Bosne i vrlo radikalni u svojim izjavama protiv Hrvata i Hrvatske, nije bio tako brojčan da je trebao stvarati osjećaj ugroženosti u Srba koji su u Hrvatskoj imali svoju domovinu. Međutim, proces se doista odvijao u posebnim okolnostima. Oni koji su pristali svjedočiti protiv Srba bili su dosta ugroženi i mnogi su odbili svjedočiti iako su imali mnogo toga reći. Neki učitelj Parać iz Okučana svjedočio je protiv Srba i umalo nije platio glavom, izložen stalno velikim prijetnjama od Srba te mu je život postao vrlo težak.¹³⁰ Odvjetniku dr. Franji Horvatu u Šidu pred kuću je bačena bomba kao oštro upozorenje da ne prikuplja dokaze protiv Srba.¹³¹ Zapravo, Srbi su u Hrvatskoj bili posebno zaštićeni. Dr. Bogdan Medaković, bivši i budući predsjednik Hrvatskog Sabora, izjavio je u travnju 1909. pred Srpskom samostalnom strankom da će optuženi Srbi dobiti odštetu za svoje patnje, spomenuvši da je i Khuen udario Hrvatima namet kad su Hrvati polupali Srbima dućane, napomenuvši da će Hrvati radi ove veleizdajničke parnice stradati još 50 godina. To je doista bila istinita prognoza i oni koji su pokrenuli veleizdajničku parnicu morali su se bolje pripremiti ili je uopće nisu trebali pokretati.¹³² Veleizdajnički proces svojom dugotrajnošću i nadmetanjem obiju strana otežao je sve poslove bana Raucha. Proces je trebao bečkom Dvoru kad se Monarhija borila za priznanje aneksije Bosne i Hercegovine. Kad se to dogodilo Dvor se nastoji riješiti toga procesa kao otežavajućeg za uspostavljanje normalnih odnosa s onim državama koje su stajale na strani optuženih. Što god je Zemaljska vlada u Zagrebu nakon toga učinila bilo je izvrnuto naopakoj kritici. Tako je putovanje podbana Slavka Cuvaja Požeškom županijom bilo proglašeno agitirajućim putom, naročito kad je 13. kolovoza 1909. u Požezi najavio u svom govoru izbornu reformu prema kojoj će se uvećati broj izbornika na novim izborima, pa je Cuvaj u Daruvaru morao objasniti da njegovo putovanje nije agitirajuće već informirajuće o stanju u Požeškoj županiji, koja se protezala od Požege do Broda i Daruvara.¹³³

Nije se ispunilo očekivanje da će se političke prilike u Hrvatskoj srediti do kraja procesa. One postaju sve teže i uznemiravajuće, i od kolovoza 1909. gotovo anarhične, jer je uprava u mnogim kotarevima a i županijama u rukama pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, odnosno opozicije. Rauchova zabrana nekih javnih skupština kojima se pristupa u tom vremenu promašuje cilj jer opozicija koristi pravo održavanja pouzdaničkih sastanaka u zatvorenim prostorijama, pa je dogovaranje opozicije i dalje omogućeno, dobivajući danomice na jačini i snazi, a pothranjivano simpatijama Europe i oso-

¹²⁸ Ustavnost, 12, 17. I. 1910.

¹²⁹ Posavska Hrvatska, 347, 12. XI. 1910.

¹³⁰ Posavska Hrvatska, 43, 24. X. 1908.

¹³¹ Posavska Hrvatska, 47, 21. XI. 1908.

¹³² Posavska Hrvatska, 15, 10. IV. 1909.-Srpski namet na vidiku.

¹³³ Ustavnost, 188, 18. VIII. 1909.

bito slavenskih zemalja. Veleizdajničku parnicu osudio je i Središnji savez slavenskih novinara.¹³⁴

Socijal-demokrati nastoje također iz nesređenih prilika izvući što jače pozicije za sljedeće izbore. U Zagrebu je 23. kolovoza 1909. održana socijalistička skupština i Vilim Bukšeg vrlo žestoko traži opće izborno pravo i ponovni rad Hrvatskog sabora. Ova Bukšegova skupština imala je političku važnost, jer je drugi govornik bio Gjuro Šurmin, koji je iskoristio skupštinu da napadne gospodarski program bana Raucha. Govorio je i Juraj Demetrović, koji je tada bio jedan od vođa Socijaldemokratske stranke. Rekao je da je ban Rauch već samo "mrtvi motrilac današnje politike" te da režim treba srušiti "da si narod uzmogne izvojsiti što prije opće izborno pravo i slobodu".¹³⁵

I Stjepan Radić drži 29. kolovoza skupštinu u Sokolskoj dvorani pa se i on pridružuje tadašnjim općim antirauchovim tendencijama, a član stranke, župnik Fran Škrinjar, objašnjava da Hrvatska pučka seljačka stranka nije klerikalna, ali da nije ni bezbožna te traži veće pravo za seljački puk.¹³⁶

Svakako je zanimljivo da Rauch ne pokušava spriječiti održavanje pouzdaničkih sastanaka, iako su mu vjerojatno stajala na raspoloženju određena sredstva da ih spriječi. Pouzdanički se sastanci u listopadu 1909. održavaju u mnogim mjestima Hrvatske. U Karlovcu su se na pouzdaničkom sastanku okupili najjači ljudi opozicije (dr. Bogdan Medaković, Fran Supilo, dr. Dušan Popović, dr. Mažuranić, Franjo Poljak, dr. Vinkovčić, dr. Bude Budisavljević, Ivo (Jovan) Banjanin, Gustav Modrušan i drugi), a njihovo dogovaranje o budućem političkom radu i priželjkivanju smjene bana svakako ne donosi toliko potreban mir Hrvatskoj.¹³⁷ Tek početkom studenog 1909. oružnici su počeli rastjerivati pouzdaničke sastanke koje je sazivao Vaso Muičević u Vojniću, odnosno Pero Belobrk u Slatini itd.

Incidenti u miješanim sredinama dosta su česti. Tako su u rujnu 1909. postavljene cestovne zapreke između Kloštra i Katalene jer se nastojalo spriječiti dolazak gostiju iz Zagreba koji su prisustvovali podizanju spomen-ploče Petru Preradoviću u Grabrovnicu. Međutim, nikad se nije doznalo tko je podigao te barijere, pa su ih jedni pripisivali Hrvatima, a drugi Srbima, jer je Petar Preradović bio Srbin, ali iskreno odan Monarhiji i Hrvatskoj.¹³⁸ Bilo je i vrlo primitivnih ispada. U Gudovcu kraj Bjelovara sin općinskog načelnika Toše Vručevca Dušan izjavio je da Raucha treba ubiti kao što su Srbi ubili svoga kralja Aleksandra Obrenovića.¹³⁹

Veleizdajnički proces dovršen je u listopadu 1909. i proglašene su osude kojima su optuženi osuđeni na ukupno 184 godine tamnice. Troškovi ovog procesa iznosili su 342.719 kruna, što je bila ogromna svota koja je opteretila čitav proračun Hrvatske te godine pa su neki važni poslovi trebali biti odloženi.¹⁴⁰ Možda je zanimljivije od imena optuženih i osumnjčenih Srba, o čemu je puno pisano, spomenuti imena njihovih bra-

¹³⁴ Hrvatske novine, 45, 4. XI. 1909.

¹³⁵ Ustavnost, 192, 24. VIII. 1909. i Hrvatske novine, 35, 26. VIII. 1909.

¹³⁶ Hrvatske novine, 36, 2. IX. 1909.

¹³⁷ Hrvatske novine, 42, 14. X. 1909.

¹³⁸ Hrvatske novine, 36, 2. IX. 1909.

¹³⁹ Ustavnost, 200, 2. IX. 1909.

¹⁴⁰ Ustavnost, 226, 4. X. i 227, 5. X. 1909.; Hrvatske novine, 46, 11. XI. 1909.

nitelja, odvjetnika koji su većinom načinili karijeru u međuratnom razdoblju za vrijeme kraljevine Jugoslavije, a koja indirektno pokazuje da je postojala odlično organizirana mreža Srbima sklonih odvjetnika u Hrvatskoj, koji su imali ili će imati važnu ulogu u svim izborima i političkim zbivanjima kasnijih razdoblja. To su: dr. Giga Aranicki, dr. Pero Belobrč, dr. Živko Bertić, dr. Vladimir Čolović, dr. Gustav Gaj, dr. Mirko Grahovac, dr. Radislav Heimerl, dr. Hinko Hinković, dr. Ivan Ivković, dr. Jovan Jovanić, dr. Ladislav Krajač, dr. Edmund Lukinić, dr. Pero Magdić, dr. Rade Medaković, dr. Josip Nemec, dr. P. Lazar Nikolić, dr. Matel Peklić, dr. Dušan Peleš, dr. Miho Petranović, dr. Dragutin Petrić, dr. Jovan Polovina, dr. Dušan Popović, dr. Nikola Solarić, dr. Bogdan Stojanović, dr. Ljubosav Stojšić, dr. Zvonimir Španić, dr. Grga Tuškan, dr. Aleksandar Valenteković, dr. Božo Vinković, dr. Matija Zubčić i dr. Šime Mazzura.¹⁴¹

Završetak veleizdajničkog procesa nije zaustavio jačanje napetosti, pogotovo stoga što se u Beču vodi njegov nastavak Friedjungov proces o kojem smo već potrebno rekli. Nepovjerenje je toliko da se sve što dođe na područja sa srpskim stanovništvom gleda neprijateljski i politički tendenciozno. Na naredbu Zemaljske vlade u Zagrebu da se ćirilica uči tek u trećem razredu pučke škole, a ne kao do tada u prvom, Srbi iz Korenice i Ledinaca prestali su slati djecu u školu, premda se radilo o miješanim sredinama.¹⁴² Za vrijeme rješavanja tzv. ustavne krize u studenom 1909., zbog poremećenih odnosa Austrije i Ugarske, opozicija iz nekih mjesta Hrvatske upućuje direktne zahtjeve caru zahtijevajući saziv Hrvatskog sabora, ali i uspostavu ćirilice u nižim razredima osnovne škole.¹⁴³ Rauchova je vlada 18. studenog 1909. odbila molbu pravoslavne eparhije gornjokarlovačke da se u saobraćaju prema javnim oblastima autonomne (konfesionalne) škole služe ćirilicom.¹⁴⁴ O ćirilici u osnovnoj školi raspravljalo se i u skupštini Zagrebačke županije te je odlučeno sa 170:57 glasova da se učenje ćirilice u pučkim školama ukine, što je, dakako, rezultat glasova činovnika koji su imali pravo sudjelovanja u skupštini po svom položaju, jer su koalicijski zastupnici s područja Banovine dakako glasovali za ćirilicu.¹⁴⁵

Ban je imao vrlo jake protivnike upravo na karlovačkom području. To je ponukalo bana Raucha da u Karlovcu za upravnog i redarstvenog povjerenika postavi dr. Ernest Spiessa, kojega je povukao iz Vukovara. Zanimljivo je da je suradnju sa Spiessom zbog njegove izuzetne činovničke spremnosti potražio i Stjepan Radić kad je 1927. uređivao pravne odnose u Zagrebačkoj oblasti.¹⁴⁶

I na kraju ovog poglavlja valja reći da nisu svi pristaše opozicije odobravali preveherentni način Hrvatsko-srpske koalicije, koja je svakako ponovno željela osvojiti vlast, da bi što prije ostvarila svoje dalekosežne ciljeve. Ne odobravajući postupke Koalicije iz nje istupa i Fran Supilo, iako je upravo on mnogo pridonio afirmaciji i učvršćenju te opozicije.¹⁴⁷

¹⁴¹ Posavska Hrvatska, 10, 6. III. 1909. Jugoslavenski raspoloženi odvjetnici iz svih južnoslavenskih područja održali su 1913. u Beogradu Kongres jugoslovenskih advokata (Posavska Hrvatska, 26, 20. X>II. 1912.)

¹⁴² Ustavnost, 244, 25. X. 1909.

¹⁴³ Ustavnost, 261, 15. XI. 1909. To je npr. tražio općinski odbor Bunić te narodni zastupnik dr. Edo Lukinić iz Karlovca, Vaso Muičević iz Osijeka, ali izabran u Vojniću za zastupnika, dr. Pero Belobrč iz Slatine itd.

¹⁴⁴ Ustavnost, 277, 3. XII. 1909.

¹⁴⁵ Ustavnost, 291, 21. XII. 1909.

¹⁴⁶ Ustavnost, 266, 20. XI. 1909. O Spiessu vidi: M. Kolar-Dimitrijević, Radićev sabor 1927.-1928. Zapisnici oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, Zagreb 1992.

¹⁴⁷ Ustavnost, 285, 14. XII. 1909.

7.

Gospodarski program bana Raucha i njegovo provođenje. Rauch je želio iskoristiti sve mogućnosti nagodbe i prisiliti gospodarska ministarstva u Budimpešti da svoje fondove što više usmjere prema Hrvatskoj, osjećajući dugogodišnju gospodarsku zapostavljenost Hrvatske kao svoj problem, problem svoga kraja i svoga naroda. Rauch nije izmislio gospodarski program. Izradila ga je u Zagrebu jedna skupina bečkom dvoru bliskih ljudi, koji su znali da politiku prema Hrvatskoj treba mijenjati. Bitne odredbe toga programa predložio je već Rakodczay, ali taj se ban upravo na tome slomio. Naime, u zajedničkom saboru njegov je prijedlog dočekan s posebnim otporom. Formiran je posebni odbor da pretrese taj program, što je Rakodczaya toliko razljutilo da je dao neopozivu ostavku.¹⁴⁸ Nemajući vremena da izradi novi program, a slažući se s predloženim programom, vjerujemo da je u njemu i surađivao-Rauch je preuzeo gospodarski program Rakodczaya, malo ga dopunivši. U programu je rečeno da će se politika voditi u okvirima Nagodbe, da će se štiti narodni jezik te da će se nastojati riješiti nesuglasice. Na grbovima zajedničkih ureda u Hrvatskoj bit će samo hrvatski natpisi. Da bi i ljudi iz Hrvatske mogli služiti na željeznici u Hrvatskoj, u Hrvatskoj će se osnovati škola za željezničarske činovnike, a broj stipendija iz Hrvatske i Slavonije za budimpeštansku željezničarsku školu povećat će se na 30. Svršeni studenti zagrebačkog sveučilišta moći će se zapošljavati u zajedničkim uredima i primat će se u željezničarsku službu. Zagrebačka šumarska akademija izjednačit će se s akademijom u Selmezbanyu pa će se i u državnim šumama uvećati broj zaposlenih Hrvata. Uvećat će se i broj trgovačkih škola. Nastojat će se izgraditi dalmatinska željeznica Ogulin-Split te pruge od Karlovca do Metlike, od Iloka do Mitrovice, od Vukovara do Rače, od Slankamena do Indije. Uredit će se korita Save, Drave i Kupe te će se nastaviti davno prekinuti radovi na kanalu Vukovar-Samac. Izradit će se i program za izgradnju zemaljskih i općinskih cesta. U zajednički proračun uvrstit će se svota koja će se koristiti za unapređivanje hrvatskog obrta i trgovine pa će se hrvatskoj obrtnoj produkciji dati veća potpora nego do tada. Unapređivat će se i poljoprivreda i stočarstvo pa će se posebna pažnja pridati poljoprivrednoj naobrazbi. Pojačat će se i veterinarska služba, važna za razvoj stočarstva i izvoz mesnih prerađevina. Dopustit će se podizanje pecara, što je zbog neorganizirane prodaje voća i nakupa krumpira proizvođačima voća i krumpira bilo dosta važno. Uredit će se i nasljedno pravo, otkup kuluka i uopće zakoni. Povećat će se plaće učiteljskom osoblju.¹⁴⁹ Velika je šteta što je odlaganjem sjednice Hrvatskog sabora ovaj program ostao neprihvaćen u Saboru, pa se uvijek tretirao kao osobni, individualni Rauchov program te ga u provođenju nisu podržavali često ni tzv. "kulturni vijećnici", odnosno kulturna vijeća u županijama. Rauch je posebnu pažnju pridavao statistici pa se upravo tada prvi put objavljuju iskazi obrtnika i tvorničara u Izvješćima županija, odnosno na razini Zemaljske vlade podaci o izvozu i uvozu.

Ponavljam da je Rauch u svom nastupnom govoru pozvao sve ljude u Hrvatskoj na suradnju te da je naglasio "... kod tog svog nastojanja ne ću praviti nikakove razlike ni u vjeri ni u narodnosti, kod čega mi je naročito iztaknuti, da ću vazda ići na ruku opravdanim i mogućim željama naše braće Srba...".¹⁵⁰ Slično je naglasio i podban Nikola Csernkovich u nastupnom govoru činovnicima ali ipak s izvjesnom ogradom, rekavši:

¹⁴⁸ Glasnik županije požeške, 1, 4. I. 1908.

¹⁴⁹ Isto. Rauch je svoj program izložio u svom nastupnom govoru.

¹⁵⁰ Ustavnost, 164, 18. VIII. 1908.

“Ja sam bio iskren i otvoren prijatelj braće Srba, a taj prijatelj ostao sam i danas ma da su oni stranputicom pošli, jer držim, da samo u pravoj slozi Hrvata i Srba leži snaga i moć hrvatske naše domovine.”¹⁵¹ Prilikom dolaska na bansku stolicu Rauch je najavio “plodonosne investicije”, koje su se trebale sastojati u gradnji pučkih škola, regulaciji rijeka, isušivanju močvarne zemlje. Najavio je da će se boriti da Hrvatska može sama raspisati 15 %-tni zemljišni prirez, odnosno sklapati državne zajmove, tražeći dakle veću gospodarsku samostalnost za posebne poslove. Značajno je, da je Hrvatsko-srpska koalicija to odmah osudila kao pljačku naroda, tražeći da se za posebne poslove dobiju odozgo posebna sredstva.¹⁵² Treba istaknuti da Rauch nije dao neko posebno obećanje seljacima, ako se tako ne uzme obećanje da će poboljšati uzgoj stoke kvalitetnim rasplodnim elementima. Rauch je nešto kasnije ukazao da svoju gospodarsku politiku ne zasniva na dobivanju koncesija od Madara, nego na vlastitom gospodarskom programu i sredstvima koja se moraju skupiti iz različitih izvora u Hrvatskoj.¹⁵³

Rauch nije gubio vrijeme u nastojanju da započne s realizacijom svoga programa. Već 8. veljače 1908. objavljene su pogodnosti koje gospodarstvo u Hrvatskoj može dobiti od Zemaljske vlade.¹⁵⁴ No, umjesto da za olakšicama posegnu proizvodni gospodarstvenici, prvi se javljaju dr. Joković i arh. Ehrlich koji mole pogodnosti za gradnju sanatorija u Klaićevoj ulici, a za koju je gradnju bio zainteresiran i arh. Vjekoslav Heinzl.¹⁵⁵

Ban je namislio obići sve krajeve Hrvatske i porazgovarati s gospodarstvenicima o potrebama. U svibnju 1908. ban Rauch s podžupanom Zagrebačke županije Zvonimirom Žepićem otišao je na područje Pisarovine, Lasinje i Topuskog. Razgledao je lijevaonice u Vranovini, a boravio je i u Petrinji i Velikoj Gorici.¹⁵⁶ U srpnju je obišao čitavu Liku, pa je, izuzev u Karlovcu i u Kninu, svugdje bio lijepo primljen. Podban Czernkovich pak obišao je područje zapadne Slavonije, a u rujnu i Srijem. U Staroj Pazovi vrlo ga je lijepo dočekao načelnik Nikola Petrović. Tom je prilikom dogovorena izgradnja ceste Stara Pazova-Stari Banovci.¹⁵⁷

Ove dobre vijesti potaknule su neka mjesta da sama potraže put k banu. U listopadu 1908. došla je k banu delegacija grada Osijeka na čelu s gradonačelnikom Konstantinom Grafom, Adamom pl. Reisnerom, Izidorom Frankom i Kolomanom pl. Seperom. Od Trgovačko-obrtnice komore za Slavoniju u delegaciji je bio i predsjednik Lauber, tajnik Čedomil Plavšić i industrijalac Povišil, a od Slavenskog gospodarskog društva Franjo Karlo (Dragutin) Schmidt. Oni su iskazali potrebe grada Osijeka i nekoliko dana kasnije car je potvrdio Ervina pl. Cseha, veleposjednika iz Erduta, za predsjednika te Vasu Muačevića i Schmidta za potpredsjednike osječkog Slavenskog gospodarskog društva, vodeći računa o narodnostima, a Rauch je Grafu kod cara kao posebno priznanje isposlovao željeznu krunu III. Reda, o čemu je odluku car donio na sam Božić 1908.¹⁵⁸

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Ustavnost, 6, 7. VI. 1908.-Financijski dio programa; Hrvatske novine, 3, 21. I. 1908.-P. Ljubić, Što nam obećaje barun Rauch-

¹⁵³ Ustavnost, 52, 2. IV. 1908.

¹⁵⁴ Narodne novine, 8. II. 1908. Program je odmah napala i Hrvatska.

¹⁵⁵ Narodne novine, 8, 10. II. 1908.; Ustavnost, 100, 30. V. 1908.

¹⁵⁶ Ustavnost, 87, 14. V. 1908.

¹⁵⁷ Ustavnost, 178, 4. IX. 1908.

¹⁵⁸ Ustavnost, 201, 2. X. i 203, 5. X. 1908. te 6, 9. I. 1909.

Ban je 25. siječnja 1909. primio zastupstva Podravine porazgovorivši s delegatima o potrebama mjesta od Koprivnice do Pitomače, a razgovor je voden u prisutnosti kotarskog predstojnika Mate Vuksana te podžupana Julija Hockera.¹⁵⁹

Svoja područja započinju obilaziti i veliki župani, izvještavajući bana o gospodarskim prilikama. Na područjima gdje su prilike bile najteže radilo se najviše. Tako je 4. studenog. u Ogulinu, a 7. studenog. u Gospiću, održana gospodarska anketa kojoj je predsjedavao banski savjetnik dr. Milorad vit. Cuculić, ali bio je prisutan i dr. Otto Frankeš, već priznati stručnjak za stočarstvo.¹⁶⁰ U svibnju 1909. Zemaljska je vlada pozvala dr. Eugena pl. Rodiczkyja iz Zavoda za istraživanje vune u Budimpešti i bečkog profesora Leopolda Adametza da dadu mišljenje o uzgoju ovaca u Lici i Srijemu te o svinjogojstvu u Srijemu jer je to područje često bilo zahvaćeno svinjskom kugom, što je privrednicima pričinjavalo velike štete jer su tada bili zatvoreni sajmovi. Oni su pregledali karakal ovce u gospićkoj stanici, domaća stada ovaca u Gračacu, Bruvnu i Mazinu, ovce i svinje u Zemunu, Buđenovicima, Rumi i drugdje te su se složili s programom Zemaljske vlade na tom polju, držeći da su za Liku najbolje karakal ovce miješane s domaćim vrstama, odnosno ovca revulja, a u Srijemu da treba gajiti cigajske ovce te da je tu za uzgoj najbolja domaća buđenovačka vrsta svinja.¹⁶¹

Rauch je raspolagao s dosta velikim sredstvima za gospodarstvo jer je odobravao sredstva i iz Krajiške investicione zaklade, koja se punila prodajom drva. Jedna od najvećih dražbi drva provedena je u rujnu 1908., kad je ban potpisao oglas za prodaju 7.270 slavonskih hrastova iz okolice Županje, a u korist Brodske imovne općine. Početna je vrijednost iznosila 2,241.915 kruna, a ostvareno je 2,467.520 kruna, iako i nisu bile prodane sve ponuđene šumske parcele. Dio tih sredstava upotrebljen je za izgradnju palače Brodske imovne općine u Vinkovcima.¹⁶² Sredstva Krajiške investicione zaklade trošena su za banovanje Raucha krajnje štedljivo i za područje cijele bivše Krajine, ali ne samo za gradnju željezničkih pruga. U svibnju je odobrio 1.500 kruna iz tog fonda za pošumljenje Senjske okolice. Međutim, da bi se izgradilo sve što je Rauch želio i planirao, trebalo je oko 14-15,000.000 kruna. Toliko sredstava nije bilo pa je car odredio da prioritet imaju škole i crkve. Nestašica sredstava, osobito za izgradnju ličke željeznice, jako su mučila Raucha.¹⁶³ U osnovi proračuna Krajiške investicione zaklade otvorena je prvi put 1908. stavka "Za unapređivanje gospodarstvenih prilika pučanstva na primorskom Krasu" s 30.000 kruna, To je očito užasnilo simpatizere Hrvatsko-srpske koalicije, koji su se do tada poprilično učvrstili u Hrvatskom primorju, uočivši turističku, prometnu i svaku drugu vrijednost tog područja. U uredu krajiške uprave u Zagrebu 23. svibnja 1908. održana je konferencija, koju je sazvao Rauch, a vodio Milan Smrekar. Zaključeno je da se u Senju uredi cjepilnjak za vinovu lozu i voćni rasadnik, da se povede posebna briga o stoci na tom području, da se stvore uzorna gospodarstva te da se povede briga o ribarstvu. Rauch je, naime, dobro poznao prilike u Primorju jer je bio prijatelj s gradonačelnikom Senja Konradom Zimmermannom, kojemu je 23. prosinca 1908. car dodijelio zlatni krst za zasluge s krunom za javnu djelatnost, a kupio je i vilu "Nemo" u Crikvenici.¹⁶⁴ Zvonimir Žepić, gospodarski

¹⁵⁹ Ustavnost, 20, 26. I. 1909.

¹⁶⁰ Ustavnost, 220, 24. X. 1908.

¹⁶¹ Ustavnost, 124, 2. VI. 1909.

¹⁶² Ustavnost, 186, 15. IX. i 194, 24. IX. 1908. Najviše je drva kupilo "Societe d'Importation de Chene" za 1,370.228 kruna.

¹⁶³ Ustavnost, 118, 23. VI. 1908.

¹⁶⁴ Ustavnost, 5, 8. I. 1909.

referent pri Zemaljskoj vladi objasnio je čitavu akciju u Hrvatskom primorju u članku "Za procvat Primorja i Like", ističući da 49.000 ha hrvatskoga krasa i isto toliko Like treba ulaganja i rada. "Nuždna je odlučna borba, koju će voditi sa iskrenom ljubavi prema rodjenoj grudi, ustrajnim radom oko podizanja narodne privrede i požrtvovnim ulaganjem sviju naših materijalnih, fizičkih i umnih sila."¹⁶⁵ Žepić je iskazao da za to sve treba dulje vrijeme te da uzroke propadanju Primorja treba tražiti u prekidu veza sa zaleđem, gdje su opustošene šume. U jesen 1908. održane su gospodarske ankete u Ogulinu, Senju i Gospiću, pa je tada stvoren niz zaključaka, koji su trebali unaprijediti gospodarstvo ovoga kršnoga područja.¹⁶⁶

Usprkos žestoke koalicijske kritike i napada na Raucha, koji se usudio doći u Liku, Rauch je novinaru Pester Lloyda dao izjavu da ne odustaje od svoga gospodarskoga programa, da je "put u Liku iskustvo" te da drži da treba s ugarskom vladom riješiti pitanje investicione zaklade.¹⁶⁷ Rauch doista za cijelo vrijeme svog banovanja nije odustao od toga programa, iako je početni zalet zbog nedostatka u 1909. ponešto otupio. Rauch u srpnju 1908. drži da se političko nezadovoljstvo u Hrvatskoj neće smiriti dok se ne poboljša gospodarski položaj te kao primjer navodi Čehe. Drži, da Koalicija previše politizira, da treba "narodu pomoć, osobito selu" te da nema nikakvu pomoć od opozicije, koja "jednostavno ne će, da se taj program ostvari, jer joj to daje povoda i prilike, da narod reče: Ban samo obećaje, ali ne radi ništa".¹⁶⁸

Ta izjava, ali i mogućnosti dobivanja pomoći, potaknula je niz mjesta i ustanova da pošalju svoje delegacije k banu, zahvaljujući za primljeno i tražeći nove poticaje. Tako je delegacija kotara Slunj na čelu sa župnikom Mihovilom Vanjkovićem zahvalila za 70.000 kruna koja sredstva su data za izgradnju vodovoda u Drežniku. Iz Tounja su molili da im se iz zemaljskih sredstava izgradi škola.¹⁶⁹ Mitrovačka delegacija na čelu s Teodorom Vasilićem, koji je naslijedio umrlog Milekića, rodaka Bogdana Medakovića, zamolila je da se realna gimnazija u Mitrovici proširi s trgovačkom školom, pa je ban obećao podršku odobrivši 14.000 kruna iz investicione zaklade za obranu ovog lijepog mjesta od poplava, koje su svake godine pričinjavale velike štete mjestu.¹⁷⁰ Međutim, treba istaknuti da je Rauch teško kontrolirao prilike u Srijemu, jer je tamo uznapredovala ne samo srbizacija nego i mađarizacija i germanizacija, a on je bio protivnik za sve tri struje ako su one na štetu hrvatstvu. Npr. u Rumi je u općinskoj upravi bilo 16 Nijemaca i 8 Srba a nijedan Hrvat, pa odatle nije ni došla delegacija Rauchu niti je od bana što zatraženo.

Kotarski načelnik Siska dr. T. pl. Matanić predvodio je delegaciju svoga kotara kod Raucha 25. travnja 1909., moleći potporu za osnivanje vatrogasnog društva u Martinškoj Vesi, dozvolu za nove sajmove u Lekeniku, sredstva za nabavu rasnih pastuha te sredstva za gradnju novih škola, a ban je obećao da će učiniti najviše što dopušta zemaljski proračun.¹⁷¹

¹⁶⁵ Ustavnost, 120, 25. VI. i 129, 7. VII. te 131, 9. VII. 1908.-Za procvat Primorja i Like.

¹⁶⁶ Ustavnost, 234, 10. XI. 1908.

¹⁶⁷ Ustavnost, 143, 23. VII. 1908.

¹⁶⁸ Ustavnost, 146, 27. VII. 1908.

¹⁶⁹ Ustavnost, 150, 31. VII. 1908.

¹⁷⁰ Ustavnost, 248, 26. XI. 1908.

¹⁷¹ Ustavnost, 101, 4. V. 1909.

Kod Raucha je 29. travnja. 1909. bila i delegacija ličkog Podlapca. Delegacija grada Bakra na čelu s dr. Mavrom Pintarićem posjetila je bana Raucha 6. studenog 1909., moleći da se izgradi građanska škola u Bakru i popravi crkva. Ban ih je lijepo primio i obećao punu podršku.¹⁷²

Proračun Zemaljske vlade za 1909. objavljen je u ožujku 1909., iako, dakako, nije prošao saborsku raspravu. Prihodi su utvrđeni na 24,969.052 krune, od čega je 23,000.000 kruna došlo po tangenti od ugarske vlade, od poslovanja unutrašnje uprave računalo se s 1,072.383, od bogoštovlja i nastave 751.669, a od sudstva 145.000 kruna. Rashodi su pak bili pod velikom diskusijom jer se za Sabor trošilo 220.065 kruna, za činovnike u sudstvu 3,625.327 kruna, za kaznionice 573.796, a samom banu stajalo je na raspoložbi 81.600 kruna, što je u odnosu na 1,833.599 kruna za gospodarstvene svrhe bilo neprimjerenio nizak iznos.¹⁷³

Polovicom 1909. već je bilo jasno da Rauch neće moći realizirati svoj gospodarski program te ga prilagođuje mogućnostima. Zbog krize kredita u čitavoj Monarhiji obustavljeno je i dalje građenje ličke pruge, a zbog slabe podrške financijera zapele su i druge investicije. Želeći ostvariti što više planiranoga, a zbog čestih najava njegova odstupa u opozicijskom tisku i kritike gospodarskih pomaka, Rauch se maksimalno zalazhe za realizaciju mogućega. Opozicija je napadala grubo i neprimjerenio. Napadnut je npr. što se odlaže osnivanje gospodarskog odjela u Zemaljskoj vladi te što se pri donošenju Zakona o žesti Rauch nije protivio povišenju poreza, a osobito ga se napadalo što je od 110 tvornica, koje su u 1908. u Ugarskoj dobile koncesiju za rad, samo 13 bilo u Hrvatskoj, odnosno što je od 64,597.200 kruna budžeta Ministarstva trgovine i industrije za Hrvatsku bilo određeno samo 4,485.000 kruna, tj. 1/26, što je bilo manje nego 1907., kad je za industriju u Hrvatskoj dano 9,637.000 kruna.¹⁷⁴

Uskoro Rauch osjeća nedostatak novca. U rujnu 1909. ponovno je potpisao oglas dražbe za 12.366 stabala iz Krajiške investicione zaklade, a isključna je cijena bila 1,621.675 kruna.¹⁷⁵ Trošeći ta sredstva za razne investicije u civilnoj Hrvatskoj, nadajući se da će ih vratiti prije isteka svog banstva, Rauch je trošio više nego što je imao, želeći da njegovo banstvo ostane zabilježeno po dobru i po investicijama, a ne po zlu i po promašajima.

Ipak zbog opstrukcije njegove gospodarske politike, a i zbog lošeg iskustva, Rauch se više ne odvažuje na programirana putovanja po zemlji, nego se oslanja na izvještaje velikih župana i putovanja svojih suradnika. Jedno od zadnjih službenih putovanja Raucha bio je obilazak Požeške županije: 15. lipnja 1909. ban je boravio u Požegi, a prošao je u pratnji Junkovića i druga mjesta požeške županije. U Novoj je Gradišci posjetio kasarnu, pivovaru Loebe te novi hotel "K nadvojvodi Karlu", a načelnik Ivan Kramarić dobio je podršku bana za elektrifikaciju Nove Gradiške, pa je uskoro stigla i dozvola iz Budimpešte. U Požegi ga je vodio gradom prof. Julije Kempf, tada već poznati povjesničar, a posjetio je i Veliku, gdje je bio načelnik Albini, a župnik Josip Vukelić. Rauch je razgledao Požešku ratarnicu, mnoge požeške tvornice pa i rudnik Ratkovicu, tvornicu olovaka i masti "Nerosin", kroz koju ga je proveo istraživač Konga Lerman. Potom je s upraviteljem ratarnice Dušanom pl. Kraljevićem, gradonačelnikom

¹⁷² Ustavnost, 255, 8. XI. 1909.

¹⁷³ Ustavnost, 56, 10. III. 1909.

¹⁷⁴ Hrvatske novine, 10, 4. III. 1909.-Zvonimir Pužar "97 naprama 13".

¹⁷⁵ Ustavnost, 220, 27. IX. 1909.

Julijom pl. Kurschnerom, upraviteljem Kaptola Žanićem razgovarao o hitnim potrebama ovoga kraja. Gradonačelnik je kasnije na prijedlog Raucha dobio i orden od cara.¹⁷⁶ U Cerniku je Raucha lijepo dočekaio frankovac Ivan Zatluka, zastupnik Vilić sela. Na povratku u Zagreb zaustavio se 17. lipnja i u Daruvaru, pa u Batrini, Lužanima, Oriovcu, Kobašu, Sibinju, Varoši i Brodu. U Brodu su ga zamolili za osnivanje trgovačke škole, a povjerenik August Radinić priredio je banu u čast ručak u "žutoj kući" (zvanoj tako zbog boje na fasadi) za 150 uzvanika, iako je "gospojinski odbor" bio protiv svečanog dočeka Raucha. Na povratku u Zagreb Rauch je prošao i Pakracom, Lipikom i Daruvarom, no u tim se mjestima nije dulje zadržavao, jer je vladika Miron Nikolić u Pakracu izjavio da će Raucha primiti jer da treba "primiti i neprijatelja", što je Raucha uvrijedilo.¹⁷⁷ Iako je cijeli taj put prošao dosta dobro, opozicija je i opet širila neistine da su bana u Brodu dočekali s trulim jajima, tražeći da podnese ostavku, vičući "gdje je Ustav, gdje je Sabor, gdje je opće izborno pravo". Prerevne u obavljanju svoje dužnosti, lokalne su vlasti za vrijeme Rauchova boravka na tom području zatvorile sve političke neprijatelje, što je bila svakako antipropaganda. Bio je zatvoren i Radićev pristaša i 1906. izabrani zastupnik Novosel, pa se i u zajedničkom saboru 10. srpnja 1909. pokrenulo pitanje povrede njegova saborskog imuniteta.¹⁷⁸

Polovicom 1909. Rauch počinje veću pažnju obraćati Žumberku, koji je, iako blizu Zagreba, bio zanemaren, a može se vjerovati da je na to utjecalo prijateljstvo Raucha s križevačkim grkokatoličkim biskupom Julijem Drohobezkijem.¹⁷⁹

Poslije srpnja 1909. Rauch više ne obilazi Hrvatsku. Razlozi su političke, ali i zdravstvene prirode, jer se Rauch osjeća sve lošije. No sada putuju drugi. I kao što je Czernkovich u ljetu 1908. obišao Hrvatsko zagorje, tako je krajem srpnja i u kolovozu 1909. novi podban Antun Cuvaj posjetio Osijek i Slavoniju uz Dravu.¹⁸⁰ U rujnu 1909. Posjetio je Cuvaj Bjelovarsko-križevačku županiju.¹⁸¹

U jesen 1909. mnoga mjesta Hrvatske bila su pogodena potresom. Jamnica, Lasinje i Petrinja tresli su se 8. listopada 1909. godine. U Jamnici se srušio svod crkve pa se očekivala pomoć Zemaljske vlade.¹⁸²

Zanimljivo je da upravo potkraj vladavine banu Rauchu dolaze brojne delegacije. Banu je 3. prosinca 1909. došla delegacija Gline, a onda i Crikvenice, moleći zajam za izgradnju škvera. Izaslanici Selaca mole obalne putove, a Ledinaca nove ceste. Došli su i predstavnici šumara te molili bana da ispuni obećanje te da se diplome zagrebačke Šumarske akademije izjednače s diplomama iz Ščavnice, da bi naši šumari mogli dobiti namještenje u državnoj službi, a ne samo kod veleposjednika. Došli su i brodski vinogradari, moleći potporu za rad svoje poznate Vinogradarske udruge te Odbor za isušenje Jelas polja koji je ukazivao da se isušanjem tog polja može dobiti 40.000 jutara plodne zemlje.¹⁸³

¹⁷⁶ Ustavnost, 132, 12. VI., 133, 14. VI, 134, 15. VI, 135, 16. VI, 137, 18. VI, 138, 19. VI. 1909. Vidi i rad Mire Kolar, Požeška županija za banovanja Pavla Raucha s posebnim osvrtom na grad Požegu (1908.-1910.). Zlatna dolina, 4, 1998. (Prihvaćeno za tisak).

¹⁷⁷ Hrvatske novine, 23, 3. VI. 1909.

¹⁷⁸ Ustavnost, 136, 17. VI. 1909.; Hrvatske novine, 26, 24. VI. 1909.-Zvonimir Pužar, Tri jaja i dva apcuga; Hrvatske novine, 29, 15. VII. 1909.

¹⁷⁹ Ustavnost, 162, 19. VII. 1909.

¹⁸⁰ Ustavnost, 172, 30. VII. i 173, 31. VII. 1909.

¹⁸¹ Ustavnost, 207, 11. IX. i 208, 13. IX. 1909.

¹⁸² Ustavnost, 231, 9. X. i 235, 14. X. 1909.

¹⁸³ Ustavnost, 278, 4. XII. 1909.

I 3. siječnja 1910. ban Rauch prima delegaciju srednjega Srijema, sastavljenu od 70 ljudi svih staleža i predvodenu podžupanom Imbrom Hideghethyjem. Oni mole što bržu izgradnju pruge Ilok-Mitrovica, tvrdeći da bi željezničkim povezivanjem tih prostora bila izgrađena jedna nova vertikalna veza dvaju mjesta u kojima je bilo dosta hrvatski raspoloženih ljudi.¹⁸⁴

Dan kasnije dolazi k banu križevački grkokatolički biskup Julije Drohobeczky i veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije Teodor Georgijević, moleći što hitniju izgradnju pruge Križevci-Varaždin, jer da nema povezivanja na liniji Bjelovar-Varaždin i znajući da će ban pokušati dobiti sredstva za ovu prugu za koju je već ranije pokazao interes, ali koja nikad nije izgrađena.¹⁸⁵

Rauch nije mnogo toga dovršio što je započeo, a onda su konačne rezultate njegovih napora i rada preuzeli njegovi nasljednici, izbrisavši da početke mnogih akcija treba tražiti u njegovoj inicijativi, izradi planova i nabavi inicijalnih sredstava. U svakom slučaju ban Pavle Rauch htio je ostvariti znatan gospodarski pomak u Hrvatskoj, ali nije imao ni dovoljno sredstava, ni dovoljno suradnika, a za to su dobrim dijelom krive političke okolnosti koje su učinile da je u povjesnici ostao zabilježen kao ban za vrijeme kojega je vođen "veleizdajnički proces", a ne kao prvi ban za kojega je izrađen "gospodarski program", iako Hrvatska i Slavonija nisu imale samostalnost u vođenju gospodarske politike.

U ožujku 1910., kad je već bio ban dr. Nikola Tomašić. Fran Supilo zatražio je 1911 u Saborskom proračunskom odboru da se povede istraga o trošenju zemaljskih sredstava iz zemaljskog proračuna za vrijeme Pavla Raucha, jer je centralna vlada u Budimpešti potraživala od Hrvatske dva milijuna kruna koje je Rauch utrošio u razne svrhe mimo i iznad proračuna.¹⁸⁶

Pavle Rauch je kao ban na planu gospodarstva razmišljao "velikohrvatski", što će potvrditi i dalja poglavlja. On podupire izdavanje novina Hrvatski Lloyd, koje počinju izlaziti 1909, a gase se u vrijeme povlačenja Antuna Cuvaja s banske stolice, no već 1911. preuzelo ih je Društvo apsolvencata hrvatskih viših trgovačkih škola, pa su onda promijenile i koncepciju. Ovaj list je trebao pružiti gospodarske informacije hrvatskim privrednicima i morao je biti povezan sa Sekcijom za robu i vrednote kod Trgovačkog doma u Zagrebu, koja je bila ono što je ostalo od Zagrebačke burze otvorene 1907. godine. Još bolje informacije o bankarstvu i prometu mogle su se dobiti preko "Hrvatskog kompasa", koji 1909.-1910. izdaje Daniel Hermann, vlasnik obavještajnog zavoda za vjeresiju u Zagrebu. Kompas je koncipiran tako da daje informacije o stanju hrvatskih poduzeća na svim prostorima gdje stanuju Hrvati.¹⁸⁷ Napominjem da za sve što je rečeno u ovom poglavlju možemo dobiti potvrdu pretragom lokalnih novina i arhivske građe te tako proširiti naše spoznaje o ovom jednom poprilično nepoznatom segmentu hrvatske povijesti, koji je bio nadvladan od političara umjesto od domaćih gospodarstvenika, pa je to očito uočio već i Fran Supilo, kad se distancirao od rada Hrvatsko-srpske koalicije krajem 1909. godine.

¹⁸⁴ Ustavnost, 1, 3. I. i 2, 4. I. 1910.

¹⁸⁵ Ustavnost, 2, 4. I. 1910.

¹⁸⁶ Podravska hrvatska straža. Novine Starčevićeve stranke prava, 11, 26. III. 1909.

¹⁸⁷ Hrvatski Lloyd, 8, 26. II. 1910.

8.

Bankarska i financijska politika za bana Raucha. Hrvatska i Slavonija dobivala je financijska sredstva od Ugarske po Nagodbi, odnosno financijskim sporazumima. Ova sredstva nisu bila dovoljna za program koji je Rauch želio ostvariti pa je posve razumljivo da je pomišljao na prikupljanje prireza, ali i na samostalno podizanje zajmova za posebne investicije u Hrvatskoj. Dakako, ono što je mogao dobiti od zajedničkih ministarstava u Budimpešti on je pokušao, i nije bilo niti jednog bana koji je bio tako dosadan ministru predsjedniku u Budimpešti, ali također i ministrima koji su vodili ministarstva koja su trebala obavljati poslove i za Hrvatsku. Iz onoga što je poduzeo vidi se da je Rauchov postupak bio ispravan i da je on doista dobio velika sredstva mimo financijskih sporazuma, pa su se počela uređivati korita rijeka, graditi željezničke stanice i sl. Dobio je također i velike ovlasti u raspolaganju Krajiškim investicijskim fondom pa su vrlo intenzivne prodaje drvne mase posljedica tog njegova nastojanja da za područje Slavonije i Srijema dobije investicijska sredstva za gradnju cesta, škola i crkava.

Međutim, sve to nije bilo dovoljno i on je morao dodatna sredstva potražiti preko privatnih banaka. I kao što su se Khuen Héderváry i kasnije Nikola Tomašić oslanjali na Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku tako se i Rauch oslonio na banke.

Još u vrijeme kad nije bio ban, Rauch je bio vezan uz banku Kronfeld i dr. u ulici Marije Valerije 6. Međutim, 8. veljače 1907. Kronfeldova je banka fuzionirana s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom centralnom štedionicom u Banku za trgovinu, obrt i industriju d.d. s početnim kapitalom od 500.000 kruna, koji je nakon dolaska Raucha na vlast povišen na 1,250.000 kruna, a početkom 1909. i na 1,500.000 kruna, a dividende su se od 1906. godine do 1910. povećale od 4 krune na 12 kruna po dionici. Prostorije su se osim na spomenutoj lokaciji nalazile i u Preobraženskoj ulici 4., proširene su i na kuću u ulici Marije Valerije 5, jer je banka imala pravo obavljanja poslova državne lutrije.¹⁸⁸ Na skupštini 21. travnja 1908. u kavani Central izloženi su posebni zadaci ove banke koja je trebala pomagati razvoj trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj. Povjerenik u banci bio je Čedomil Cekuš, a u Upravnom odboru bio je i svak Rikarda Kronfelda dr. Žiga Hercog, čije se ime spominje kod osnivanja tvornice umjetnih gnojiva "Danica" u Koprivnici.¹⁸⁹ Dozvolom Zemaljske vlade od 2. studenog 1908. banka je na temelju podijeljenih predujmova i amortizacijskih zajmova izdala i obveznice uz 4,5 % kamata od 500.-, 1.000 i 10.000 kruna te je ubrzo izdano obveznica u iznosu od pola milijuna kruna, a štedni uložci iznosili su trostruko više. Ravnateljstvo ove banke bilo je sastavljeno gotovo isključivo od Židova (Hinko Mayer, Šandor A. Alexander, Leo Kronfeld, dr. Ivan Jacobi, Ludwig Winter, Robert Kronfeld, dr. Žiga Herzog, Julio Stern, Jakob Wolkenfeld itd.), što pokazuje indirektno da je Pavle Rauch našao sa Židovima gospodarski interes. No ovdje je u ravnateljstvu bio i Vladimir Ehrenhofer, savjetnik u Ministarstvu trgovine, pa je to i banka s dosta jakim mađarskim kapitalom, što se pokazuje na poslovima vjerovnika. Zanimljivo je da je banka postojala jedno vrijeme i poslije Prvog svjetskog rata te da se tada tvrdilo da je to čisto domaća banka, koja osniva 1920. tvrtku za asfaltiranje cesta "Bitumen" te ima podružnice u Koprivnici i u Rumi. Međutim, ta je banka ipak bila prva na udaru centralističkih vlasti u Beogradu i ona nije dočekala ni veliku svjetsku krizu, likvidirana već 1924. godine. Pavle Rauch bio je prijatelj s velikim financijskim struč-

¹⁸⁸ Ustavnost, 110, 14. V. 1909.

¹⁸⁹ Ustavnost, 65, 17. IV. 1908.

8.

Bankarska i financijska politika za bana Raucha. Hrvatska i Slavonija dobivala je financijska sredstva od Ugarske po Nagodbi, odnosno financijskim sporazumima. Ova sredstva nisu bila dovoljna za program koji je Rauch želio ostvariti pa je posve razumljivo da je pomišljao na prikupljanje prireza, ali i na samostalno podizanje zajmova za posebne investicije u Hrvatskoj. Dakako, ono što je mogao dobiti od zajedničkih ministarstava u Budimpešti on je pokušao, i nije bilo niti jednog bana koji je bio tako dosadan ministru predsjedniku u Budimpešti, ali također i ministrima koji su vodili ministarstva koja su trebala obavljati poslove i za Hrvatsku. Iz onoga što je poduzeo vidi se da je Rauchov postupak bio ispravan i da je on doista dobio velika sredstva mimo financijskih sporazuma, pa su se počela uređivati korita rijeka, graditi željezničke stanice i sl. Dobio je također i velike ovlasti u raspolaganju Krajiškim investicijskim fondom pa su vrlo intenzivne prodaje drvene mase posljedica tog njegova nastojanja da za područje Slavonije i Srijema dobije investicijska sredstva za gradnju cesta, škola i crkava.

Međutim, sve to nije bilo dovoljno i on je morao dodatna sredstva potražiti preko privatnih banaka. I kao što su se Khuen Héderváry i kasnije Nikola Tomašić oslanjali na Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku tako se i Rauch oslonio na banke.

Još u vrijeme kad nije bio ban, Rauch je bio vezan uz banku Kronfeld i dr. u ulici Marije Valerije 6. Međutim, 8. veljače 1907. Kronfeldova je banka fuzionirana s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom centralnom štedionicom u Banku za trgovinu, obrt i industriju d.d. s početnim kapitalom od 500.000 kruna, koji je nakon dolaska Raucha na vlast povišen na 1,250.000 kruna, a početkom 1909. i na 1,500.000 kruna, a dividende su se od 1906. godine do 1910. povećale od 4 krune na 12 kruna po dionici. Prostorije su se osim na spomenutoj lokaciji nalazile i u Preobraženskoj ulici 4., proširene su i na kuću u ulici Marije Valerije 5, jer je banka imala pravo obavljanja poslova državne lutrije.¹⁸⁸ Na skupštini 21. travnja 1908. u kavani Central izloženi su posebni zadaci ove banke koja je trebala pomagati razvoj trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj. Povjerenik u banci bio je Čedomil Cekuš, a u Upravnom odboru bio je i svak Rikarda Kronfelda dr. Žiga Hercog, čije se ime spominje kod osnivanja tvornice umjetnih gnojiva "Danica" u Koprivnici.¹⁸⁹ Dozvolom Zemaljske vlade od 2. studenog 1908. banka je na temelju podijeljenih predujmova i mortizacijskih zajmova izdala i obveznice uz 4,5 % kamata od 500.-, 1.000 i 10.000 kruna te je ubrzo izdano obveznica u iznosu od pola milijuna kruna, a štedni ulošci iznosili su trostruko više. Ravnateljstvo ove banke bilo je sastavljeno gotovo isključivo od Židova (Hinko Mayer, Šandor A. Alexander, Leo Kronfeld, dr. Ivan Jacobi, Ludwig Winter, Robert Kronfeld, dr. Žiga Herzog, Julio Stern, Jakob Wolkenfeld itd.), što pokazuje indirektno da je Pavle Rauch našao sa Židovima gospodarski interes. No ovdje je u ravnateljstvu bio i Vladimir Ehrenhofer, savjetnik u Ministarstvu trgovine, pa je to i banka s dosta jakim mađarskim kapitalom, što se pokazuje na poslovima vjerovnika. Zanimljivo je da je banka postojala jedno vrijeme i poslije Prvog svjetskog rata te da se tada tvrdilo da je to čisto domaća banka, koja osniva 1920. tvrtku za asfaltiranje cesta "Bitumen" te ima podružnice u Koprivnici i u Rumi. Međutim, ta je banka ipak bila prva na udaru centralističkih vlasti u Beogradu i ona nije dočekala ni veliku svjetsku krizu, likvidirana već 1924. godine. Pavle Rauch bio je prijatelj s velikim financijskim struč-

¹⁸⁸ Ustavnost, 110, 14. V. 1909.

¹⁸⁹ Ustavnost, 65, 17. IV. 1908.

VI. D. J. ...

... ..

njakom, ali i velikim mecenom zagrebačke sirotinje Šandorom Alexandrom, kojega je car na njegov prijedlog 25. travnja 1909. imenovao za kraljevskog savjetnika.¹⁹⁰

Za Raucha je otvoreno nekoliko novih banaka. Tako je u Ilici 5 otvorena Mjenjačnica Hrvatske komercijalne banke, koja je od Kronfeldove banke preuzela poslovanje sa srećkama i lutrijom.¹⁹¹ Na Zrinskom trgu 9 osnovana je Hrvatska banka za maloposjednike te su seljaci prvi put mogli zatražiti potrebni kredit za unapređivanje svog gospodarstva.

Rauch je, dakako, želio koristiti i usluge Prve hrvatske štedionice kao najjačeg novčanog zavoda na ovim prostorima. U njegovo vrijeme potpredsjednik ove banke postaje Franjo Arnold, pa se može pretpostaviti da je i ta štedionica surađivala s Rauchom, naročito pri pokušaju da stekne utjecaj u Jadranskoj banci u Trstu, koja je držala u ovisnosti velike novčane zavode uz more.¹⁹²

U srpnju 1909. otvorena je u Zagrebu na Jelačićevu trgu 5 podružnica Wiener Bank Verein d.d., koja je imala posebno značenje radi ulaganja austrijskog kapitala u Hrvatskoj.¹⁹³

Kako bi odgovorili ovom austrijskom kapitalu, dr. Alojz Hribar s jednom skupinom slovenskih i hrvatskih bankaraca otišao je u Prag te su dogovorili da Živnostenska banka pro Čechy a Moravi bude neke vrste centralna sveslavenska banka. Posljedice ovog dogovora odmah su se pokazale u Osijeku, gdje je 1. srpnja 1909. osnovana Hrvatska zemaljska banka d.d. s dioničkim kapitalom od 2,500.000 kruna, a odmah je osnovana i podružnica ove banke u Zagrebu na Jelačićevu trgu 26, koju je vodio Dušan Plavšić, sin dugogodišnjeg tajnika osječke Trgovačke-obrtne komore Nikole Plavšića, koji je umro 1912. godine. Ta je banka odmah investirala znatna sredstva u Hrvatskom primorju te je osnivala velike tvornice u Osijeku, (Prva hrvatska tvornica šećera, Tvornice lana Fiedler, Osječka ljevaonica) ali i turističke objekte u Hrvatskom primorju.¹⁹⁴

Dakako da ovo konfrontiranje potječe od prvog dana banovanja Pavla Raucha. Videći da neke banke financiraju akcije protiv njega te da se ne odazivaju njegovim pozivima za pomaganje domaćeg gospodarstva, zatražio je od kotarskih predstojnika obavijest o svim novčarskim zavodima na njihovom području te su neki zavodi dobili povjerenike, što je u Lorkovićevom listu Pokret bilo napadnuto kao neprijateljski postupak.¹⁹⁵

Pavle Rauch nastojao je ozdraviti hrvatsko gospodarstvo i financije. Velik problem bili su mu porezi, koje je prikupljalo Ugarsko financijsko ravnateljstvo, pa su sredstva izravno odlazila u Ugarsku, a onda bi bila vraćana u Hrvatsku na osnovi financijalog sporazuma u Nagodbi. Uspio je, međutim, da se ukinu državne mitnice (malte), ali je želeći prisustvovati ovom događaju u Mrzlom Polju, Dugoj Resi, Petrinji, bio na prilazu Karlovcu loše dočekan, pa je ogorčen izjavio da "zastupstvo i gradjanstvo karlovačko ne znade lučiti gospodarsko pitanje od politike, jer je ukinuće maltarine gubitak za državnu kasu a dobitak za narod".¹⁹⁶

¹⁹⁰ Ustavnost, 101, 4. V. 1909.

¹⁹¹ Ustavnost, 180, 7. IX. 1908.

¹⁹² Ustavnost, 25, 1. II. 1909., Milan Pahor, Jadranska banka, Trst 1996, 79. Franjo Arnold zamijenio je 1909. dr. Frana Vrbanića kao zastupnik Prve hrvatske štedionice u Jadranskoj banci.

¹⁹³ Ustavnost, 173, 31. VII. 1909.

¹⁹⁴ Ustavnost, 29, 16. VII. 1908. Pahor, Jadranska banka, n.dj., 79.

¹⁹⁵ Hrvatske novine, 14, 2. IV. 1908.

¹⁹⁶ Ustavnost, 128, 6. VII., 135, 14. VII. 1908.

Mislim, iako to, dakako, ne mogu dokazati, da je i "Današnja financijalna znanost" Stjepana Radića objavljena 1908., dobivši i nagradu zaklade grofa Ivana Draškovića, jer je ta problematika bila jedna od najkontroverznijih u Hrvatskoj, a porezni sustav okrivljavao se za siromaštvo Hrvatske.

Od krnjih sredstava koja su od poreza davana Hrvatskoj nije bilo moguće sastaviti ni dobar zemaljski proračun. Rauchovi proračuni kritizirani su što se više moglo, ali nisu davani prijedlozi kako da se bolje radi. Tako je objavljeno da je u proračunu za 1909. godinu za Predsjedništvo Zemaljske vlade predviđeno 1,534.641 kruna, od čega 422.796 za mirovine, a 24.634 kruna za gospodarske svrhe, a u proračunu je u odnosu na prethodnu godinu snižena stavka za škole.¹⁹⁷ Dakako, trošenje sredstava iz budžeta uvijek izaziva velike sporove i tu bi problematiku trebalo posebno proučiti. No Rauch je sredstva rasporedio najbolje kako je znao i umio s obzirom da nije mogao surađivati s Hrvatskim saborom. No kad se pogleda kako je Rauch radio, vidi se da je on uspio vrlo velika sredstva dobiti od centralne vlade, služeći se i ponešto nedopuštenim sredstvima ucjenjivanja i zastrašivanja da će u Hrvatskoj doći do bune, pa je radio na isti način kao što je to radio Izidor Kršnjavi u onih nekoliko godina vođenja zemaljskog Odjela za bogoštovlje i nastavu, kad je izgradio više javnih zgrada i škola nego što je to učinjeno u čitavom nagodbenjačkom razdoblju.

9.

Poljoprivredna politika za Raucha. Niti jedan hrvatski ban nije posvetio toliko pažnje poljoprivredi kao Pavle Rauch. Za razliku od drugih banova, on je bio dobro upoznat s problemima poljoprivrede jer je sam vodio uzorno gospodarstvo u Marijancu, posebno orijentiran na vinogradarstvo i stočarstvo. Rauch je dugo godina bio predsjednik podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Ludbregu, ali se razišao sa vodstvom društva kad je predsjednik postao grof Miroslav Kulmer, a tajnik Franjo Poljak. Treba ukazati da se niti jedan hrvatski ban nije u nagodbenjačkom sustavu toliko sastajao s ugarskim ministrom poljoprivrede (Daranyjem) kao Pavle Rauch, ali niti jedan nije imao ni tako dobrog savjetnika kao što je imao Pavle Rauch-on se u vođenju poljoprivrednih poslova oslanjao u mnogome na savjete dr. Otte Frangeša.¹⁹⁸ Od Daranyja Rauch je tražio podršku za razvoj zaostalog stočarstva i osnivanje poljoprivrednih škola u Hrvatskoj, držeći da bez školovanih poljoprivrednika nema razvoja moderne poljoprivrede.

Svoj glavni poljoprivredni program Rauch je dao kroz svoje naredbe u 1908. godini. Naredbom od 11. lipnja 1908. odredio je da se drže pučka predavanja radi uzgoja naroda te je to ponukalo stručnjake Križevačkoga gospodarskog učilišta (osn. 1860.), ali i županijske veterinare i agronome da krenu u narod i da drže predavanja puku. Na poticaj Raucha potkraj siječnja 1909. s profesorima križevačkog gospodarskog učilišta Lenarčićem, dr. Prohaskom, Ivanom pl. Radićem organiziran je tečaj za stočarstvo. Ovaj prvi tečaj polazilo je 50 učenika.¹⁹⁹ Rauch je financijski pomogao i izdavanje

¹⁹⁷ Hrvatske novine, 12, 17. III. 1909. Problematika zemaljskih proračuna u nagodbenjačkom razdoblju pažnje je vrijedna tema koja još čeka svog istraživača.

¹⁹⁸ Ustavnost, 291, 21. XII. 1909. Otto Frangeš 12. XII. 1909. izabran je u Rimu za tajnika odjela za bolest bilja međunarodnog gospodarskog instituta te je već i time bio priznat vrhunskim stručnjakom u poljoprivredi. Na tom savjetovanju raspravljalo se o jedinstvenoj statistici gospodarske produkcije u čitavom svijetu.

¹⁹⁹ Ustavnost, 83, 13. IV. 1909.

prvog poljoprivrednog stručnog časopisa, *Gospodarske smotre u Križevcima* te su sada domaći stručnjaci, među kojima i Josip Predavec, dobili mogućnost da objavljuju svoja zapažanja. *Gospodarska smotra* svoj je najveći sjaj postigla upravo u ovim prvim brojevima a onda se završetkom Prvog svjetskog rata nečujno ugasila.²⁰⁰

Naredbom od 22. kolovoza 1908. (Zem. vl. III A.2634) Rauch je odredio da se osnivaju uzorna seljačka dobra kao primjerna dobra za okolno seljaštvo dajući određene privilegije za njihovo uređenje.

Naredbom od 23. prosinca 1908. (III.A 4223/16) Rauch je dao provedbeni naputak o promicanju stočarstva.

Naredio je da se tamani vilina kosa iz djeteline.²⁰¹ Izdao je naredbu o uređenju i krčnju živica, grmlja i šikara, zaduživši za kontrolu općine i gradove i propisujući globu od 5 do 50 kuna za prekršitelje. On je tražio da se živice, gdje ne služe kao ograda iskrče te da se područja posade koristonosnim biljkama. Neke su općine to shvatile doslovce, iskrčivši živice gdje su one služile za staništa ptica, što je onda iskorišteno u antirauchovskoj propagandi.²⁰²

Stočarstvo. Ban je uočio problem prodaje stoke u selima, kamo su dolazili nakupci, kupujući stoku ispod cijene. Stoga odobrava veći broj godišnjih sajmova mnogim mjestima u Podravini, kao npr. u Virju, Trojstvu, a kasnije i u Pitomači. U svibnju 1908. odobreno je da dva godišnja sajma drži i Martinska Ves, gdje je rođen Stjepan Radić.²⁰³ Nažalost, ni Rauch nije bio imun na političke utjecaje, pa je često davanje pogodnosti sajmova bilo vezano uz političko pristajanje, a to je opozicija iskorištavala da istakne korupciju Rauchove vlade. Tako su Karlovci zbog odnosa prema banu prilikom njegova posjeta jedno vrijeme imali smanjen broj sajmova, no to je već krajem kolovoza 1908. riješeno. Iako se izravno ne može utvrditi povezanost ova dva događanja, ona ipak vjerojatno postoji.²⁰⁴ Politička pripadnost imala je često odraz i na dodjeljivanje rasplodne stoke plemenite pasmine, koju je kupovao po Europi sredstvima zemaljske vlade. Dr. Milan Kristof u Stupniku dobio je dva pastuha tek onda kad je istupio iz Radićeve stranke.²⁰⁵

Međutim, ti su postupci zanemarljivi u odnosu na ono što je Rauch učinio za razvoj stočarstva u Hrvatskoj. U rujnu 1908. započelo je održavanje stočarskih i konjarskih izložbi, (-urdevac, Pitomača, Petrinja, Sunja itd.) te su najbolja grla nagrađivana dosta velikim sredstvima zemaljske vlade. U Sv. Ivanu Žabnom, gdje je 1908. osnovana prva stočarska udruga, općinski je bilježnik i kasnije suradnik Stjepana Radića Petrović 27. kolovoza 1909. organizirao veliku izložbu stoke na koju je došao i križevački biskup Julije Drohobecy koji je predsjedao nagradnom odboru, a onda je nešto kasnije priređena istovrsna izložba i u Križevcima i u Koprivnici i u okolnim mjestima.²⁰⁶ Radi

²⁰⁰ *Ustavnost*, 152, 7. VII. 1909. U ovom časopisu Predavec je objavio svoju studiju o gospodarstvu Danske.

²⁰¹ *Gospodarski list*, 16, 23. VIII. 1909, 201.

²⁰² *Gospodarski list*, 18, 23. IX. 1909, 226.-227.; *Ustavnost*, 226, 4. X. 1909.

²⁰³ *Ustavnost*, 3, 4. II. i 101, 1.VI. 1908. Pitomači je dopustio 24. prosinca 1909. održavanje sajma 10. travnja i u rujnu poslije imena Marijina. (*Ustavnost*, 6, 10. I. 1910)

²⁰⁴ *Ustavnost*, 167, 22. VIII. 1908.

²⁰⁵ *Ustavnost*, 179, 5. IX. 1908.

²⁰⁶ *Ustavnost*, 197, 30. VIII, 199, 1. IX. i 201, 3. IX. 1909.

pribavljanja novih grla simentalke pasmine dr. Milorad Cuculić i dr. Otto Frangeš poslani su na samo izvorište Dunava u Donaueschingenu te je nabavljeno za dosta veliku svotu iz zemaljskih sredstava 67 junica i 13 bikova simentalke pasmine, 31 junica i jedan bik pinzgavske pasmine te 8 saonskih koza. U rujnu 1909. dr. Frangeš je poslan u Englesku radi proučavanja stočarstva i konjarstva.²⁰⁷ Međutim, utovljenu stoku i meso bilo je sve teže prodati zbog snažne konkurencije Kraljevine Srbije, koja je imala preko Bazijaša direktan izvoz stoke u Njemačku. U 1907. povišena je pak carina na uvoz tovljene stoke u Njemačku pa se to moralo ukalkulirati u cijenu stoke. U Zagrebu je 14. prosinca. 1908. održana anketa na kojoj je izrađen dogovor za dalje unapređenje stočarstva te su utvrđeni rezultati dotadanih napora u izvozu stoke iz Hrvatske.²⁰⁸ Pokazalo se da je u izvozu stoke Rauch ostvario tijekom svog banovanja dobre rezultate u odnosu na prijašnje i kasnije stanje, usprkos krize koja je potresala svjetsko tržište. U 1908. broj stoke je bio manji nego 1906., ali vrijednost je bila veća, pa se pretpostavlja da razlika dolazi od kvalitete, kojoj se pridavala posebna pažnja.

Izvoz stoke iz Hrvatske 1906-1910.

Godina	Broj izvezeno stoke	Vrijednost u krunama
1906.	388.448	62,576.742
1907.	357.030	59,595.622
1908.	386.033	64,983.961

Ustavnost, 287., 16. XII. 1909.

Konjogojstvo. Kao i svi Podravci i Međimurci, Rauch je neobično volio konje. Zemaljska pastuharna u Galdovu imala je 301 pastuha, a ona u Kutjevu 332. Pojedini veleposjednici također su držali pažnje vrijedne ergele. Rauch je odlučio nabaviti još 46 pastuha lipicanera i oldenburgera, držeći da se mogu gajiti u kršnim krajevima, kao što je Lika, gdje ima manje krme.²⁰⁹ U veljači 1909. imenovao je grofa Gjuru Oršića za predsjednika konjogojškog odbora Zagrebačke županije, zbog čega je došlo do napetosti s Hrvatsko-slavonskim gospodarskim društvom, koje se time osjetilo povrijeđeno jer je ono do tada vodilo brigu o selekciji konja.²¹⁰ I za konje se priređuju izložbe. U Osijeku je konjogojaska nagradna izložba orgnaizirana 23. rujna 1909. pod predsjedanjem grofa Aladara Jankovića, a bio je prisutan i veliki župan Rajachich i osječki gradonačelnik Konstantin Graff, a tom je prilikom podijeljeno 2.000 kruna nagrade iz zemaljskih sredstava.²¹¹ Nešto kasnije održana je prva konjarska izložba i u Križevcima.²¹²

Vinogradarstvo. Rauch je već u veljači 1908. imenovao pristava Ivana Rittiga, brata župnika Svctozara Rittiga, povjerenikom za vinogradarstvo i voćarstvo pri Zemaljskoj

²⁰⁷ Ustavnost, 188, 17. IX. 1908. i 228, 6. X. 1909.

²⁰⁸ Ustavnost, 265, 17. XII. 1908.

²⁰⁹ Ustavnost, 231, 6. XI. i 232, 7. XI. 1908.

²¹⁰ Ustavnost, 54, 8. III. 1909.

²¹¹ Ustavnost, 218, 24. IX. 1909.

²¹² Ustavnost, 228, 6. X. 1909.

vladi, gdje je prvi put otvorena takva referada, iako se za to zbog peronospore, koja je poharala vinograde, odavno pokazivala potreba. Uskoro Rittig dobiva premještaj za upravitelja vinogradarske i voćarske škole u Petrinji, a na njegovo mjesto dolazi Dragutin pl. Hreljanović, rodom iz Senja.²¹³ Imajući malo imanje u Crikvenici, Rauch je uočio vrijednost vinograda u Hrvatskom primorju. On je u listopadu 1908. iz zemaljskih sredstava dodijelio 20.500 kruna za nabavu cijepljenih korjenjaka američke loze i voćaka, koje je trebalo podijeliti narodu u Primorju.²¹⁴

Sredstvima zemaljske vlade održani su besplatni pivničarski tečajevi u Zagrebu i u Križevcima, a uz pomoć enološkog zavoda, koji je otvoren u Kačićевой 9, gdje se još i sada mogu kupiti sadnice.²¹⁵ Bili su to prvi državni tečajevi na kojima su vinogradari mogli naučiti kako se pravi kvalitetno vino. Ban je 3. srpnja. 1909. objavio da će pripomoći vinarske udruge, što je potaknulo organaiziranje vinogradara.²¹⁶

Rauch je naredio da se loze iz zemaljskog američkog loznjaka prodaju samo za površine na kojima su i prije bili vinogradi, nastojeći time očito dobru zemlju veleposjeda u ravninama zadržati za oranice.²¹⁷ Isto tako određivao je rok za berbu, jer su seljaci, bojeći se krađa, često s trsja ubirali nezrelo grožđe, što se onda odrazilo na kvaliteti vina.

Rauch je posjetio i Zemaljski vinski sajam u zagrebačkom Trgovačkom obrtnom muzeju (danas Etnografski muzej) 13. veljače 1909. Bila je to zapravo zadnja izložba ovog muzeja, kojemu je cilj da upozna poslovne ljude svijeta s našim proizvodima i obrnutu. Na sajmu je 749 izložitelja izložilo 1.409 uzoraka vina, a Rauch je pohvalio organizatore, kušavši mnoge uzorke.²¹⁸ No, nije posjetio izložbu koju je organiziralo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.

Veleposjedi. Zemaljska vlada imala je izravno pod svojom upravom od 1896. zemaljsko dobro u Božjakovini, a i dobro Topolovac, koje je od grofice Vay kupio nadvojvoda Friedrich. Ali utjecaj na način obrađivanja tla još je uvijek dolazio od veleposjeda, koji zaokupljeni preživljavanjem zbog poljoprivredne politike države još uvijek nisu izašli iz krize, pa sve manje obavljaju ulogu savjetodavnih stanica za male seljake. Budući da je od 1906. bilo na ponudi virovitičko vlastelinstvo Schaumburg Lippe, mnogi su držali da to dobro treba kupiti Zemaljska vlada i kolonizirati na njemu seljake iz prenaseljenih krajeva. Rauch nije smogao sredstava za tu kupnju, pa je bilo mnogo priče o tom da će zemlja doći u ruke stranaca. Rauch je želio da 42.000 jutara šuma ovog posjeda kupi Brodska imovna općina, ali je ona to odbila, pa je stvoren konzorcij koji je uzeo u zakup 12.000 jutara tog posjeda, a 18.000 jutara stavljeno je u prodaju. Mnogo buke izazvala je vijest da je šume kupio za 42,500.000 kruna knez Nikola Wrede, austrougarski poslanik u Munchenu zajedno s nekim francuskim bankama. No, ako je kupnja i bila dogovorena, ona nije provedena zbog smrti kneza 1. kolovoza 1909. Preko jedne banke započela je parcijalna prodaja, no dobro je uglavnom razdijeljeno u bezbroj malih posjeda tijekom kolonizacije i agrarne reforme nakon Prvog svjetskog rata.²¹⁹ Zanimljivo je da je bez velike buke daruvarsko vlastelinstvo

²¹³ Ustavnost, 78, 4. V. 1908.

²¹⁴ Ustavnost, 208, 12. X. 1908.

²¹⁵ Ustavnost, 25, 1. II. 1909.

²¹⁶ Gospodarski list, 15, 8. VIII. 1909.

²¹⁷ Gospodarski list, 14, 23. VII. 1909., 178.

²¹⁸ Ustavnost, 35, 13. II. 1909.

²¹⁹ Ustavnost, 121, 28. V, 127, 8. VI, 175, 3. VIII., 239, 19. X. 1909.

Aladara Jankovića od 4.000 jutara od jedne peštanske banke kupio zastupnik Srpske samostalne stranke Vaso Muačević iz Osijeka, a zatim ga počeo parcelirati i rasprodavati seljacima, stekavši time golemi kapital. Kupci su većinom bili mađarski seljaci, pa je onda za otvaranje julijanskih škola u mjestima gdje su se naselili, i uopće za madařizaciju Hrvatske, Koalicija napadala Raucha.²²⁰ Parcelaciji većih dijelova svojih posjeda pristupaju i drugi pristaše Hrvatsko-srpske koalicije, informirani vjerojatno da se ni u Hrvatskoj poslije "ujedinjenja" neće trpjeti veliki zemljišni posjedi jer ih u Kraljevini Srbiji nije bilo. Tako čepinski veleposjednik Antun pl. Mihalović, veliki župan Virovitičke županije do Raucha, a ban od 1917., rasprodaje preko osječke Hrvatske zemaljske banke 1.568 katarskih jutara.²²¹ U parcelaciju se stavlja i Bistra sa 221 jutrom, Vižovlje Hermana Eisnera od 250 jutara itd. Rasprodaju osrednjih posjeda u Hrvatskom zagorju Rauch vjerojatno nije odobravao, no nije imao mogućnosti sanirati ta dobra ako se vlasnici nisu bili sposobni prilagoditi novim uvjetima gospodarenja.

Pavle Rauch bio je osjetljiv na Lonjsko polje jer je afera o Lonjskom polju iskorištena da se njegov otac Levin makne s banske stolice. Rauch je počeo isušenje Lonjskog polja pa je polovicom 1908. na ovom poslu radilo oko 2.000 nadničara.²²²

Čini se da je Rauch držao da treba zadržati veleposjede, ali ne prevelike, jer i sam sa 4.000 jutara oranica, šuma i pašnjaka nije pripadao agrarnoj eliti. Vodio je brigu o imovnim općinama i zemljišnim zajednicama. U studenom 1909. Rauch je votirao 45.000 kruna zemljišnoj zajednici općine Punitovci za kupnju pašnjaka radi mogućnosti uzgoja stoke.²²³

Pčelarstvo. Rauch nije uočio da se preko pčelarskog društva šire opasne tendencije rastakanja Monarhije, misleći da se radi o jednoj vrlo korisnoj privrednoj grani, koja može, kao i svilarstvo, uvećati prihode seljačkih obitelji. Za njega je održana zemaljska konferencija pčelara 18. svibnja 1909. u Sremskim Karlovcima u organizaciji prof. Jovana Živakovića, koja je imala upravo takav karakter.²²⁴

Ribnjaci. Početkom ovog stoljeća ribnjačarstvo je postalo moda. Krepelkin pothvat uređenja umjetnog ribnjaka u Daruvaru potaknuo je i A. Berndorfera u Crnoj Mlaci kraj Zdenčine na osnivanje ribnjaka na 232. Jutra, s ulovom šarana od 25.700 kg.

Bili su poznati i ribnjaci gospoštije Stjepana Erdödyja u Jastrebarskom, koji je slao ribu čak u Trst, uzgajajući godišnje oko 200 metričkih centi ribe, uglavnom šarana, somova, smuda i šruke.²²⁵

Ban Pavle Rauch za 9. studenog 1909. sazvao je anketu o ribarstvu u Senju, uočavajući važnost i vrijednost morskog ulova za stanovništvo Hrvatskog primorja.²²⁶

²²⁰ Hrvatske novine, 40, 30. IX. 1909. i Ustavnost, 131, 11. VI. 1909.

²²¹ Hrvatske novine, 43, 21. X. 1909.

²²² Ustavnost, 127, 4. VII. 1908. Nedostatak novca zaustavio je ove radove.

²²³ Ustavnost, 271, 26. XI. 1909.

²²⁴ Ustavnost, 113, 18. V. 1909.

²²⁵ Ustavnost, 263, 17. XI. 1909.

²²⁶ Ustavnost, 262, 16. XI. 1909.

10.

Industrijska politika i obrt. Rauch je držao da se može dopustiti ulaz stranog kapitala tamo gdje nema domaćega. To je odmah izazvalo reakciju Hrvatsko-srpske koalicije, a njezin je član Hinko Sirovatka, inače zet Krizmana iz Varaždina, još 1907. objavio brošuru "Za domaći obrt i industriju" (Zagreb, 1907.), koja je bila objavljena i u Varaždinu potkraj 1907. godine.

Rauch je posebice pokazivao interes za Hrvatsko primorje. Hrvatsko-srpska koalicija, oslanjajući se na Banku za hrvatsko primorje držala je da Primorje treba urediti isključivo kao turističko područje, u čemu su se slagali s mnogim Mađarima. Za to je bio i Pavle Rauch, koji si je u Crikvenici uredio lijep posjed s vilom "Nemo", a koji mu je odmah poslije Prvog svjetskog rata oduzet i pretvoren u vinogradarski rasadnik

Međutim, Rauch je mislio da se turizam može razvijati paralelno s industrijom. Za Raucha je dana dozvola za osnutak Danubiusova brodogradilišta u Kraljevici, što je izazvalo oštre napise Frana Supila u riječkom Novom listu zbog ulaska mađarskog kapitala, ali i vlasnika kraljevičkog kupališta, koji je znao da će to umanjiti interes turista za to područje.

Rauch je, međutim, mislio da je potrebno potaknuti strani kapital, a osobito židovski, na što veća ulaganja u Hrvatskoj. Predsjedniku beočinske tvornice cementa "Union" Hinku Ohrensteinu i njegovim potomcima car je na prijedlog Raucha dodijelio 12. listopada 1908. plemstvo za posebne zasluge u izgradnji ove tvornice.²²⁷ U prijelazu na modernu gradnju cementom Rauch je podržao i osnivanje izgradnje tvornice cementa u Podsusedu, za koju su nacрте izradili Honigsberg i Deutsch, i koja je gotovo neopazice počela raditi početkom 1909. godine.²²⁸

Svakako je otvorenje hidrocentrale u Ozlju 15. listopada 1908. bio veliki događaj za Karlovac, koji je time dobio jeftinu struju od 1800 KS za rad obrta i industrije.²²⁹ U prosincu 1908. počelo se govoriti i o gradnji hidrocentrale kod Otočca (senjska hidrocentrala) gdje je trebalo izgraditi 20 km dugi kanal do mora. Za taj pothvat uspjelo je zainteresirati jedno francusko dioničko društvo s kapitalom od 10,000.000 kruna te su u rujnu 1909. započeli zemljani radovi na izgradnji te hidrocentrale, a jedna skupina iz Lyona istovremeno je najavila mogućnost podizanja jedne tvornice u Senju.²³⁰ U Rijeci je u rujnu 1909. osnovano i Jadransko električno društvo s dioničkom glavnicom od četiri milijuna kruna.²³¹ Imajući viziju tvornica tjeranih strujom hidrocentrale, a očito i pod utjecajem elektrifikacije Zagreba te inž. Stjepana Plivelića, koji je elektrificirao mitrovačku kaznionicu, Rauch je olako otuđio rudnik Vrdnik u Srijemu, prodavši ga mađarskim državnim željeznicama.

Rauchove intervencije u industriji sporednog su značenja. Može se utvrditi da je pomogao zemunskoj podružnici Gospodarskog društva na čelu s Perom Markovićem da dobije koncesiju za osnivanje pecare u Zemunu te je ta pecara, koja je radila do 1918., otvorena 18. ožujka 1909.²³²

²²⁷ Ustavnost, 218, 22. X. 1908. "Beočinska kaja", Novi Sad.

²²⁸ Ustavnost, 52, 5. III. 1909. Zdenka Šimončić-Bobetko, Razvoj cementne industrije u Hrvatskoj. Povijesni prilozi, 2, Zagreb 1983., 113.

²²⁹ Ustavnost, 206, 8. X. 1908.

²³⁰ Ustavnost, 260, 11. XII. 1908. i 203, 6. IX. 1909.

²³¹ Ustavnost, 219, 25. IX. 1909.

²³² Ustavnost, 63, 18. III. 1909.

U siječnju 1909. počelo se raspravljati o potrebi stvaranja novog Obrtnog zakona jer je Zakon od 1884. kočio razvoj nekih proizvodnih i uslužnih djelatnosti. Vjerojatno je ova akcija pokrenuta od Antuna Cuvaja, koji je pratio razvoj obrta u Hrvatskoj niz godina, videći stagnaciju i retardaciju koja je dovođila do proletarizacije velikog broja ljudi.²³³ Sve se više isticalo da se obrtnici istih struka trebaju udružiti u udruge, da bi zajednički dobavljali materijal i uopće osuvremenjivali svoju struku. Taj je pritisak bio sve veći od 1907., kad su hrvatski obrtnici izradili pravila Saveza hrvatskih obrtnika, koje koalicionaška vlada nije nikako htjela potvrditi, iako su obrtnici ukazivali da stari obrtni zakon dnevno nanosi velike štete obrtništvu. Zatražila se čak i intervencija hrvatskih delegata na zajedničkom saboru. Pravila su bez ikakvih teškoća potvrđena od Raucha 1908. godine te je 15. kolovoza 1908. održana u Zagrebu prva redovita glavna skupština na kojoj je izabrana prva uprava Saveza hrvatskih obrtnika na čelu s Gjurom Matićem te potpredsjednikom Gjurom Zlatarićem iz Siska.²³⁴ Rauch je podržao rad ovog Saveza i odobrenjem da se 1. veljače 1909. pokrene Obrtnički viesnik kao glasilo Zemaljskog saveza hrvatskih obrtnika, pretpostavivši time rad ovog Saveza svim drugim organizacijama obrtnika.

I obrtnici udruženi u zagrebačkom Društvu obrtnika prihvaćaju izazov, pa naručuju kod arh. Stjepana Podhorskyja nacрте za Obrtnički dom. Palača je i podignuta kraj Šumarske akademije u blizini "Kola", a njezina je velika dvorana bila ukrašena radovima domaćih umjetnika i građena troškom od 180.000 kruna te je još i danas jedna od najljepših dvorana u Zagrebu.²³⁵

S ministrom trgovine Kossuthom Rauch je dogovorio da se svake godine preko Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu šestorici obrtničkih radnika i radnica, koji su više od 15 godina radili kod jednog poslodavca, dodijeli nagrada od 100 kruna. Prve takve nagrade dijelio je 30. siječnja 1909. Dragutin Mondekar, predsjednik spomenute Komore.²³⁶

Veća pažnja počinje se pridavati povijesti gospodarstva. 300-godišnjica šoštarskog ceha u Zagrebu obilježena je 29. kolovoza. 1909. u Hrvatskom domu, a onda je organiziran banket u novoj gradskoj pivari.²³⁷

Rauch odnosno Zemaljska vlada pomogli su Salomonu Bergeru da u Berlinu izloži narodne rukotvorine, koje su izazvale veliku pažnju i priznanje u svijetu, pa je došlo i do novih narudžbi što je omogućilo određenom broju žena u Hrvatskoj i dodatnu zaradu.²³⁸

Dakako da je industrija u Hrvatskoj u Rauchovo vrijeme teško odolijevala konkurenciji modernijih i kapitalom jačih tvornica ostalih dijelova Monarhije. Kod Raucha je 15. listopada 1909. bio budući ban Antun pl. Mihalović iz Osijeka. Tražio je državnu subvenciju za Fiedlerovu tvornicu lana u Osijeku i Vladislavcima, a Rauch je obećao pomoć. Istodobno je povišenje subvencije zatražilo i Osječko kazališno društvo, a u delegaciji je bio i Oskar Weismayer. On je bio predsjednik 1909. osnovane Hrvatske zemalj-

²³³ Ustavnost, 2, 4. I. 1909. Rukopis Antuna Cuvaja, Povijest trgovine, obrta i industrije, (Hrvatski državni arhiv, D-36) ima mnogo podataka o tom razdoblju i problemima obrta.

²³⁴ Spomenspis Saveza hrvatskih obrtnika povodom 25-godišnjice njegova opstanka, Zagreb 1938., 65.

²³⁵ Ustavnost, 243, 23. X. 1909.

²³⁶ Ustavnost, 25, 1. II. 1909.

²³⁷ Ustavnost, 193, 25. VIII. 1909.

²³⁸ Ustavnost, 161, 17. VII. 1909.

ske banke d.d. Osijek, koja je bila vlasnik i inicijator industrijske aktivnosti na širem području Hrvatske kroz čitavih četvrt stoljeća.²³⁹ Rauch je dao pomoć kazalištu.

11.

Trgovina. Rauch je isposlovao u Budimpešti ukinuće brojnih malta koje su poskupljivale i usporavale prijevoz robe. Dakako, budući da Hrvatska nije imala pravo da uređuje trgovačka pitanja, sve je morao tražiti u ugarskom Ministarstvu trgovine, tj. kod Ferencza Kossutha. Zbog držanja opozicije sve što je učinjeno na tom planu odmah se pripisivalo Madarima, a trud Raucha ostao je zaboravljen.

Da se u trgovini ne bi moglo zakidati, jer Zakon o mjerama iz 1874. i uvođenje decimalnog sustava nije se mogao u potpunosti primijeniti ako nisu postojale točne mjere, ministar je trgovine u studenom 1908. osnovao državne baždarske urede, i to u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku, Vukovaru i Ogulinu, pa su to očito bili tada najvažniji trgovački centri Hrvatske.²⁴⁰

S Trgovačkom i obrtničkom komorom u Zagrebu, koju vodi Dragutin Mondecar nije Rauch uspostavio prisniji odnos sve dok nije dotadanjeg tajnika Milana Krešića zamijenio Peroslav Paskiević Čikara, koji je bio tajnik od 1909. do 1924., a bio je poznati pravaš. Rauch je podržao i inicijativu Trgovačkog doma da se osnuje Društvo Zagrebački zbor, koji će svake godine prezentirati robu za izvoz i robu koja se uvozi u Hrvatsku. U organizaciji Makse Mautnera s time se započelo 1909. godine. Mautner je 27. ožujka 1908. bio u Brodu na Savi, gdje je osnovana podružnica Trgovačkog doma, upravo s ciljem izlaganja robe u Zagrebu. Tako je činjeno i u drugim mjestima, jer i ono što je Hrvatska imala, bilo je od svijeta zaboravljeno jer od 1891. nije bilo veće izložbe, a izložba 1906. bila je specijalizirana.²⁴¹ Trgovački dom bio je najvažnija ustanova za organiziranje prometa roba jer je Trgovačko-obrtnička komora imala samo savjetodavno obilježje. Dom je još od 1907. imao sekciju za promet efektima i robom, što je zapravo bila prva zagrebačka burza. Na sjednici 30. kolovoza 1909. ponovno je ova "burza" izabrala za predsjednika Milivoja Crnadaka, a za potpredsjednika Šandora A. Alexandera. Iako je burza zasjedala svaki dan samo pola sata, u tih pola sata veletrgovci su se dogovorili i informirali.²⁴²

U organizaciji Trgovačkog doma (Gajeva 1) počelo se u srpnju raspravljati i o organizaciji jesenjeg velesajma, jer se zbog Muzeja Trgovačko-obrtničke komore, koji se specijalizirao sve više prema narodnom tekstilu, sve više pokazivala potreba da se izlaganje hrvatskih proizvoda organizira na novoj osnovi. Već u jesen 1908. priredena je jedna zabavno-trgovačka priredba s proizvodima iz Istre, koja se može držati početkom Zagrebačkog zbora, iako dakako ograničenog opsega.²⁴³ Maks Mautner do jeseni 1909. okupio je u Zagrebačkom zboru 489 članova te je pod utjecajem Herbstmessea u Grazu, koji je posjećivalo i 60.000 ljudi, zaključeno da nešto slično treba organizi-

²³⁹ Ustavnost, 238, 18. X. 1909.

²⁴⁰ Ustavnost, 243, 20. XI. 1908.

²⁴¹ Posavska Hrvatska, 13, 28. III. 1908.

²⁴² Ustavnost, 200, 2. IX. 1909. M. Kolar-Dimitrijević, O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 28, Zagreb 1995., 1909-211.

²⁴³ Ustavnost, 172, 30. VII. 1909. Pored Makse Mautnera vrlo je aktivan i dr. Vasilije pl. Belošević, kasnije ekonomski pisac.

rati i u Zagrebu.²⁴⁴ Izrađena su i pravila i Rauch je Pravila potvrdio u listopadu 1909. te se u prostorijama Trgovačkog doma 14. listopada okupilo 15 osoba koje su zaključile da će Zagrebački zbor (ZZ) svake godine u određeno doba prirediti izložbe obrtnih, industrijskih i gospodarskih proizvoda, povezanih istodobno s kupnjom i prodajom i raznim prigodnim svečanostima, a s ciljem reklamiranja trgovačkog prometa u Zagrebu. "Nadalje će nastojati nekim prikladnim načinom, kako bi što više stranaca posjetilo Zagreb" zaključili su sudionici tog sastanka, držeći da oglasima treba svraćati pažnju stranaca na Zagreb, brinuti se za što bolje ukonačivanje i opskrbu stranaca, nastojati da se prošire i umnože komunikacijska sredstva, a postojeća da se u valjanu stanju uzdrže, "jednom rieči treba poduzeti sve, da stranci u Zagrebu navru i da im se boravak ovdje prijatnim čini".²⁴⁵ Međutim, pravi ZZ s raznim eksponatima održan je tek u jesen 1910. ali to više nije Rauchovo vrijeme, premda je sve učinjeno da se Zagreb pripremi za jedan takav svakogodišnji trgovački spektakl, gdje su se sklapali trgovački poslovi, ali gdje se i zabavljalo.

Od 1. siječnja 1909. stupio je na snagu novi trgovački ugovor sklopljen između Kraljevine Srbije i Austro-Ugarske Monarhije. Taj su ugovor priželjkivale obje strane, ali poslovi su se odvijali uz velike poteškoće jer je vladarska kuća Karadorđević imala o trgovini s Monarhijom drukčije viđenje nego Aleksandar Obrenović, koji je ubijen 1903. godine.

12.

Rauch i socijalna politika. Rauch je ubrzao postupak provođenja proširenja socijalnog osiguranja za radnike. Naime, od 1891. postojao je Zakon o obvezatnom osiguranju radnika za slučaj bolesti i 1892. osnovano je 14. okružnih blagajni, no tek Zakonom od 9. travnja 1907. uvedeno je i osiguranje za slučaj nesreća na poslu, što je u vremenu izgradnje tvornica s parnim kotlovima i strojevima bilo izuzetno važno. No prošle su dvije godine od donošenja Zakona, a Zakon se još uvijek nije provodio. Naredbom je Rauch centralizirao službu socijalnog osiguranja u Zagrebu osnutkom Zemaljskog ureda za osiguranje radnika u kolovozu 1909. godine. Kao početna inicijalna sredstva dodijelio je 175.000 kruna, računajući naravno, kao i za sva osiguranja, da će poslodavci i radnici zajednički uplaćivati doprinose. Od opozicije je žestoko napadnut zbog ovog samofinanciranja te je učinjeno sve da se ova uredba ocrni kroz napise Gjüre Šurmina i Peroslava Ljubića, jer da u zemaljskom proračunu nisu osigurana sredstva za osiguranje radnika.²⁴⁶ Još u studenom 1908. podban Csernkovich se s državnim tajnikom Szerenyjem dogovarao o načinu kako da se to toliko potrebno osiguranje realizira kad nema novaca, pa je zaključeno da se uzme pozajmica iz zemaljskog proračuna.²⁴⁷ Na čelo Zemaljskog ureda za osiguranje radnika u Zagrebu car je potvrdio Franju Soretića, a za potpredsjednika potvrdio je Čedomila Cekića.²⁴⁸ Ured je od početka 1910. objavljivao svoje vijesti u Glasniku Zemaljskog ureda, koji je izlazio svaka dva mjeseca. Bio je prethodnik odlično uređivanog časopisa Radničke zaštite, koji je počeo izlaziti 1919. godine, a izlazio je do 1944. Godine, te predstavlja vrlo sustavan pregled razvoja socijalnog osiguranja u Jugoslaviji.

²⁴⁴ Ustavnost, 215, 21. IX. 1909.

²⁴⁵ Ustavnost, 243, 23. X. 1909.

²⁴⁶ Hrvatske novine, 36, 2. IX. 1909.

²⁴⁷ Ustavnost, 250, 28. XI. 1908.

²⁴⁸ Ustavnost, 102, 5. V. 1909.

Čim se blagajna osiguranja ponešto popunila, Rauch je odobrio izgradnju oporavišta Okružne blagajne Brestovac na Medvjednici sa 144.059 kruna te je time radništvo oboljelo od tuberkuloze dobilo kvalitetnu ustanovu za liječenje ove teške bolesti koja je pogadala upravo radničku sirotinju, a glavni je liječnik bio dr. Milivoj Dežman. Ovo lječilište u kolovozu 1909. razgledao je zemaljski protomedicus dr. Lujo Thaller, utvrdivši da se u Brestovcu nalazi 74 bolesnika, od čega 24 na trošak zagrebačke Okružne blagajne radnika.²⁴⁹

Rauch je pokušao provesti vladinu odluku od rujna 1906. da se u Zagrebu najkasnije do 1908. počne graditi centralna zemaljska bolnica za čitavu Hrvatsku. No ništa nije učinjeno do Rauchova dolaska na bansku stolicu. Tada je 4. travnja 1908. Rauch na posebnoj konferenciji u prisutnosti medicinskih i građevinskih stručnjaka predložio da se počne gradnja bolnice na Šalati sa 600 kreveta; na sjednici 14. srpnja razgovaralo se već o namjeni bolnice, a onda je 30. studenog 1908. bio položen kamen temeljac za bolnicu koja je trebala nositi ime Franje Josipa jer je ta godina nosila obilježje 60-godišnjice carevog dolaska na vlast. Ta je bolnica zapravo predstavljala osnovu Medicinskog fakulteta u Zagrebu, osnovanog 1917. godine.²⁵⁰ Zbog nedostatka novca izgradnja zgrade nije napredovala kako je trebalo. Tek 11. siječnja 1910. prihvaćena je osnovna, tj. planovi, a u prisutnosti banskog savjetnika Mark Aurela pl. Fodroczya, arh. Martina Pilara, Vjekoslava Heinzela i Ise Kršnjavoga, a zgrada je izgrađena za vrijeme Nikole Tomašića.²⁵¹

Za Slavoniju je Zemaljska vlada odobrila 15.000 kruna za gradnju radničkog sanatorija u Orahovici.²⁵²

U svibnju 1908. Vlada je odlučila da se u Pakracu s 200.000 kruna izgradi zavod za mirne bolesnike od neizlječivih duševnih bolesti, da bi se rasteretila duševna bolnica u Stenjevcu, pa se tada ustalio izraz "Pakrački dekret", tj. nalog za put u loše mjesto bez povratka. Ovu gradnju nadzirao je podban Czernković, koji je rado posjećivao pakračkog eparha Mirona Nikolića.²⁵³

Za Rauchova vremena propagirala su se mnogo ljekovita kupališta. Topusko, Stubičke toplice i Varaždinske toplice bile su dobro posjećene. Vlasnik Stubičkih toplica bio je brat Pavla Raucha, Gejza, pa su toplice lijepo modernizirane. Modernizirano je i Topusko, koje je pod upravom dr. Dragana Altmanna sredstvima Zemaljske vlade preuređeno pa su u njega rado dolazila ne samo vojne nego i civilne osobe.²⁵⁴

Početak ovog stoljeća karakterizira i velika briga za djecu u cijeloj Europi. U ožujku 1909. otvoreno je dječje sklonište za 40 djece na Josipovačkoj cesti 5, što je bila prva takva ustanova za brigu o djeci zaposlenih roditelja. Bilo je planova da se zajedno s oporavilištem i sirotištem gradi i ubožnica te se po prvi put počelo razmišljati o Rebru iznad Laćine kao prostoru gdje bi se mogle smjestiti velike socijalne ustanove Zagreba.²⁵⁵ Marom učiteljica organiziranih u svojem društvu organizirane su svake godine

²⁴⁹ Ustavnost, 137, 16. VII. 1908, 103, 6. V. 1909., 198, 31. VIII. 1909.

²⁵⁰ Ustavnost, 145, 25. VII. i 251, 30. XI. 1908. Šurmin je u listu Pokret ismijao gradnju bolnice za koju je Rauch položio kamen temeljac, iako još nisu izgrađeni planovi. No Rauch je gradnju otvorio i gradnja bolnice na Šalati više se nikako nije mogla zaustaviti.

²⁵¹ Ustavnost, 8, 12. I. 1910.

²⁵² Ustavnost, 175, 1. IX. 1908.

²⁵³ Ustavnost, 98, 27. V. i 174, 31. VIII. 1908. te 14, 19. I. 1910.

²⁵⁴ Ustavnost, 210, 15. IX. 1909.

²⁵⁵ Ustavnost, 103, 6. V. 1909. Na tom prostoru bilo je slobodno 38.044 m² prostora koji se mogao kupiti za 130.000 kruna.(Ustavnost, 134, 13. VII i 138, 17. VII. 1908.)

i ferijalne dječje kolonije u Gornjoj Rijeci i u Kraljevici, pa se upravo od tada uhodala praksa slanja slabunjave djece na more.²⁵⁶

U Zagrebu je 21. prosinca 1909. održana i prva osnivačka skupština Društva za spašavanje te je za predsjednika privremenog odbora izabran Emil Laszowsky, prijatelj bana Raucha.²⁵⁷

Arhitekt Vjekoslav Bastl počeo je polovicom 1909. u Zagrebu na Sv. Duhu izmjeru zemljišta za gradnju ubožnice i odgajališta, a u ovaj prostor kasnije je preseljena Zakladna bolnica s Jelačićeva trga.²⁵⁸ U rujnu 1909. dovršen je i otvoren sanatorij u Jelisavetinoj ulici (Klaićevoj), pa je ravnatelj dr. Roko Roković prikazao Zagrepčanima ovaj vrlo suvremeno i lijepo ureden sanatorij, a gradnju je izveo inž. Vjekoslav Heinzl po nacrtu inž. Ignjata Fischera i drugih.²⁵⁹

Rauch nije suviše mnogo pažnje pridavao humanitarnim društvima, ali ipak je iz zemaljskog proračuna davao pomoć za rad Hrvatskog Radiše i drugih društava. On je stao na čelo Odbora za skupljanje priloga za postradale od potresa u Mesini te je već do 11. siječnja 1909. prikupljeno 4.485 kruna.²⁶⁰ Da je cijenio humanitarni rad žena, pokazuje što je na carskom Dvoru contesi Klotildi Buratti, rođenoj Vraniczany, za njezin dobrotvorni rad isposlovao Jelisavin red II. razreda.²⁶¹

Možemo uočiti izvanredno živu aktivnost na socijalnom polju za banovanja Raucha. Rauch je mnoge ranije donešene odluke započeo provoditi, a onda su to njegovi nasljednici morali dovršiti i produžiti, Tako je Zagreb i po tome postao poznat na širem području, jer je u njemu bilo središte socijalne i zdravstvene skrbi za stanovništvo.

Proletarizacija sela i urbanizacija i industrijalizacija Zagreba privukli su u Zagreb velik broj nezaposlenih. U Zagrebu je još 1907. osnovan posredovni zavod za zapošljavanje, a Zemaljska je vlada kontrolirala njegov rad.

Raucha je dosta zabrinjavalo pretjerano iseljavanje stanovništva Hrvatske u Ameriku. Od 1898. prikupljani su statistički podaci od parobrodarskih društava. Hrvatsku su obilazili agenti koji su ljude vrbovali za emigraciju. Iseljavanje je upravo početkom ovog stoljeća poprimilo alarmantne razmjere. Tako je u studenom 1908. parobrod "Panonia" društva "Adrie" iz Rijeke evidentirao 1.062 putnika prvog i 332 putnika drugog razreda, koji su emigrirali u Ameriku.²⁶² Međutim, u rujnu 1909. vraćen je brod "Panonia" iz Amerike sa 1.734 iseljenika jer su 1. rujna 1909. stupili na snagu novi, mnogo stroži propisi o useljavanju u Ameriku.²⁶³ Tražeći uzroke ovom iseljavanju u gospodarskim problemima Hrvatske, Rauchu je emigrantska statistika poslužila kao argumentirana osnova za razgovor 2. veljače 1909. s Julijem Andrassyjem i ministrom trgovine Ferenzom Kossuthom. Novu je koncesiju za otpremu putnika dobio grof Drašković, a ne Franjo Kružić iz Drage kod Sušaka, čime je olakšana kontrola.²⁶⁴

²⁵⁶ Ustavnost, 191, 23. VIII. 1909.

²⁵⁷ Ustavnost, 293, 23. XII. 1909.

²⁵⁸ Ustavnost, 175, 3. VIII. 1909.

²⁵⁹ Ustavnost, 199, 1. IX. 1909.

²⁶⁰ Ustavnost, 7, 11. I. i 8, 12. I. 1909.

²⁶¹ Ustavnost, 19, 25. I. 1909.

²⁶² Ustavnost, 231, 6. XI. 1908.

²⁶³ Ustavnost, 209, 14. IX. 1909.

²⁶⁴ Ustavnost, 29, 5. II. 1909; Hrvatske novine, 11, 11. III. 1909.

Rauchova vlada uočila je i problem pretjeranog iseljavanja iz Žumberka pa je konstatirano da tom kraju treba gospodarski pomoći, kako Sošicama, gdje su unijati, tako i Kolju, gdje su rimokatolici, jer je to "najhrvatskiji kraj", a propada radi siromaštva.²⁶⁵ I konačno, naredbom Raucha od 27. listopada 1909. osnovano je Izselyeničko vijeće, odnosno Iseljenički ured, nazvan kasnije Iseljenički komesarijat. U njegovo će ravnateljstvo ući predstavnici svih staleža, a osobito statističari, bankarci, predstavnici komora, veliki župani itd.²⁶⁶ Rauchova zabrinutost zbog iseljavanja i poduzete mjere znatno su umanjile iseljavanje 1908., ali ne i 1909., kad su "veleizdajnički proces" i ono što se događalo u politici ponovno potaknuli brojne obitelji na iseljavanje.²⁶⁷

13.

Rauch, školstvo i prosvjeta. Rauch je za vrijeme svog banovanja provodio brojna premještanja učitelja i profesora, držeći to vjerojatno potrebnim radi razbijanja stranačkih grupa. To mu je stvorilo brojne neprijatelje, koji su kao intelektualci pisali potpisane i anonimne članke protiv njega, iako on s njihovim položajem nije imao nikakve veze. Osobito ga se napadalo zbog osnivanja "julijanskih" mađarskih škola. No, ako se pogleda činjenično stanje, vidi se da je najveći broj tih škola osnovan u vrijeme politike "novog kursa" i suradnje Hrvatsko-ugarske koalicije s Mađarima, pa čak ni opozicija nije mogla tvrditi da je Rauch odobrio otvaranje većeg broja julijanskih škola, iako su molbe za njihovo otvaranje bile predane. Naime, Rauch je 22. travnja 1909. dopustio da roditelji upišu djecu u koju školu žele, pa su iz oportunih razloga, želeći da im djeca rade na željeznici, mnogi roditelji upisali svoju djecu u mađarske škole.²⁶⁸ Zagrebačku mađarsku školu polazilo je 1909. godine 366 djece, a njemačku 144 polaznika.²⁶⁹

No Rauchova politika prema hrvatskim školama bila je vrlo pozitivna. Za Rauchova banovanja nastalo je nekoliko djela kapitalnih za pedagogiju. Ante Cividini napisao je rad "O obrazovanju učitelja sa stajališta nacionalne pedagogike" (Koprivnica, 1908.), a Antun Cuvaj pomagao je da se učitelji i profesori rasporede po Hrvatskoj tako da budu u funkciji utemeljenja hrvatskoga školstva.

Drukčija je situacija bila sa Zagrebačkim sveučilištem, s kojim se Rauch osobno sukobio, držeći da je ono izvorište protuhrvatske politike. Radi toga je počeo mijenjati sastav sveučilišnih profesora, naišavši tu na silan otpor i stvorivši si tako brojne neprijatelje, osobito u redovima studenata, koji su stali na stranu svojih profesora i njihove velikoslavenske politike. Na molbu Raucha car je 5. ožujka 1908. reaktivirao povjesničara Vjekoslava Klaića, kojega je umirovio Theodor Pejačević.²⁷⁰ Naime Rauch je

²⁶⁵ Ustavnost, 152, 7. VII. 1909.

²⁶⁶ Ustavnost, 248, 29. X. i 249, 30. X. 1909.

²⁶⁷ Ivan Čizmić, Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država, Zagreb, 1982., 135.; Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 250, i II, 206. Podatke nalazimo i u Izvještajima o stanju uprave pojedinih županija. Svi ti pokazatelji pokazuju znatno smanjeno iseljavanje 1908. godine.

²⁶⁸ Ustavnost, 220, 24. X. 1908. Grof Bela Sečenji objavio je izvješće o mađarskom društvu "Julijan" koje se je bavilo osnivanjem mađarskih škola u Hrvatskoj te je registrirao 27 tih škola sa 2.135 djece (Hrvatske novine, 18, 29. IV. 1909). Međutim, u jesen 1909. podnesen je zahtjev za 11 novih mađarskih škola i to u Novskoj, Đakovu, Ploščici, Krivaji, Zdencima, Prespi, Narti, Žlebinama, Velikom Grdjevcu, Badljevinu i Tornju, no za Raucha nisu izdate odluke o otvaranju. (Hrvatske novine, 39, 23. IX. 1909.)

²⁶⁹ Hrvatske novine, 4, 21. I. 1909.

²⁷⁰ Ustavnost, 42, 20. III. 1908.

vidio da se na Sveučilištu stvorila jaka opozicijska grupa na čelu sa Gavrom Manojlovićem, Gjurom Šurminom i drugima. Rauch je bio uvrijeđen što prof. Gjuro Šurmin u željezničkoj čekaonici 29. veljače 1908. nije spriječio njegovo vrijeđanje od studenata koji su čekali dr. Ivana Lorkovića.²⁷¹ Na molbu Raucha car je Šurmina umirovio već 13. travnja 1908. Istovremeno je otpušten i dr. Gavro Manojlović, profesor povijesti staroga vijeka, jer je potpisao "Otvoreno pismo" Srpske samostalne stranke. Po Zagrebu se počelo pričati da će ban poslati u mirovinu i dr. Frana Vrbanića, Ferdu Šišića i Bauera, a rektor dr. Maurović dao je ostavku. Sedmog svibnja 1908. oko 250 studenata napušta Zagrebačko sveučilište te odlazi u Prag, Beč i Graz na dalji studij. Oni u Brnu osnivaju društvo "Jugoslavija", koje njeguje jugoslavensku ideju kao jedino rješenje za južnoslavenske narode. Zbog otpusta Šurmina studenti su započeli generalni štrajk, najavivši da idu studirati na strane fakultete, a pročulo se i da T. G. Masaryk osuđuje dogadjanja na zagrebačkom fakultetu.²⁷²

Studenti koji su napustili Zagreb korišteni su u mjestima svog novog studiranja kao oruđe jugoslavenske politike. Jednom su ih doveli čak pred bečki Parlament, a demonstraciju je organizirao Jugoslavenski klub na čelu s Plojem, Franom Ivaniševićem i Vjekoslavom Spinčićem.²⁷³ Prema neprovjerenim vjestima Prva hrvatska štedionica, kojoj je na čelu bio grof Miroslav Kulmer, dala je za boravak tih studenata u inozemstvu 25.000 kruna, iskazujući to u bilanci kao dobrotvorni prilog. Kad su završeni upisi u svibnju 1908., vidjelo se da se na Kr. sveučilište Fr. Josipa upisao samo jedan student, neki Steinfel, što je dakako izazvalo pravu paniku i kod Raucha i kod njegovih istomišljenika.²⁷⁴

Rauch popunjava profesorske redove postojećih fakulteta izvanredno kvalitetnim kadrovima. On osjeća nedostatak domaćih poljoprivrednih i tehničkih kadrova, no ništa ne može učiniti kad na Sveučilištu Franje Josipa postoje samo Bogoslovni, Pravoslovni i Mudroslovni fakultet. Ipak Rauch je početkom 1909. dobio od kralja predsankciju za osnivanje Visoke tehničke škole u Zagrebu, nastupajući kod kralja s valjanim argumentima, na što svakako utječe Rauchov prijatelj Antun Cuvaj, koji je još 1881. u školske radionice pučkih škola uveo tehničku obuku.²⁷⁵ Unutar Mudroslovnog fakulteta otvaraju se gospodarski predmeti, pa je 17. svibnja 1908. car imenovao dr. Ottu Frangeša, koji je doktorirao na bosanskoj buši, a odlično poznao poljoprivredne prilike u čitavoj Hrvatskoj, za sveučilišnog profesora.²⁷⁶ Nastoji se i humanističke predmete proširiti novim vidicima. Za izvanrednog profesora indoeuropske komparativne filozofije imenovan je dr. Josip Florschütz, koji je do tada radio na zagrebačkoj realnoj gimnaziji.²⁷⁷ Za izvanrednog profesora pomoćnih povijesnih znanosti imenovan je 8. rujna 1908. dr. Milan pl. Šufflaj, koji je do tada radio u glasovitoj Szechenyjevoj knjižnici u Budimpešti. Njega je izravno Rauch pozvao na Zagrebačko sveučilište, držeći da je dobro da u Zagrebu radi povjesničar koji se razišao s Thalloczyjem, negiraju-

²⁷¹ Ustavnost, 78, 4. V. 1908.

²⁷² Hrvatske novine, 19, 7. V. 1908.-Progonstva.

²⁷³ Ustavnost, 80, 6. V. 19098.

²⁷⁴ Ustavnost, 93, 21. V. 1908.

²⁷⁵ Hrvatske novine, 7, 11. II. 1909.; Hrvatski biografski leksikon, 2, Zagreb 1989, 758.

²⁷⁶ Ustavnost, 100, 30. V. 1908. Otto Frangeš pripadnik je obitelji Mihanović koja je dala pjesnika hrvatske himne "Lijepa naša". No, kao i život mnogih naših ljudi i njegov život pun je kontradikcija, koje je moguće objasniti paralelnim proučavanjem života i političkih prilika.

²⁷⁷ Ustavnost, 173, 29. VIII. 1908.

ći mađarsko pravo na Bosnu i Hercegovinu.²⁷⁸ Car je potvrdio 29. lipnja 1909. i dr. Ferdu Šišića za profesora hrvatske povijesti, čime mu je priznata kvaliteta, usprkos toga što je u političkom životu bio nepouzdan.²⁷⁹ Potvrđen je za izvanrednog profesora opće svjetske povijesti i Karlo pl. Horvat, koji se školovao u Rimu te je odlično poznao Vatikanski arhiv. U jesen 1909. za profesora političke ekonomije na Sveučilištu imenovan je J. Rorauer.²⁸⁰

U siječnju 1909. Rauch je odobrio osnivanje biologijskog odjela u sklopu Hrvatskog prirodoslovnog društva, imenovavši na čelo tog odjela dvorskog savjetnika dr. Gorjanovića, koji je otkrićem krapinskog čovjeka već stekao svjetski glas.²⁸¹

Potaknut molbama Koprivnice i Mitrovice da im se otvore trgovačke škole, Rauch je počeo razmišljati o reformi viših trgovačkih škola, kojih je bilo samo tri (Zagreb, Osijek i Zemun), a bile su vezane uz realne gimnazije.²⁸² Odjelni predstojnik Ferdo Mixich sazvao je anketu 16. prosinca. 1908. Školski nadzornik Krema iznio je povijest trgovačkih škola u Hrvatskoj, a Oto Bošnjak iznio je prijedloge za unapređenje trgovačkog školstva u Hrvatskoj.²⁸³ Reforma viših trgovačkih škola potaknula je živu raspravu i u tisku o tome kako bi trebala biti organizirana nastava s obzirom na raznolikosti gospodarstva Hrvatske. U studenom 1909. veliki župan Virovitičke županije Vladimír Rajacsich sazvao je anketu u osnivanju zanatlijske škole u Osijeku te je tom prigodom podnačelnik dr. Dragutin Neumann izrazio želju da ta škola dobije značenje zemaljskog učilišta koje treba uzdržavati zemaljska vlada.²⁸⁴ Iako mnogi ovi planovi nisu realizirani, pred kraj svog banovanja Rauch je naredbom odijelio višu trgovačku školu u Zagrebu od donjogradske realne gimnazije i imenovao za njezina ravnatelja dr. Otona Bošnjaka. Bilo je također utvrđeno da abiturijenti srednjih škola mogu upisati u Zagrebu jednogodišnji komercijalni tečaj te je na taj način Pavle Rauch stvorio osnovu iz koje je polovicom 1920. u Zagrebu osnovana Visoka škola za trgovinu i promet, odnosno kasnije Ekonomski fakultet.²⁸⁵

Rauchu je bio savjetnik Antun Cuvaj od Carevdara, koji je napisao "Kažiput k blagostanju i zadovoljstvo hrvatskih obrtnika", održavši predavanje pod tim nazivom još 2. veljače 1883. u Sisku, a već je tada skupljao graduu za nikad objavljenu "Povijest trgovine, obrta i industrije" (rukopis u Hrv. drž. arhivu). Savjetnik mu je bio i Milan Smrekar, koji je 1892. napisao studiju "Ugarsko-hrvatski obrtni zakon (zak. čl. 17/1884)" (Zagreb, 1892.). Stoga je ban Rauch znao za sve mane Zakona o obrtima iz 1884. godine. On je naredio izradu nacрта novog Zakona, koja nažalost nije nikad došla pred Sabor nakon njegova odlaska, pa je sve do 1932. važio u Hrvatskoj Khuenov zakon iz 1884. godine, koji svojim zastarjelim odredbama nije pridonosio razvoju obrta u Hrvatskoj.

²⁷⁸ Ustavnost, 198, 29. IX. 1908.; Hrvatske novine, 40, 1. X. 1909. Rauch je bio vrlo dobar sa Šufflayem, pa su skupa posjećivali konjske trke i zajedno se vozili banovim "pontiacom" i kasnije "benzom", govoreći pri tome kajkavski. (Darko Sagrak, Dr. Milan pl. Šufflay, Vjesnik, 17. III. 1996., str. 43).

²⁷⁹ Ustavnost, 154, 9. VII. 1909.

²⁸⁰ Isto.

²⁸¹ Ustavnost, 15, 20. I. 1909.

²⁸² Ustavnost, 249, 27. XI. 1908.

²⁸³ Ustavnost, 266, 18. XII. 1908.

²⁸⁴ Ustavnost, 264, 18. XI. 1909.

²⁸⁵ Ustavnost, 18, 24. I. 1910.

Rauch je bio vrlo sklon tehničkim inovacijama. Za Raucha je tehnički inž. u mitrovačkoj kaznionici Stjepan Plivelić sredstvima zemaljske vlade elektrificirao čitavu kaznionicu, posluživši se najnovijim tehničkim dostignućima te je to bila najmodernija kaznionica na ovim prostorima. Plivelić je u siječnju 1909. napisao članak o potrebi osnivanja elektrotehničke škole u Hrvatskoj, jer da bez kadrova nema ni elektrifikacije, koja je preduvjet razvoja i industrije i modernog obrta.²⁸⁶

U Zagrebu je 16. svibnja 1909. otvorena farmaceutska škola u prostorijama Hrvatskog farmaceutskog društva, što je bilo izvanredno značajno za rad ljekarna u Hrvatskoj jer se otada u njima čula i hrvatska riječ.²⁸⁷

Svakako je vrlo značajno da je upravo za Raucha otvorena i Zemaljska viša djevojačka škola u Draškovićevoj ulici (danas Traumatološka bolnica), koja je imala dva smjera: kućanski, koji je vodila Milka Pogačić i trgovačko-industrijski smjer, koji je vodila Apolonija Vidale.²⁸⁸ Nakon dovršenja izgradnje zagrebačke djevojačke škole, Rauch je votirao za istovrsnu školu na Sušaku 50.000 kruna.²⁸⁹ Rauch je mnogo nade polagao u ženski učiteljski kadar te je pomagao njihovu organizaciju. Udruženje učiteljica 4. listopada 1909. osnovalo je na Josipovačkoj cesti "Koljevku", kao nahodište za djecu uzdržavano sredstvima zemaljske vlade.²⁹⁰

U rujnu 1909. Zemaljska je vlada povisila dotaciju Senjskom biskupskom sjemeništu sa 22.000 na 30.000 kruna, držeći mlade kadrove ovog sjemeništa izvanredno važnim za katoličanstvo Hrvatskog primorja.²⁹¹ Iako mu je zemaljska blagajna bila poprilično prazna, Rauch je dodijelio i Učiteljskoj školi u Petrinji u jesen 1909. godine 6.900 kruna potpore, a Velikoj gimnaziji u Zagrebu 48.000 kruna.²⁹²

Nastavni kadar u prosvjeti bio je mnogo slabije plaćen nego kadar u sudstvu i upravi. U ožujku 1909. došla je k Rauchu delegacija Saveza hrvatskih učitelja, moleći ga da uveća plaće, što je on odbio jer da u proračunu nema sredstava. Međutim, u studenom 1909. izjavio je da se to pitanje "ne može nadalje odlagati", pa je pod predsjedanjem Dragana pl. Trnskog održana 9. studenog 1909. anketa o stanju u školstvu. No zaključci s te ankete nisu provedeni, jer dr. Nikola Tomašić nakon odlaska bana Raucha s banske stolice u veljači 1910. nije bio obvezatan ispuniti njegova obećanja.²⁹³

Svakako treba zabilježiti izvanredno velika premještanja učitelja za vrijeme banovanja Pavla Raucha. Pretpostavljam da su mnoga premještanja obavljena na poticaj Antuna Cuvaja, koji je od 1887. bio zemaljski školski nadzornik, i koji je na tom polju mogao biti savjetnik Rauchu. Antun Cuvaj to je i pokazao u svojoj "Građi za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas"- prvo izdanje u pet knjiga izlazilo je od 1907 do 1912., a drugo, sadržajno promijenjeno, u jedanaest knjiga od 1910. do 1913. godine. Usporedba prvog i drugog izdanja pokazuje velike ra-

²⁸⁶ Ustavnost, 22, 28. I. 1909. i Narodne novine, 27. I. 1909.

²⁸⁷ Ustavnost, 113, 18. V. 1909.

²⁸⁸ Ustavnost, 227, 5. X. 1909.

²⁸⁹ Ustavnost, 296, 28. XII. 1909.

²⁹⁰ Ustavnost, 229, 7. X. 1909.

²⁹¹ Ustavnost, 206, 10. IX. 1909.

²⁹² Ustavnost, 252, 4. XI. 1909.

²⁹³ Ustavnost, 59, 13. III. i 257, 10. XI. 1909.

zlike, a posljedica su pritiska na Antuna Cuvaja da ovu prekrasnu ediciju prilagodi promijenjenim političkim prilikama nakon odlaska bana Raucha s vlasti. Antun Cuvaj Carevdarski na prijedlog je Raucha postao kraljevskim savjetnikom.²⁹⁴ Premještanja učitelja i profesora većinom su bila dobro isplanirana te je hrvatsko učiteljstvo bilo nosilac hrvatske tradicije u idućim desetljećima, no, dakako, bilo je i neizbježnih promašaja, koji su posljedica kompliciranosti ljudskih odnosa. Među takve promašaje ubraja se i davanje četiri stipendije za Theresianum u Beču, koje su dobila djeca imućnih roditelja, kojima ta stipendija nije bila nužno potrebna.²⁹⁵

Zahvaljujući prohrvatskoj orijentaciji u školstvu za vrijeme Pavla Raucha, napisan je i objavljen u te dvije godine veći broj dobrih školskih udžbenika. Među njih treba uvrstiti školske povijesti Stjepana Srkulja, drugi svezak "Hrvatske povijesti" Ferde Šišića, koje obraduje razdoblje od 1526. do 1790. (Zagreb, 1908., Matica Hrvatska), doživljava kritiku, pa je treći svezak s obradom povijesti do 1848. izašao tek 1913. godine.

Međutim, usprkos toliko pozitivnih pomaka u školstvu, Rauchu se pripisivalo da su za njegova banovanja otvorene brojne julijanske škole, tj. škole s mađarskim nastavnim jezikom, o čemu smo već pisali. Od 59 julijanskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji 1914., velik dio otvoren je prije 1908. ili poslije 1909. godine, pa su Rauchu pripisane julijanske škole za koje su u njegovo vrijeme podnesene molbe za otvaranje.²⁹⁶

14.

Kultura, zabavni život i briga za povijesnu baštinu u vrijeme bana Raucha. Jedna od prvih odluka koju je donio Pavle Rauch bilo je imenovanje članova Zemaljskog povjerenstva za nazivlje općina i prebivališta, što je dokaz da su ga smetala imena nekih mjesta u Hrvatskoj zbog njihove tuđinštine, ali trebalo je riješiti i problem istoimenih mjesta u raznim krajevima Hrvatske. U tu komisiju ušli su Ivan Bojničić, Emil Laszowsky, Vjekoslav Klaić, Ferdo Šišić i Gjuro Šurmin. Na čelo je bio postavljen dr. Milan Krescer, istaknuti statističar.²⁹⁷

Ma kako opozicija ismijavala Raucha zbog njegova provincijalizma (volio je govoriti kajkavski), on je učinio za kulturnu tradiciju više nego njegov nasljednik dr. Nikola Tomašić, koji je bio pravni povjesničar. Rauch je odobrio 11. veljače 1908. kupnju Cetingrada od Joze Sokolića i zadruge Jelačić za 2.800 kruna, zatraživši da se taj prostor ogradi i angažira čuvar da bi se objekt zaštitio od dalje devastacije.²⁹⁸ Rauch je dao na trošak zemaljske vlade popraviti i stari grad u Kostajnici te mu se za to mora odati priznanje.²⁹⁹

Nije zanemarljivo da je upravo za njegova banovanja već u ožujku 1908. započeto uređivanje Gradskog muzeja i Gradske knjižnice te Gradskog arhiva u Kamenitoj kuli.³⁰⁰

²⁹⁴ Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

²⁹⁵ Tako su stipendiju od 2.000 kruna dobili Juraj Utješenović, Aleksandar pl. Ullmanski, Arthur barun Ramberg i Antun pl. Mihalović. Isto je postupljeno kod stipendija od 1.800 kruna za Francisco Josephinum, koju je dobio Oto pl. Krajcovich, čiji je otac bio tajnik Pavla Raucha. (Ustavnost, 100, 30. V. 1908.)

²⁹⁶ Josip Lakatoš, Narodna statistika, Zagreb, 1914., 47.-55. Statistika mađarskih škola. Najstarija mađarska škola u Hrvatskoj osnovana je u Antunovcu 1862.

²⁹⁷ Ustavnost, 55, 9. III. 1909.

²⁹⁸ Ustavnost, 13, 15. II. 1908.

²⁹⁹ Ustavnost, 27, 3. III. 1908.

³⁰⁰ Ustavnost, 48, 28. III. 1908.

U listopadu 1909. priredena je u u gradskom muzeju "Trenkova izložba", koje je pokrovitelj 53. domobranska pukovnija, a u priređivanju te izložbe angažirao se ne samo Emil Laszowsky nego i Rudolf Horvat.³⁰¹ Krajem 1909. počela se pripremati i izložba 1848-1849., ali ona nije bila postavljena, jer su očito problemi i dileme, koje je trebalo riješiti oko 1848. godine, bili preveliki da bi se to moglo učiniti brzopleto i s nedovoljno objašnjenja.³⁰²

Rauch je dodijelio iz zemaljskih sredstava tisuću kruna i Kninskom starinarskom društvu, ponovivši ovu darovnicu još jednom za svog banovanja.³⁰³ Odobrio je i osnivanje županijskog arhiva u Osijeku, imenovavši za prvog arhivara Emila pl. Laszowskog.³⁰⁴

Za Rauchova banovanja 18. prosinca 1909. otvoren je i umjetnički salon Ulrich u staklani Ulrich u Ilici 54. te su tako umjetnici mogli sami samostalno izlagati.³⁰⁵ Rauch je očito i cara izvještavao o stanju muzeja i galerija u Zagrebu. Budući da je nakon smrti Jurja Strossmayera galerija ostala bez donatora, car je polovicom 1908. darovao 6.000 kruna za nabavu nekih umjetnina za tu galeriju.³⁰⁶ Zbog prijateljevanja s Kršnjavijem Rauch je cijenio rad Hrvatskog društva umjetnosti te je 30. travnja 1909. došao u Umjetnički paviljon kad je to društvo izložilo 180 umjetnina.³⁰⁷ Tada je prvi puta izložen projekt spomenika Zrinjskom od Roberta Frangeša-Mihanovića. Rauch je na prijedlog Kršnjavog od Frangeša naručio i poprsje Lj. Gaju za 24.000 kruna, koje je postavljeno 29. kolovoza 1908. uz govor Božidara Kukuljevića Sakcinskog, a od Valdeca je naručio poprsje Kukuljeviću i Mažuraniću za 14.000 kruna.³⁰⁸ Od Roberta Frangeša naručena je i bista Mihanovića.³⁰⁹ Sva su ta poprsja postavljena na Zrinjskom trgu u Zagrebu, gdje se nalaze i danas. Na trošak Zemaljske vlade izrađen je i novi Sv. Juraj pred Obrtnom školom, jer je stari bio od cinka, a novi je izrađen od fine mjedi.³¹⁰ Rauchova vlada dopustila je i skupljanje priloga za spomenik Franu Kurelcu u Ogulinu.

Na inicijativu Izidora Kršnjavog, koji nije bio zadovoljan radom Narodnog muzeja niti Muzeja trgovinsko-obrtničke komore, koji je sve više postajao etnografski muzej, otvoren je u Obrtnoj školi u svibnju 1909. Umjetničko-obrtni muzej, kojemu je zadaća bila unapređivanje umjetničkog građevnog i interijernog obrta radi poljepšanja gradova u Hrvatskoj i unapređivanja kulture života, jer su u mnogim mjestima osnovana društva za poljepšanje mjesta.³¹¹

Rauch je vodio i posebnu kazališnu politiku, određivši trajnu subvenciju Narodnom kazalištu od 15.000 kruna u proračunu za 1910., a koja se do 1912. trebala povisiti na 25.000 kruna.³¹² Na repertoaru ovog kazališta izvode se najnovija Zajčeva djela, među njima i pučka opera "Seoski plemić" za koju je libreto napisao Stjepan Širola, a

³⁰¹ Ustavnost, 272, 26. XI. 1909.

³⁰² Ustavnost, 284, 13. XII. 1909.

³⁰³ Ustavnost, 271, 24. XII. 1908, i 113, 18. V 1909.

³⁰⁴ Ustavnost, 150, 31. VII. i 169, 25. VIII. 1908.

³⁰⁵ Ustavnost, 289, 18. XII. 1909.

³⁰⁶ Ustavnost, 112, 15. VI. 1908.

³⁰⁷ Ustavnost, 99, 1. V. 1909.

³⁰⁸ Ustavnost, 175, 3. VIII. i 194, 26. VIII. 1909.

³⁰⁹ Ustavnost, 277, 3. XII. 1909.

³¹⁰ Ustavnost, 196, 26. IX. 1908.

³¹¹ Ustavnost, 115, 21. V. 1909.

³¹² Ustavnost, 272, 27. XI. 1909.

krajem kolovoza 1908. izveden je i "Mors regni" Frana Galovića, u znak obilježavanja pogibije zadnjeg hrvatskog kralja Petra Svačića te drama "Dolazak Hrvata" Silvija Strahimira Kranjčevića.³¹³ U Beču je na hrvatskom i njemačkom jeziku objavljen izvadak iz operete Srećka Albinija "Barun Trenk", koja se više puta našla na programu Hrvatskog narodnog kazališta za vrijeme Rauchova banovanja.³¹⁴ Operetu je s njemačkog preveo Milan Smrekar, a Smrekar je 1901. napisao i libreto lirske opere "Maričon" o životu turopoljskih plemića. Tekst Trenkove opere otiskao je Josip Sokol iz Marovske 21, što je u ono vrijeme bio pravi grafički podvig.³¹⁵ Zanimljiv je program zagrebačkog kazališta u siječnju 1909. godine. Petog siječnja izvedena je "Seljačka buna", radena na Šenoin tekst, 8. siječnja "Gundulićev san" s glazbom Ivana Zajca te 9. siječnja "Hasanaginica" Milana Ogrizovića, pa možemo gotovo reći da je u biranju tog programa bilo neke simbolike u želji da se objedini čitav hrvatski, dalmatinski i hercegovački prostor.³¹⁶ "Zlatokosi kraljević" Milana Ogrizovića, za kojeg je glazbu napisao Franjo (František) Lhotka, tada još profesor konzervatorija u Kijevu, izveden je u Narodnom kazalištu 21. prosinca 1909. godine.³¹⁷ Putujuće Ćirićevo kazalište izvelo je "Hasanaginicu" u Pakracu, Virovitici, Daruvaru i Požegi, a svugdje su izvedba i sadržaj nailazili na dobar prijam.³¹⁸ Rauch je Srećka Albinija imenovao ravnateljem hrvatske opere, a on je u kolovozu 1909., uz podršku nadvojvode Leopolda Salvatora, izveo u Leipzigu "Bosonogu plesačicu" i neke druge komade, među kojima i "Baruna Trenka" - oprema je stajala 20.000 maraka, a kostimi i tamburaši bili su iz Slavonije.³¹⁹ U zagrebačkom je kazalištu 1. rujna izveden "Boleslav" Stjepana pl. Miletića, s temom iz vremena kneza Tvrtka.³²⁰ Na izvedbu "Nikole Šubića Zrinjskog" 1. listopada 1909. došao je i ban u pratnji grofice Vay.³²¹

Nitko do sada nije uočio pojačanu produkciju hrvatskih povjesničara u vremenu banovanja Pavla Raucha, što je posljedica ne samo podržavanja tiskanja takvih djela, nego i posebnih koncesija koje je ban bio voljan dati ovoj struci. Rudolfu Horvatu ban je dao jednogodišnji dopust da bi mogao raditi na povijesti Varaždina, koji je 1909. slavio svoju 700-godišnjicu, a vjerojatno je financijski pomogao i tiskanje Horvatove knjige "Međimurje", koja je izašla 1908., iako je na knjizi napisana 1907. godina.³²² Rauch je za Horvata imao posebne simpatije, pa je vjerojatno podržao i izbor Horvata za predsjednika Hrvatskog tipografskog društva "Sloga", omogućivši mu tako da

³¹³ Ustavnost, 191, 21. IX. 1908. i 171, 27. VIII. 1908. (Galović); Hrvatska kruna, 121, 27. VI. 1908.

³¹⁴ Srećko Albini rođen je u Županji 1869., a umro je 1933., iste godine kad i Rauch.

³¹⁵ Ustavnost, 222, 27. X. i 224, 29. X. 1908.

³¹⁶ Ustavnost, 3, 5. I. 1909. Te je godine "Hasanaginica" i objavljena u izdanju Matice hrvatske.

³¹⁷ Ustavnost, 291, 21. XII. 1909.

³¹⁸ Ustavnost, 153, 8. VII. 1909.

³¹⁹ Ustavnost, 192, 24. VIII. i 194, 26. VIII. 1909.; Hrvatska kruna, 37, 15. II. 1908. Dugo se nije znalo da je drama "Dolazak Hrvata" Kranjčevićevo djelo.

³²⁰ Ustavnost, 199, 1. IX. 1909.

³²¹ Ustavnost, 225, 2. X. 1909. Grofica Vay bila je vlasnica dobra Topolovac kod Siska, ali ga je prodala knezu Friedrichu Habsburškom.

³²² Nažalost Horvat nije za života objavio monografiju o Varaždinu, pa je ona objavljena tek prije nekoliko godina, iako je rukopis godinama ležao u Varaždinskom muzeju. U zamjenu za to Stjepan pl. Belošević objavio je 1926. knjigu o varaždinskoj županiji.

kasnije postane i predsjednik Saveza pjevačkih društava Hrvatske, pa se tako njegovala hrvatska pjesma među narodom kroz česte smotre i skupove. U povodu 50-godišnjice Jelačićeve smrti Rudolf Horvat objavio je i prvi svezak monografije "Ban Jelačić".³²³ Kao član Društva braće hrvatskog Zmaja u jesen 1909. Horvat je pripomogao da se održi niz predavanja s povijesnim sadržajem. U listopadu 1910. sam je održao nekoliko predavanja pod nazivom "Iz hrvatske prošlosti", a onda je objavio i "Slike iz hrvatske povijesti", očuvavši nam tako velik broj kasnije uništenih slika i grafika-njihovo je izdavanje svakako moralo imati prikrivenog financijera ili financijere, iako na knjizi piše da ju je izdao u vlastitoj nakladi.³²⁴ Jednogodišnji dopust dobio je i požeški povjesničar Julije Kempf za izradu svoje monografije "Požega, zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije", koja je objavljena na Uskrs 1910. godine.³²⁵

Nije za zanemariti ni to da je glavno djelo dr. Nikole Tomašića "Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva. Pacta conventa" objavljeno u Vjesniku zemaljskog arhiva 1909. godine- 1910. bilo je objavljeno kao posebna knjiga, a 1918. i na njemačkom jeziku. U toj studiji Tomašić je ustvrdio da se odnos Hrvata s Madarima temelji na zajedništvu, a ne na jedinstvu, da je Koloman s hrvatskim plemenima sklopio savez te da prema tome Koloman nije Hrvatsku dobio na maču.

Rauch je dao i već vrlo poznatom muzikologu Ferdi Kuhaču (Kochu) u travnju 1908. pomoć od 400 kruna uz uvjet da nastavi s priređivanjem južnoslavenskih pjesama ne zamjerivši mu ponešto projugoslavensku orijentaciju. Pomogao je Kuhača i kupnjom njegova arhiva za 10.000 kruna, predavši taj arhiv na čuvanje i korištenje Glazbenom zavodu.³²⁶

Rauchova izražena sklonost k muzici i prema zabavama bila je dosta velika te je i sam skladao. On je naredio da se opet uredi vrlo zapušteni park Maksimir i da se tu počnu priređivati zabave, a za njegova banovanja često je na Zrinjercu svirala glazba. Tako je 10. srpnja 1908. izveden vrlo različit program, od "Unter Habsburg Flagge" i izvadaka iz Wagnera pa do izvadka iz Glinkine opere "Život za cara" ("Ivan Sunjanin") i drugih slavenskih napjeva.³²⁷ Početkom rujna 1908. u organizaciji Kluba ćirilometodskih zidara u vrtu "Kola" priredena je vrlo uspješna zabava na kojoj su prikazani narodni običaji i istarska berba, a na Zrinjercu se izvodio "Dalmatinski šajkaš", kompozicija N. Šrabca, koja je trebala podsjećati na burnu povijest Dalmacije. Ta se priredba uzima kao početak Zagrebačkog zbora, koji treba izlagati ne samo poljoprivredne proizvode, kako je to bilo na izložbi Gospodarskog društva 1906., nego treba postati međunarodna gospodarska izložba. U organizaciju ove priredbe bio je uključen i Rudolf Horvat, koji je surađivao s Ćirilometodskim udruženjem, vodeći u to vrijeme i kino Kluba ćirilometodskih zidara, izvukavši ga dobrim programom iz krize u koju je zapao zbog tromosti svog vodstva.³²⁸ Svoj rođendan na Pavlovo 1909. godine Ra-

³²³ Ustavnost, 115, 21. V. 1909. Monografija je zamišljena u četiri sveska.

³²⁴ Hrvatske novine, 233, 12. X. 1909.

³²⁵ Monografija "Požega", Požega, 1910., VII. J. Kempf spominje Raucha ali s velikom bojazni i u svojim "Sjećanjima".

³²⁶ Ustavnost, 60, 11. IV. 1908. Taj se arhiv danas nalazi dijelom u Glazbenom zavodu, a dijelom u Hrvatskom državnom arhivu.

³²⁷ Ustavnost, 132, 10. VII. 1908.

³²⁸ Ustavnost, 162, 14. VIII. 1908.

uch je slavio u Stubičkom toplicama, kojima je vlasnik bio njegov brat dr. Gejza Rauch. Tom je prilikom tamo svirala vojna glazba, a perivoj je bio svečano osvjetljen, a Ivan Froebe iluminirao je i ovu zabavu kao i sve velike zabave u Rauchovo doba.³²⁹

Zbog grofa Miroslava Kulmera i Starčevićeve stranke prava Kulmer nije dolazio u Šestine, pa je zblizavanje sa seljaštvom pokušao u Gračanima, gdje je na Mihajlovo 1909. održano veliko proštenje kod crkve sv. Mihajla. Za tamošnje hrvatsko pjevačko društvo "Podgorac" Rauch je napisao i koračnicu te ga je društvo uzelo za pokrovitelja, nakon što je predložio da se društvu ime "Starčević" promijeni u "Podgorac", jer da politiku ne treba mijenjati u rad pjevačkih društava. On je Gračance pozvao u goste u svoj dobro uređeni i vodeni Martijanec, što su onda napali svi opozicionalni listovi, nazvavši to podmičivanjem seljaka, a pravaši su zahtjev Raucha za promjenu imena društvu nazvali "škandalom".³³⁰

Rauch je uočio da je nepismenost puka u Hrvatskoj velika. On 13. travnja saziva raspravu o analfabetizmu u Hrvatskoj, kojoj je prisutan i Izidor Kršnjavi i javni bilježnik-uro Arnold. Zaključeno je da se osnuje posebno društvo, koje će se baviti tim problemom. Osnovano je društvo ABC i radilo je niz godina.³³¹

Treba svakako spomenuti da je za vladanja Pavla Raucha od cara pomilovan književnik Antun Gustav Matoš, koji je svojevremeno desertirao iz vojske u Srbiju te se nakon dugih godina izbjegličkog života mogao posve slobodno kretati zagrebačkim ulicama i proučavati promjene koje su se zbile za njegovog izbjivanja. Upravo je u to vrijeme napisao svoje najljepše crtice iz okoline Zagreba i neke vrlo značajne domoljubne pjesme.

15.

Gradevinarstvo za Pavla Raucha. Osobitu pažnju ban Pavle Rauch pridavao je gradevinarstvu. Vladina palača u Gornjem gradu (danas Hrvatski državni sabor) započeta je i dovršena za vrijeme njegova banovanja, pa se stoga on mora isključivo držati zaslužnim za to. Nova je zgrada četiri puta veća od ranije zgrade, koja je ugrađena u novu zgradu, a ovako velika zgrada svjedočila je kasnije o posebnoj državnosti Hrvatske, koja je do 1918. imala svoju posebnu Zemaljsku vladu, pa se to nije moglo poreći ni u kasnijem vremenu, kad su elementi hrvatske državnosti zanemarivani. U Zagrebu nije bilo upravo zbog ove vladine zgrade nikakvih problema sa smještajem državnih ureda. Natječaj za dogradnju vladine palače raspisan je u veljači 1908. godine. Za savjet su upitani i strani stručnjaci Ludwig Hoffmann, pl. Karlo Koenig, Oton Wagner, a u izvedbu je uključen i Karl Suzan iz Moravske. Ovo uključivanje stranih arhitekata izazvalo je veliko negodovanje domaćih arhitekata mlađe generacije pa su onda u anketu uključeni i Vjekoslav Heinzl, I. Kršnjavi, Josip pl. Vancaš iz Sarajeva i dr. Nadogradnja vladine palače na Markovu trgu 6 bila je, naime, vrlo složeni građevinski zahvat koji je zahtijevao veliku vještinu, jer je staru županijsku zgradu i zgradu u Opatičkoj ulici 3. trebalo ugraditi u novu zgradu, čije lice je trebalo gledati na Markov trg. Taj zahvat izveli su Eisner te Adolf i Ernst Ehrlich, upotrijebivši prvi put u Zagrebu stropove od armiranog betona. U srpnju 1908. na banskoj palači radilo je 140 radnika, no zbog bolesti arhitekta K. Susana radovi su ponešto zaostali. U kolovozu 1909. gradnja je već toliko uznapredovala da su bile postavljene grede za krov, a izvana se stavljala žbuka.

³²⁹ Ustavnost, 147, 1. VII. 1909. Kad mu je počelo popuštati zdravlje Rauch je rado tijekom 1909. boravio u ovim toplicama.

³³⁰ Hrvatska Hrvatom, 32, 1. X. 1909. Ustavnost, 214, 20. IX, 221, 28. IX. i 226, 4. X. 1909. Rauchu je došla i delegacija iz Šestina molćći ga da zabrani ubiranje 216 % prireza radi izgradnje škole. Rauch je često dolazio na Medvjednicu jer je tu podignuta Rauchova lugarnica. Očuvana je Rauchova koračnica radena za društvo "Podgorac".

³³¹ Ustavnost, 62, 14. IV. 1908.

U studenom 1909. već su s banske palače skinute skele, a u unutrašnjosti se marljivo radilo, osobito s adaptacijom stare županijske zgrade koju je trebalo posve ugraditi u jednu cjelinu s novom palačom.³³²

U auli stare Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu na Marulićevom trgu 14 (danas Hrvatski državni arhiv) stoji na ploči da je zgrada započeta za bana Nikole Tomašića i dovršena za bana Skerletza te nema ni spomena imenu Pavla Raucha, ali ni Teodoru Pejačeviću, pod kojim je 14. svibnja 1907. u Saboru izglasano da se ima podići zgrada za sveučilišnu knjižnicu. Kao "mađarone" njih je povijest izbrisala. Početak realizacije ove prekrasne secesijske zgrade ipak pripada Rauchu. On je 27. veljače 1909. raspisao natječaj, koji je zaključen 15. prosinca 1909. te je u Odboru za izbor bio profesor Visoke tehničke škole u Beču Karl Mayreder i građevinski savjetnik Ćiro Iveković tehnički savjetnik Josip Chvala i drugi. Pod predsjedanjem podbana Dragana Trnskog, koji je zamjenjivao Raucha 27. prosinca 1909., razmotreni su prispjeli materijali na natječaj i uz sudjelovanje najpoznatijih stručnih ljudi donesena je odluka da se odabere projekt Rudolfa Lubynskog te su o tome Iveković i profesor Mayreder izvjestili bana, koji je odredio da se sve tri osnove (Lubynskog, Dioniza Sunka i Svetomira Šumunca Volčanšeka) izlože u Umjetničkom paviljonu na Zrinjevcu.³³³ Zgrada je, dakako, dovršena tek nekoliko godina kasnije, a Rauch je radi ugradnje najsuvremenije unutarnje opreme uputio u Budimpeštu, Kološvar, Lavov i Berlin dr. Velimira Deželića i inž. Ladislava Sitzera, koji su onda pripomogli da biblioteka doista dobije i iznutra dojmljiv izgled.³³⁴

Rauch je pokrenuo još jednu veliku građevinsku akciju, a to je izgradnja Više djevojačke škole u Draškovićevoj ulici, (danas Traumatološka bolnica), osiguravši za njezinu izgradnju 448.000 kruna. Nacrte je izradio arh. Vinko Raucher iz Salzburga, natječaj za gradnju raspisan je 25. kolovoza 1908., a gradnju su izveli Eisner i Ehrlich te Hohnigsberg i Deutsch.³³⁵ Iz zemaljskih sredstava ban je dao i 50.000 kruna za gradnju Više djevojačke škole na Sušaku te 40.000 za gradnju pučke škole u Bakru.³³⁶ Za Raucha je dovršena i nova osnovna škola na Sušaku - Zemaljska je vlada dala 200.000 kruna, a općina Trsat 85.000 kruna.³³⁷ Izgrađena je i nova škola u Virovitici, koju je radio poznati arh. Viktor Axman iz Osijeka.³³⁸ Za gradnju i popravak pučkih škola Rauch je odobrio Pisarovini 6.500 kruna, Slavetiću 10.000 kruna, Novoj Gradiški 11.740, Bakru 15.000, Okučanima 4.000 i Bjelovaru 6.799 kruna.³³⁹

Rauch je dao u Sisku izgraditi modernu sudsku zgradu. Za Raucha je započeta u Zagrebu izgradnja više palača. Tako je Edo Schon započeo gradnju palače osiguravajućeg zavoda "Croatia", a Ehrlich gradi dom Lavoslava Schwarzza u Maksimirskoj cesti troškom od 120.000 kruna.³⁴⁰

Rauch je dodijelio iz zemaljskih fondova velika sredstva za gradnju crkava i stanove župnika i paroha sviju vjera, jer su nebrigom vlade mnoge crkve postale toliko ruševne da se bogoslužje u njima nije moglo održavati na dostojan način. Dato je 13.500 kruna za popravak župnog dvora u Noršiću, 1.000 za popravak župne crkve u Luku, 1.300 kruna za popravak župnog dvora u Rudama. U svibnju 1908. dodijeljeno je

³³² Ustavnost, 14, 17. II, 53, 3. IV, 143, 23. VII. 1908. i 188, 18. VIII. 1909.

³³³ Ustavnost, 227, 5. X, 289, 18. XII i 297, 29. XII. 1909.

³³⁴ Ustavnost, 8, 12. I. 1910.

³³⁵ Ustavnost, 161, 3. VIII. i 173, 29. VIII. 1908. i 245, 26. X. 1909.

³³⁶ Ustavnost, 213, 16. X. 1908.

³³⁷ Ustavnost, 234, 13. X. 1909.

³³⁸ Ustavnost, 251, 30. XI. 1908.

³³⁹ Ustavnost, 296, 28. XII. 1909.

³⁴⁰ Ustavnost, 138, 19. VI. i 274, 30. XI. 1909.

8.019 kruna za popravak grko-katoličke crkve u Radatovićima na Žumberku, 2.500 kruna za popravak župne crkve u Klanjcu, 1.000 kruna za popravak crkve u Bužimu. Za župni stan u Mitrovici Rauch odobrava 16.467 kruna, a za rimokatoličku crkvu u Grubišnom Polju 3.714 kruna. Za novogradnju crkve u Čvetlinu daje 4.000 kruna, a za crkvu u Zagorskim Selima 3.190 kruna. Zemaljska pripomoć od 2.000 kruna dana je za crkvu u Rudama, za popravak župne crkve u Bogičevcima i novogradnju kapele u Okučanima, 1.750 kruna dano je za popravak župne crkve u Prelogu te isto toliko za crkvu u Novom Ličkom. Za popravak kapele u Siraču Rauch je sredinom 1908. odobrio 3.200 kruna, a za popravak župnog stana u Dabru 2.000 kruna. Na molbu Franjevac iz Iloka najugledniji zagrebački arhitekt Hermann Bollé do sredine je kolovoza 1908. dovršio plan restauracije gotičke crkve u Iloku, no zbog nestašice novaca tada crkva nije preuređivana. Za gradnju nove rimokatoličke crkve u Kozarevcu ban je odobrio 70.000 kruna.³⁴¹

U 1909. odobrio je ban za gradnju župnog stana u Jezeranama 17.500 kruna, a za župnu crkvu u Velikom Trojstvu 8.000 kruna. Za popravak župne zgrade u Novoj Gradiški Rauch je odobrio 9.000 kruna župniku Pavišiću. U svibnju 1909. Rauch je primio delegaciju Jakšića koju je predvodio požeški veliki župan dr. Julije Junković, kotarski predstojnik Matija Babić te općinski načelnik J. Cuvaj te im je odobrio 14.000 kruna i još zajam od 16.500 kruna za gradnju nove crkve u Jakšiću. U srpnju 1909. ban je iz državnog proračuna odobrio 3.050 kruna za popravak župne crkve u Klanjcu. Pomoć za crkve dobili su i Sv. Rok (8.666), Stara Pazova (3.000), Prgomelj (14.000), Ivanić Grad (5.000), Voloder (4.048), Kloštar (3.000), Velika Pisanica (1.405), Cernik (1.000), Marija Gorica (1.087), Remetinec 11.750), Krivi Put (18.000 kruna), Otok (1.000), Plaški (22.000), Štivilica (7.000), Josipdol (2.000). Za pravoslavnu crkvu u Čabru dao je Rauch 2.500 kruna, Šatrincima je dao 4.000 kruna, Trpinji 2.400 kruna, Varaždinu 7.000 kruna, Budimcima 5.000 kruna, Pačetinu 2.500 kruna, Lisičini 4.000 kruna, Velikoj Pisanici 1.067 kruna, Staroj Pazovi 2.000 kruna, Rovištu 2.500 kruna, Doljanima 4.500 kruna, Plaškom 1.500 kruna, Bruvnu 2.823 kruna, Krnješevcima 2.500 kruna, Bosutu 2.000 kruna, Povelicu 2.000 kruna, Svračinskom selu 2.500 kruna, Gračacu 5.500 kruna itd.³⁴² Opaža se da su pravoslavne crkve dobivale manje sredstava nego katoličke i da su rijetko davana sredstva za gradnju parohijskih stanova, što je vjerojatno bila posljedica čvrste sveze države s katoličkom crkvom.

Nakon dugog vremena veća pažnja posvećena je i Topuskom, jer se nakon pripajanja Banovine Banskoj Hrvatskoj nije ništa ulagalo u ovo nekoć najveće vojničko kupalište i odmaralište. Iz zemaljskih sredstava izgrađena je u Topuskom moderna ledara od J. Dubskog, u koju je moglo stati 300 kub. metara leda, a izdvojena su krajem godine i veća sredstva za modernizaciju kupališta, nakon čega je za ravnatelja Rauch u jesen 1909. imenovao dr. Dragana Altmanna.³⁴³ Čini se da je Rauch bio ponukan na uređenje kupališta u Topuskom radi usporedbe sa Stubičkim Toplicama, koje su se u vlasništvu Rauchovih a pod upravom M. Franza Roberleta razvile u najmodernije kupalište u blizini Zagreba.³⁴⁴

Iz zemaljskih sredstava gradi se ponegdje i vodovodna mreža. Tako je vodovod dobio Drežnik, a 10.000 kruna pripomoći dobila je i Zelina. Ban je pripomogao i izgradnji vodovoda u Samoboru nakon razgovora s Čopom.³⁴⁵

³⁴¹ Ustavnost, 151, 6. VII. i 152, 7. VII. 1909.

³⁴² Ustavnost, 171, 27. VIII. 1908, 214, 17. X. 1908.

³⁴³ Ustavnost, 68, 24. III., 78, 6. IV., 97, 29. IV, 99, 1. V, 163, 20. VII, 296, 28. XII. 1909.

³⁴⁴ Ustavnost, 36, 13. III. 1908, 270, 23. XII. 1908. i 254, 6. XI. 1909.

³⁴⁵ Ustavnost, 255, 8. XI. 1909.

U funkciji intenziviranja velikih i lijepih gradnja Rauch je 1908. naredio da se otvori zidarsko-klesarska majstorska škola u Crikvenici, što je vjerojatno nastalo na poticaj Izidora Kršnjavog, koji je još 1882. inzistirao na otvaranju klesarskog odjela Obrtne škole u Zagrebu, znajući da ljepota fasada ovisi o ovim obrtnicima, kojih u Zagrebu nije bilo, pa su i ovalne lukove nad ulaznim vratima u Gornjem gradu u Zagrebu polovicom 19. stoljeća zidali stranci (arcuariusi). Škola je počela raditi 15. studenog 1908. pod vodstvom kotarskog inženjera na Sušaku Baldaufa te građevinskog oficijala Gašpara Kania iz Zemuna, a prva generacija od 18 učenika završila je tečaj u ožujku 1909. godine.³⁴⁶ U listopadu 1909. počelo se razmišljati o osnivanju zidarske škole u Lupoglavu. Dragan pl. Trnski predsjedava ovoj konferenciji u Odsjeku za bogostovlje i nastavu te se zalaže za ovakav način rješavanja nezaposlenosti u ovom prenaseljenom i pasivnom kraju Gorskog kotara.³⁴⁷ U procesu izgradnje modernog Zagreba, a to je proces koji traje od 1880. do 1930. godine, građevinari, a osobito vješti klesari, odigrali su veliku ulogu. Primjer podržavanja ovakve tendencije vidi se i u zavještanju Vjekoslava Pierottija, uglednog zagrebačkog klesarskog obrtnika, koji je umro u ožujku 1909. godine, ostavivši za urbanistički razvoj Zagreba 200.000 kruna.³⁴⁸

16.

Rauch i grad Zagreb. Ban Pavle Rauch bio je iznenađen kad ga gradonačelnik Zagreba, dr. Milan Amruš (Brod na Savi-Zagreb, 1919.) nije dočekao na zagrebačkom kolodvoru pri povratku iz Beča, gdje ga je car imenovao banom.³⁴⁹ No Amruš je tako postupio i 1892., kad je odbio da s gradskim zastupstvom sudjeluje proslavi 25 obljetnice krunidbe Franje Josipa za mađarskog kralja, a nije pohodio ni bana Rakodczaya za vrijeme njegova polugodišnjeg banovanja. Došlo je do krize u gradskom zastupstvu i Amruš, koji je bio gradonačelnik od 1890.-1892. i opet od 1904. godine, shvatio je da će mu se dogoditi isto što i 1892., pa se sam zahvalio na gradonačelničkoj stolici. Međutim, već 8. veljače 1908. godine opet je bio izabran za gradonačelnika jer je obećavao modernizaciju grada, izgradnju nove plinare, a uvođenje električne rasvjete u Zagrebu 7. studenog 1907. bio je samo jedan u nizu događanja koji su karakterizirali napredak Zagreba u Amruševo vrijeme. Amruš je obećao izgradnju crkve sv. Blaža i kapele na Mirogoju, podupiranje industrije, izgradnju skladišta, premještanje sajmišta na novo mjesto, izgradnju teretnih skladišta, jeftine stanove za radnike, gradsku ubožnicu na Sv. Duhu, nužnik na Jelačićevu trgu, perivoj Sv. Jurja, regulaciju južne prometnice itd., i iako neke od tih namjera nije ostvario, on im je utro put pa su realizirane kasnije.³⁵⁰ Najzanimljivije je to da je Pavle Rauch pomagao Amrušu, boreći se u Budimpešti za odobrenje Amruševih planova, pa iako su bili politički protivnici, bili su istomišljenici kad se radilo o dobru grada Zagreba, ali, dakako, njihova prividna neslaganja usporavala su realizaciju svake ideje. Ni na izborima 27. veljače 1908. nije Amruš glasao za vladinu stranku pa je Rauch za vrhovnog načelnika grada Zagreba imenovao 28. veljače Slavka Cuvaja. Cuvaj je sada potvrđivao svaku odluku koju je do-

³⁴⁶ Ustavnost, 54, 4. IV. 1908, 27, 4. II. i 163, 20. VII. 1909. *Ustavnost*, 54, 4. IV. 1908, 27, 4. II. i 163, 20. VII. 1909.

³⁴⁷ Ustavnost, 233, 9. XI. 1908. i 73, 31. III. 1909. *Ustavnost*, 233, 9. XI. 1908. i 73, 31. III. 1909.

³⁴⁸ Ustavnost, 244, 25. X. 1909. *Ustavnost*, 244, 25. X. 1909.

³⁴⁹ Ustavnost, 73, 31. III. i 75, 2. IV. 1909. *Ustavnost*, 73, 31. III. i 75, 2. IV. 1909.

³⁵⁰ Ustavnost, 297, 29. XII. 1909; Igor Gostl, Svjetlost grada Zagreba. *Hrvatsko slovo*, 19, XII. 1997, str. 30.

nio Amruš i nad gradonačelnikom postojao je "nadačelnik", što je gradskim zastupnicima bilo poprilično mrsko pa je čitavo gradsko zastupstvo stajalo prema banu u opoziciji. Na sjednici gradskog zastupstva Zagreba 26. ožujka Cuvaj je najavio "strogo pridržavanje zakona" te potrebu što bržeg otvaranja investicijskih radova.³⁵¹ Za realizaciju postojećih planova gradu je nedostajalo novaca pa su i dr. Amruš i dr. Rauch znali da se mora podići oveći investicijski zajam.³⁵²

Da bi se olakšao promet u gradu, trebalo je izraditi regulacijsku osnovu. Upravo tu je bilo mnogo problema oko regulacije Kaptola jer je bilo zamišljeno da tramvaj ide Bakačevom ulicom i Kaptolom na Novu Ves te da se stoga moraju srušiti neke kuće. Oko regulacije ovog područja bilo je mnogo bure te se dr. Kršnjavi zalagao za razboritu regulacijsku osnovu, pristavši ipak da se ruši "Pod zidom", napomenuvši da bi situacija bila posve drukčija da još 1862. nije srušena kaptolska vijećnica, a 1906. Bakačeva kula te zatrpan Manduševac.³⁵³ Raspisan je regulacijski natječaj koji je trebao završiti 1. rujna 1908., a u Rauchovu listu Ustavnost pozvani su svi građani Zagreba na suradnju oko traženja najboljeg rješenja. Na davanje prijedloga pozvani su i strani stručnjaci dr. Kornelius Gurlitt i Koenig, a Klub hrvatskih arhitekata bio je zadužen od Gradskog poglavarstva Zagreba da nakon završetka natječaja priredi izložbu o regulaciji Kaptola u Umjetničkom paviljonu.³⁵⁴ Na tu je izložbu došao 3. studenog i Rauch s barunom Steebom i svojim bratom Gejzom te se zadržao jedan sat.³⁵⁵ Očito su govorili o potrebi unapređivanja gradnje novih kuća jer je u siječnju 1909. Vladoje Eisenbart sastavio osnovu novog građevnog reda za grad Zagreb, po kojemu se gradnja imala prilagoditi europskim prilikama u građevinarstvu.³⁵⁶

Budući da se realizacija gradskog zajma kod Narodne banke u Beču od 7,600.000 kruna otezala, Rauch je odobrio iz zemaljskog proračuna gradu privremeni zajam od 200.000 kruna. Odmah se započelo s planovima za izgradnju nove plinare na Radničkoj cesti, koja je i izgrađena, udovoljavajući potrebama grada tri četvrtine dvadesetog stoljeća.³⁵⁷ Međutim, niti do kraja Rauchova banovanja zajam kod austrijske Narodne banke nije bio realiziran, iako se u listopadu govori da Zagreb treba investicije od 15,000.000 kruna. Potres 8. listopada 1909. stornirao je odluku Narodne banke da dodijeli zajam, a onda je otkriveno da se zajam tražio i kod bečke podružnice Austro-Ugarske banke, pa se Prva hrvatska štedionica s Kulmerom uvriježena povukla iz čitavog posla.³⁵⁸

Ban Rauch neprestano je požurivao u Budimpešti i dozvolu za izgradnju električnog tramvaja, koju je Amruš već dulje tražio. Osijek je pretekao Zagreb s tramvajem, a počelo se već govoriti o izgradnji električnog tramvaja i u Vinkovcima, za što je koncepciju dobio Emil Bacrach. Rauch je putovao i u Osijek da tamo vidi kako funkcionira to "čudo tehnike". Sredinom ožujka 1908. Rauch je uspio dobiti odobrenje od ugarskog ministra trgovine Kosutha, služeći se svim sredstvima koja su mu stajala na raspo-

³⁵¹ Ustavnost, 47, 27. III. 1908.

³⁵² Ustavnost, 7, 8. II. 1908.

³⁵³ Ustavnost, 74, 29. IV., 133, 11.VII. 1908.-Bolleov izvještaj; 144, 24. VII.1908.

³⁵⁴ Ustavnost, 139, 18. VII., 198, 29. IX., 202, 3. X. 1908.

³⁵⁵ Ustavnost, 229, 4. XI. 1908.

³⁵⁶ Ustavnost, 6, 9. I. 1909.

³⁵⁷ Ustavnost, 55, 6. IV. i 62, 14. IV. 1908. i 9, 13. I. 1910.

³⁵⁸ Ustavnost, 243, 23. X. i 247, 28. X. 1909.

laganju da od ovog velikomađarski raspoloženog državnika dobije ovu koncesiju za Zagreb.³⁵⁹

Na inicijativu gradonačelnika Amruša počela se planirati izgradnja gradskih kuća na Ciglani kod Klaićeve ulice, no Kršnjavi se tom prijedlogu kao gradski zastupnik žestoko protivio jer da će ta izgradnja onemogućiti realizaciju onih planova koje je postavio kad je gradio donjogradsku gimnaziju, tj. stvaranju bloka škola i kulturnih institucija. Međutim, potrebe stanovništva nadvladale su daleku viziju Kršnjavoga te se u kolovozu 1908. započelo s pregradnjama, iako je od potrebnih 306.000 kruna Gradsko poglavarstvo obećalo dati samo 150.000 kruna.³⁶⁰

U jeku planova za regulaciju Kaptola počelo se razmišljati o preuređenju Dolca za tržnicu. U svibnju 1908. Rauch je poveo razgovor sa Šandorom A. Alexanderom i Benkom Deutschom o potrebi izgradnje nove tržnice te se kao moguće mjesto razmatra istočna strana Jelačićeva trga, tj. mjesto kuće Gnezde i Ožegovića, što potvrđuje da Rauch baš i nije bio sklon rušenju starih zgrada i samostana te gradskih zidina na Dolcu. Na sjednici Gradskog zastupstva izabran je odbor koji se trebao brinuti za realizaciju ove inicijative, a nova je tržnica, i to upravo na Dolcu, bila izgrađena 1930. godine.³⁶¹

Takoder se u svibnju 1908. raspravljalo o izgradnji vatrogasnog spremišta u Savskoj cesti na zemljištu Gradskog majura jer je stara lokacija bila predviđena za gradnju Obrtnog doma, koji su inzistirali na svojoj zgradi u blizini "Kola".³⁶²

Nastavile su se graditi i arkade na Mirogoju, pa je do svibnja 1908. izgrađeno deset novih arkada i dva paviljona. Kad je započeta gradnja crkve sv. Blaža na Prilazu, Rauch je sam došao na zemljište gdje se crkva trebala graditi, zainteresiran da taj dio grada dobije svoju crkvu. U siječnju 1909. ocijenjeni su nacrti za crkvu sv. Blaža te su dr. Felix Suk, I. Kršnjavi, Hermann Bollé i M. Lenuci prvu nagradu dodijelili arh. Viktoru Kovačiću.³⁶³

U svibnju je izgrađeno vojno kupalište na Savi, a sve se više govorilo i o potrebi izgradnje novog kupališta za građane. U rujnu je održana anketa o gradnji savskog kupališta, ali se Izidor Kršnjavi zalaže za izgradnju bazena na Koturaškoj cesti, vjerojatno pomišljajući da bi to ipak ponovno potaknulo i izgradnju riječne savske luke u Zagrebu, kako je zamišljeno još u vrijeme bana Josipa Šokčevića. Drugi su pak pomišljali na izgradnju zatvorenog kupališta na Ribnjaku ili u Novoj Vesi jer kupalište "Diana" Weissa nije više zadovoljavalo potrebe sve brojnijeg zagrebačkog građanstva.³⁶⁴ Osobito se mnogo raspravljalo o izgradnji kupališta na Savi jer su stručnjaci tvrdili da nema smisla graditi kupalište dok se ne regulira Sava. Pod pritiskom građana komisijski je 12. studenog 1909. utvrđeno da kupalište na Savi treba izgraditi zapadno od kolskog mosta pa se onda određivanjem te lokacije i moglo izgraditi Gospodnetićevo kupalište.³⁶⁵

³⁵⁹ Ustavnost, 57, 8. IV. 1908. i 12, 19. I. 1909.

³⁶⁰ Ustavnost, 99, 29. V. i 157, 8. VIII. 1908.

³⁶¹ Ustavnost, 78, 4. V. 1908.

³⁶² Ustavnost, 53, 6. III. 1909.

³⁶³ Ustavnost, 127, 4. VII. 1908. i 19, 25. I. i 20, 26. I. 1909.

³⁶⁴ Ustavnost, 184, 12. IX. 1908.

³⁶⁵ Ustavnost, 79, 5. V. 1908. i 260, 13. XI. 1909.

Za Raucha se prvi put poslije dugo vremena započelo i s ponovnim uređenjem Maksimira, kojemu nakon smrti nadbiskupa Jurja Haulika dugo nitko nije pridavao pažnju pa je oko 1896. došao u posjed grada, koji je u jednom njegovom dijelu uređio zoološki vrt. U lipnju 1908. godine u Maksimiru je priređena velika zabava u korist Blagajne za potporu bolesnih, nemoćnih, udova i siročadi, što je zapravo bio početak Rauchove akcije oko uređenja socijalnog osiguranja. Gostionica Holjevca na ulazu u Maksimir postala je privlačno mjesto za sastanke i okupljanja građana.³⁶⁶ Ljetne zabave priređivane su i u Streljani na početku Tuškanca od 12. lipnja pa sve do rujna 1909. za čitavo vrijeme Rauchova banovanja.³⁶⁷

Nakon velike izložbe Društva hrvatskih umjetnika počinje se razmišljati o daljem uređivanju trga Zrinjevac, kao glavnog spomeničkog trga Hrvata. Istovremeno se na Jezuitski trg u Gornjem gradu postavlja Rosandićev kip "Borba", s političkom poukom da se zmiija davi, upozoravajući članove Hrvatsko-srpske koalicije da ne mijenjaju obećanja i politička opredjeljenja.³⁶⁸ U jesen 1908. počelo se uređivati Strossmayerovo šetalište.³⁶⁹ Zrinjevac je asfaltiran godinu dana kasnije.³⁷⁰ Tada je proširena i cesta na Pantovčak.³⁷¹

Otvorena je i novo uređena zvjezdarnica 1. studenog 1908., za koju su grof Rudolf Normann iz Valpova i biskup Pavle Gugler darovali najmodernije sprave.³⁷²

Krajem rujna 1908. otvoren je i Palace hotel "Croatia" s 50 soba, koji je izgradila firma Honigsberg i Deutsch, pa je time Zagreb dobio hotel u rangu modernih europskih hotela. Od tada pa sve do 1926., kad je građen hotel Explanade u Zagrebu nije bilo izgradnje novih hotela.³⁷³

Rauch se mnogo zamjerio gradskim zastupnicima i građanima Zagreba kad je podržavao do tada autonomno gradsko redarstvo, razljučen što je ono nakon protubanskih izgreda odbilo povisiti broj redarstvenika. Želeći imati kontrolu nad djelovanjem opozicije, ali i radi praćenja i informiranja dolazaka stranaca u grad, on je gradsko redarstvo 15. siječnja 1909. podržavao, imenovavši vrhovnog načelnika Slavka Cuvaja i za šefa policije grada Zagreba.³⁷⁴ Za Raucha su Zagreb posjetili najviši čelnici grada Beča, glasoviti gradonačelnik dr. Karlo Lueger (Beč, 24. X 1844.-Beč, 10. III. 1910.) i podnačelnik dr. Neumayer. Lueger je uvijek podržavao Hrvate protiv Madara te se izjasnio za trijalizam, a nalazeći se na čelu Kršćansko socijalne stranke toliko je modernizirao Beč da je bio u mnogočemu uzor Pavlu Rauchu koji je želio poljepšati Zagreb. Lueger se, razgledavši grad, povoljno izrazio o Zagrebu.³⁷⁵

³⁶⁶ Ustavnost, 127, 4. VII. i 156, 7. VIII. 1908.

³⁶⁷ Ustavnost, 130, 9. VI. 1909.

³⁶⁸ Ustavnost, 112, 17. V. 1909.

³⁶⁹ Ustavnost, 174, 31. VIII. 1908.

³⁷⁰ Ustavnost, 207, 11. IX. 1909.

³⁷¹ Ustavnost, 211, 16. IX. 1909.

³⁷² Ustavnost, 224, 29. X. 1908.

³⁷³ Ustavnost, 157, 8. VIII. i 200, 1. X. 1908.

³⁷⁴ Hrvatske novine, 31, 30. VII. 1908. Gradsko zastupstvo 11. siječnja 1909. održalo je izvanrednu sjednicu te je zaključilo da se podržavljenjem redarstva dira u autonomiju grada. Kod primopredaje redarstva u komisiji su bili dr. Nikola Tomašić i dr. Izidor Kršnjavi (Ustavnost, 12, 16. I. 1909)

³⁷⁵ Ustavnost, 113, 18. V. 1909.

Vidjevši što sve Rauch čini za Zagreb i dr. Milan Amruš je došao k Rauchu 24. svibnja 1909. te se tom prilikom razgovaralo o budućim gradnjama koje se ne mogu provesti jer se zajam od 7,600.000 kruna, koji je zemaljska vlada odobrila, ne može realizirati zbog stanja na novčanom tržištu. Tom je prilikom Amruš predložio da Zemaljska vlada prepusti Gradu Zagrebu državne zadužnice u raznim zemaljskim zakladama. Molio je i bolje subvencioniranje Hrvatskog narodnog kazališta, no Rauch oklijeva s pozitivnim rješenjima ove molbe jer je zemaljska blagajna bila gotovo prazna, počeo se zaduživati i u Budimpešti jer su zbog političke krize u Hrvatskoj svi prihodi silno podbacili.³⁷⁶ Zbog banova oklijevanja Gradsko zastupstvo počinje u tom vremenu ponovno intenzivnije razmišljati o osnivanju svoje Gradske štedionice, gdje bi uštedama svojih gradana grad došao do potrebnih sredstava za komunalne investicije i pokriće gradskih potreba, što je i realizirano 1914. godine.

Za Raucha se prvi puta povelu računa o Žitnjaku, koji je 1900. godine pripojen Zagrebu, da bi se kroz to područje mogle u Savu odvesti otpadne vode Zagreba, ali koji je bio posve zapušten i nije dobio nikakvu odštetu za odvodni kanal. Ban podržava izgradnju ceste do Žitnjaka te je cesta do Resnika izgrađena troškom od 14.160 kruna, a Žitnjak je dobio osnovnu školu.³⁷⁷

17.

Odnos Raucha prema Bosni, Istri, Međimurju i Dalmaciji.

Bosna. Političke prilike u Bosni bile su krajnje teške i svakim su se danom međunarodni odnosi sve više zaoštravali jer su i Hrvati i Srbi tvrdili da je Bosna njihova i da su tamošnji muslimani pokršteni katolici ili pravoslavci. Režim u Beogradu postao je pod dinastijom Karadorđevića vrlo napadački raspoložen. Tamo je izašao školski udžbenik u kojem je navedeno da je Bosna srpska zemlja, pa je austrijski poslanik u Beogradu Forgach predao notu Pašićevom školskom odboru, jer da Srbija odgaja mladež u neprijateljstvu prema susjednim državama.³⁷⁸ Nema nikakve sumnje da je Rauch ove krajeve držao hrvatskim zemljama te je financijski i politički pomagao hrvatske akcije u Bosni. Nije slučajnost da je upravo za Raucha, a možda i uz njegovu podršku, tiskana brošura Stjepana Radića "Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu" (Zagreb, 1908.), na što je srpska historiografija odgovorila djelom Jovana Cvijića "Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem" (Beograd 1908), Stanojevića "Istorija Bosne i Hercegovine" (Beograd 1909) i djelom Omčikusa "Bosna i Hercegovina u god. 1910." (Novi Sad 1910). Čini se da je Rauch u proljeće 1908. bio iznenađen s vrlo jakim utjecajem Hrvatsko-srpske koalicije, koji nije uspio smanjiti. On je cara obavještavao o sve snažnijoj propagandi Srba i u Hrvatskoj te je u Ustavnosti pisano da sve veze za Bosnu idu preko Bijeljine i da se srpski utjecaj širi preko svećenstva, škole i Srpske banke u Zagrebu, koja financira srpski tisak, Srpske zemljoradničke zadruge i Srpski privrednik, povezujući sve snažnije i uspješnije Srbe u Monarhiji privredno u jednu cjelinu.³⁷⁹

Nakon aneksije 5. listopada 1908. još je teže bilo postaviti se prema problemima u Bosni. U članku "Dr. Mandić o aneksiji" piše da je dr. Nikola Mandić, podnačelnik Sa-

³⁷⁶ Ustavnost, 118, 25. V i 131, 11. VI. 1909.

³⁷⁷ Ustavnost, 211, 16. IX., 253, 5. XI. i 256, 9. XI. 1909.

³⁷⁸ Ustavnost, 70, 24. IV. 1908.

³⁷⁹ Ustavnost, 82, 8. V. 1908.

rajeva i voda bosanskih Hrvata dao intervju u Neue Freie Presse da Hrvati svakako traže ustav, a Srbi da traže potpunu autonomiju Bosne pod suverenitetom sultana.³⁸⁰ Sam Rauch nije se nakon aneksije htio izjasniti o Bosni, jer da to ne pripada u njegovu kompetenciju, ali rekao je da nema ni govora o pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i Slavoniji, premda misli da će se mnogo raspravljati upravo o tome.³⁸¹ Nakon proglašenja aneksije car je uputio pismo narodu Bosne i Hercegovine, ističući da misli da je došao čas da narodu Bosne i Hercegovine dade "svjedodžbu političke zrelosti". Proglasio je da "između mnogih briga koje ima, ne će zacielo briga za duševno i materijalno dobro (Bosne) biti zadnja. Misao jednakog prava pred zakonom, udjel kod zakonodavstva i uprave zemaljskih poslova, jednakost u zaštiti vjerskih i nacionalnih osobina, biti će provedena u potpunosti. Sloboda pojedinaca i dobrobit cjeline, to će biti ciljem Moje vlade."³⁸² Pismo sličnog sadržaja upućeno je i baronu Aehrenthalu, ministru vanjskih poslova i ministru financija Burianu te ugarskom ministru predsjedniku dr. Aleksandru Wekerleu i austrijskom ministru predsjedniku Becku. Bio je to odlično sastavljen proglas, koji je trebao primiriti i muslimane i Srbe u Bosni, ali su iz Srbije počele stizati vijesti da se Srbija ozbiljno sprema na rat s Monarhijom, računajući na podršku Rusije. Na čelu huškača na rat s Monarhijom bio je prijestolonasljednik Gjorgje Karadorđević, koji je još 1904. rekao jednom austrijskom novinaru da bez Bosne Srbija ne može obstojati.³⁸³ Opozicija u Hrvatskoj inzistira na posebnoj Bosni, tražeći da se tamo što prije provedu izbori, pa se i Fran Vrbanić i dr. Luka Marjanović i dr. Šime Mazzura, koji su se 1875. zalagali za jačanje hrvatstva u Bosni i Hercegovini, sada zalažu za njezinu što veću samostalnost.³⁸⁴ Bilo je to čak i pozitivno s obzirom da je vođa srpskih naprednjaka Stojan Novaković izjavio da će Srbija nastojati zadobiti Podrinje pod svoj teritorij.³⁸⁵

Hrvati su se ipak nadali velikoj koristi od aneksije. Nekoliko dana nakon aneksije Ivo Pilar i Mandić doveli su deputaciju bosanskih Hrvata k Aehrenthalu. Mandić je tom prilikom izjavio da "će Hrvati u Bosni sada uznastojati oko razvitka na gospodarskom polju", misleći da će sada prestati eksploatacija prirodnih bogatstava Bosne od njemačko-mađarske strane te da će sada Hrvati kao tehnički najrazvijeniji element, a jezično najprilagodljiviji, dobiti u Bosni svoju šansu.³⁸⁶ Dobro zamišljenu politiku suradnje Hrvata s muslimanima dokazuje i zagrebački sastanak u Starčevićevu domu u listopadu 1908., kad se dogovorilo da se u Zagrebu izgradi džamija, a kao pokrovitelji su se javili Essad efendija Kulović, Ademaga Mešić i drugi koji su već ranije bili skloni suradnji s Hrvatima u Bosni i Hrvatskoj.³⁸⁷ Može se pretpostaviti da je Rauch sufinancirao list Bosanska Hrvatska, koji je tiskan u Zagrebu za bosanske Hrvate, a možda i Hrvatski dnevnik, koji je izlazio u Sarajevu.³⁸⁸

380 Ustavnost, 202, 3. X. 1908.

381 Ustavnost, 204, 6. X. 1908.

382 Ustavnost, 205, 7. X. 1908.

383 Ustavnost, 210, 13. X. 1908.

384 Ustavnost, 220, 24. X. 1908.

385 Ustavnost, 220, 24. X. 1908.

386 Ustavnost, 208, 10. X. 1908.

387 Ustavnost, 213, 16. X. 1908.

388 Ustavnost, 224, 29. X. 1908.

Medutim, otpor jačanju hrvatskog utjecaja u Bosni bio je vrlo jak i hrvatski činovnici u Bosni gube i one položaje koje su imali od okupacije do aneksije. Nerijetko se Srbi slažu s muslimanima, što je pogubno djelovalo na hrvatska nastojanja, a Kosta Hormann sve teže živi i djeluje u Sarajevu, osobito kad 1908. umire Silvije Strahimir Kranjčević, koji je uređivao prekrasni bosanski časopis "Nadu", koji nakon Kranjčevićeve smrti zbog sve snažnije dominacije Srba u Bosni prestaje izlaziti.³⁸⁹ Srbi se nika-ko nisu mirili s novonastalom situacijom. Kod Višegrada su provalili u Bosnu. Srbija je kod Steycera naručila 40.000 pušaka, koje su zaplijenjene u Zemunu, a kod Schneidera u Francuskoj 96 topova. I Lazar Bačić, ugledni trgovac i industrijalac u Jasenovcu bio je uhapšen zbog pomaganja Srba u Bosni, pa se, iako je kasnije pušten, Rauch našao u vrlo teškoj situaciji, jer je morao djelovati više politički nego gospodarski, više redarstveno nego ustavno. Prilike su ga tjerale na protusrpsku akciju, a veleizdajnički proces samo je njezin koncentrirani izraz.³⁹⁰

U Ustavnosti je polovicom 1909. objavljeno pismo nekog H. iz Sarajeva pod nazivom "Muslimani i Srbi", koje je vjerojatno pisao kr. savjetnik i dugogodišnji visoki činovnik u Bosni Kosta Hormann. On se žali da je u Bosni došlo do povezivanja Muslimana i Srba, koji su zavarali muslimane, obećavajući im politički rad, a da prema Hrvatima u Bosni vlada neprijateljstvo. Hormann upozorava i hrvatske političare da Srbi rade "bar tajno protiv svega onoga što nije srbsko, a to znači, rade samo za srbstvo i ujedinjenje velike Srbije". On piše "Rezolucija, koju su stvorili neki Hrvati sa Srbima zajedno u Hrvatskoj, je ne samo pogibeljna za Hrvatsku, nego su njeni svi dosadaniji radovi, radovi kukavičluka i izdajstva."³⁹¹ Nekoliko dana nakon objavljivanja ovog anonimnog, ali u biti prepoznatljivog članka, dolazi do vijesti da će se iz Bosne maknuti dva najzaslužnija Hrvata za modernizaciju Bosne u vremenu okupacije: civilni adlatus Izidor Benko, rodom iz Peteranca, i Kosta Hormann, rodom iz Bjelovara. Na pisanje srpske štampe protiv njih neki Dž. piše u Ustavnosti: "Ovi ljudi iz dugogodišnjeg službovanja u našoj domovini stekli su mnogo prakse i iskustva te poznaju naš narod i mogu mu liečiti rane od kojih narod boluje, samo kad imaju svoje odričene ruke. Ovi dostojanstvenici niti su rodjeni kao tuđinci, a niti odgojeni kao tirani, nego su ljudi naših ljudi i krv naše krvi, a tko drugčije misli, neprijatelj je ne samo njih, nego i našega naroda i naše domovine."³⁹² U Bosni se upravo potom počinje napadati sve što je hrvatsko, pogotovo brojni hrvatski činovnici, koji su, završivši Sveučilište Franje Josipa u Zagrebu, vidjeli veću slobodu djelovanja u Bosni i Hercegovini nego u Khuenovoj Hrvatskoj, a neki su krenuli u Bosnu i zbog boljih plaća. U tim vremenima brzo slabe hrvatske pozicije u Bosni pa i Kosta Hormann postaje meta vrlo neugodnih napada. No mnogo bolje nije prošao ni Varešanin, koji je u ožujku 1909. postavljen za poglavara Zemaljske vlade, no na kojeg je izveden atentat, čime je nastavljen način izražavanja neprijateljstva prema političarima, isproban na dr. Nikolu Czernkovichu, hrvatskom podbanu, a nastavljen na Cuvaju, pa je onda u Bosni uveden komesarijat. Varešanin je u rujnu 1909. obilazio Bosnu, želeći "miran i skladan život naroda", no očito su se očekivale velike promjene i bilo je stalno elemenata koji su podrivali miran

³⁸⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, Savjetnik Kosta Hormann promicatelj kulture i povijesne tradicije u Bosni i Hercegovini 1880.-1910. godine. Godišnjak njemačke narodnosne zajednice-VDG Jahrbuch., 3, Zagreb, 1996., 51.-78.

³⁹⁰ Posavska Hrvatska, 45, 7. XI. 1908.

³⁹¹ Ustavnost, 148, 2. VII. 1909.

³⁹² Ustavnost, 159, 15. VII. 1909.

suživot. Radi ove situacije stalno je odlagan posjet delegata zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore u Bosnu, koji je ostvaren tek 10. listopada 1909., kad su Benko i Hormann prihvatili zagrebačke goste.³⁹³

Istra. Za Raucha je vrlo živa djelatnost Kluba ćirilo-metodskih zidara, koji je preko knjige, tiskare i na razne druge načine pribavljao sredstva kojima su podizane i uzdržavane hrvatske škole u Istri. Ovu je aktivnost predvodio Rudolf Horvat, u kojega je Rauch imao puno povjerenje. Kao vrlo sposoban organizator Horvat je pored koncerata, kina i zabava dao postaviti i škrabice u ugostiteljske radnje, a pored toga uvedene su i računovodne cedulje s narodnim biljegovom po dva filira. "Počnimo jednom ozbiljno raditi, i nemojmo biti samo Hrvati na jeziku, nego i na djelu. Napred za hrvatsku Istru", reklamiraju se proizvodi s ovim biljegovom u Rauchovu listu *Ustavnost*.³⁹⁴

Na dan sv. Ćirila i Metoda 4. srpnja 1909. u Glazbenom zavodu održana je svečana akademija s govorom Rudolfa Horvata "Za hrvatstvo Istre" te su pjevala društva *Mladost*, *Merkur*, *Sloga* i *Sloboda* pod dirigiranjem Muhvića, a izvodila se M. Riegerova "Istarska vila."³⁹⁵ U rujnu 1909. priređena je u Zagrebu velika priredba u zapadnom perivoju kod "Kola", koja je trajala tri dana te je prikazana i Istarska berba, izloženi su automobili, a došao je i Vjekoslav Spinčić te je ta priredba zapravo početak organizacije Zagrebačkog zbora kako smo već naglasili.³⁹⁶

Svakako da je otvaranje realne gimnazije u Voloskom, zapravo Opatiji, na čelu s dr. Rabarom, bio veliki uspjeh pomoći hrvatskih intelektualaca Istri, jer bilo je to vjerojatno ne samo moralna nego i financijska pomoć.³⁹⁷

Međimurje. Nema nikakve dvojbe da je financijskom pomoću Raucha, odnosno Zemaljske vlade otiskana 1908. knjiga Rudolfa Horvata "Međimurje". Rauch je bio krajnje neraspoložen što je Međimurje bilo u sklopu Mađarske, jer ne treba zaboraviti da su upravo za njegova banovanja prenesene kosti Zrinskih i Frankopana u Zagreb, odnosno da je uspostavljen kult Zrinskih, koji je dobrim dijelom vezan uz Međimurje i Čakovec, gdje im je bilo zadnje stanište.

Dalmacija. Rauch je na Dalmaciju gledao kao na dio Hrvatske, jer konačno i Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. i banstvo uključuje i taj teritorij. Živo se zalagao za izgradnju ličke pruge pa je radi toga došao u sukob i sa Šandorom Wekerleom.³⁹⁸ U njegovo vrijeme u svim dalmatinskim gradovima djeluju vrlo živo hrvatske tiskare, a tiskaju djela i novine u kojima se jako osjeća duh Zagreba. Isto je i s pojavom hrvatskih banaka. Ta se djelatnost očito razvija uz financijsku a i moralnu podršku bana, premda to nismo u stanju dokazati, ali činjenica da se s odlaskom bana Raucha s banske stolice smanjuje ili posve prestaje rad u tom duhu.³⁹⁹

³⁹³ *Ustavnost*, 199, 1. IX., 200, 2. IX. i 234, 13. X. 1909.

³⁹⁴ *Ustavnost*, 183, 12. VIII. i 203, 6. IX. 1909. Biljezi se lijepe na šibice, sapune I. Lentića iz Milne i drugu robu.

³⁹⁵ *Ustavnost*, 149, 3. VII i 150, 5. VII. 1909.

³⁹⁶ *Ustavnost*, 180, 7. IX. 1908.

³⁹⁷ *Hrvatske novine*, 37, 9. IX. 1909.

³⁹⁸ *Srbobran*, br. 119 od 1908.-Rauh, Vekerle i Lika.

³⁹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, *Dubrovački knjižar Milan Goszl od srijema do Dubrovnika. Godišnjak njemačke narodne zajednice-VDG, Osijek 1998.* (U tisku).

18.

Željeznice. Iako u vrijeme Pavla Raucha željezničko pitanje nije dominiralo, ipak se tada planirao i trasirao niz novih pruga, koje su imale ne samo gospodarsku nego i političku važnost. Lička pruga, koja je bila planirana još 1872. za vrijeme baruna Mollinarija, nikako da se realizira. Za odgađanje izgradnje ove pruge uvelike su bili krivi Mađari i nesloga oko pravca kojim pruga treba proći. Pored toga, ministar predsjednik Wekerle obećao je Rauchu da će obnoviti izgradnju ličke pruge ako Rauch položi u blagajnu iz krajiške zaklade 8,000.000 kruna. To Rauch nije mogao učiniti jer su porezi podbacili, a zbog krize koja je vladala te godine, podbacila je i prodaja drveta, pa je npr. u srpnju 1908. obustavljen rad pilane u Brodu na Savi, iako je 1907. imala tisuću radnika.⁴⁰⁰ Kad se to pitanje nekako uredilo, oživljeni su radovi na ličkoj pruzi. U vrijeme Raucha oživljeni su ponovno radovi na ličkoj pruzi, za koje, dakako, slavonski banovi Pejačevići i Khuen nisu bili zainteresirani, zadovoljivši se izlaskom željeznice na Rijeku. Sad se trasira pruga Knin-Ogulin, što znači da se nastoji što prije spojiti sjeverna Hrvatska s Dalmacijom. Isto tako trasira se u Dalmaciji pruga Metković-Dugo Polje, da bi se spojila Dalmacija s Bosnom.⁴⁰¹ Rauch stalno vrši pritisak u Budimpešti da dovršenje ličke pruge uđe u program, osjećajući potrebu povezivanja Dalmacije s Hrvatskom kao prioritetno političko pitanje. Uspjelo mu je da su već krajem ožujka 1908. izradeni troškovnici za prugu Ogulin-Plaški: za prugu od Plaškog do Bihaća i Plaški-Otočac trebalo je izraditi troškovnike do srpnja 1908., a za prugu Otočac-Zrmanja do kolovoza 1908. Pruga Plaški-Bihać trebala je povezati Bosnu s Hrvatskom, a za tu se prugu zalagala i Prva hrvatska štedionica, kojoj je u to vrijeme tajnik Dušan Plavšić, a koji je u izgradnji ovih pruga imao gospodarski interes kao i Hrvatsko-srpska koalicija uopće.⁴⁰² Glavni investitor izgradnje ličke željeznice trebala je biti Krajiška investicijska zaklada. No za prugu je trebalo oko 8,000.000 kruna, kojih nije bilo, i Rauch podržava dotiranje i izgradnju te pruge i sufinanciranjem iz zemaljskog proračuna.⁴⁰³ Početkom listopada 1908. dovršeno je trasiranje pruge Ogulin-Knin s odvojnim granama na Bihać i Otočac. Uspješna prodaja hrastova iz Krajiške investicijske zaklade pribavila je sredstva za nastavak gradnje ove pruge.⁴⁰⁴ No gradnja ličke pruge zastala je u proljeće 1909., a nastavak radnji najavljen je za jesen 1909. ili najkasnije za proljeće 1910. godine. No radovi nisu tada nastavljeni pa se pruga nastavila graditi poslije Prvog svjetskog rata, a do Splita je bila otvorena tek u ljeto 1925.⁴⁰⁵

Na inzistiranje bana Pavla Raucha dovršen je novi željeznički most preko Drave kod Osijeka, koji je pušten u promet 23. svibnja 1908., a izgradio ga je građevinski savjetnik Duka.⁴⁰⁶ Time je Osijek bio ponovno snažno povezan s Baranjom kao svojim prirodnim zaležem. Međutim, postojao je problem otvaranja Osijeka prema Podravini i prema jugu. Rauch je shvatio da Osijek treba otvoriti prometu i trgovini na sve strane. Rauch je inzistirao u Budimpešti da se razbije prometna izoliranost Osijeka pa je ministar trgovine Kosuth dodijelio u studenom 1909. dozvolu za zemne radove 34 km

⁴⁰⁰ Posavska Hrvatska, 23, 6. VI. i 28, 11. VII. 1908.

⁴⁰¹ Ustavnost, 17, 20. II. 1908.

⁴⁰² Ustavnost, 49, 30. III. 1908.

⁴⁰³ Ustavnost, 111, 13. VI. 1908.

⁴⁰⁴ Ustavnost, 203, 5. X. 1908.

⁴⁰⁵ Ustavnost, 117, 24. V. 1909.

⁴⁰⁶ Ustavnost, 51, 1. IV. i 86, 13. V. 1908.

duge pruge Osijek-Vinkovci, jer je tek ta pruga Osijeku omogućavala izravnu vezu s Bosnom. Gradsko zastupstvo Vinkovaca votiralo je za tu prugu 120.000 kruna, a za prugu je trebalo 3.000.000 kruna te se Rauch pobrinuo da se nabave sredstva. Pruga je puštena u promet 25. studenog 1910., dakle u vrijeme bana Tomašića, pa je i pripisana njemu u zaslugu.⁴⁰⁷ U rujnu 1909. već je bio pred završetkom i željezni most Erdut-Gamboš (Bogojevo), kojim se trebao promet prema Dalju znatno pojednostaviti jer je do tada vlak prelazio Dunav na vrlo komplicirani način silazeći na skelu. Stanica je već u rujnu bila dovršena, a most je stajao 11.000.000 kruna.⁴⁰⁸ Rauch je pored ovog mosta, koji je usmjeravao promet prema Srijemu, morao sanirati i troškove izgradnje 105 metara dugog mosta od lijevanog željeza u Donjem Miholjcu, koji je izgrađen troškom od 1.520.000 kruna na inzistiranje Rauchova prethodnika grofa Theodora Pejačevića. Osječka trgovina bila je ugrožena izgradnjom ovog mosta te su Osječani upozoravali da su već izgradnjom pruge preko Dalja stavljeni u gospodarsku izolaciju te da je izgradnjom donjomiholjačkog mosta Osijek stavljen u gospodarsku izolaciju. Rauch je morao Donjem Miholjcu otpisati 16.000 kruna za most, jer nisu mogli podmiriti svoje obaveze, a novi osječki most preko Drave bio je dar Osječanima upravo radi takve situacije.⁴⁰⁹

Rauch je bio zainteresiran i za izgradnju pruge Požega-Pakrac, za koju je dobio koncesiju Svetozar pl. Kušević. No zbog nestašice kapitala, a i sukoba između interesa Državnih ugarskih željeznica s privatnim društvom, koje je ovu prugu trebalo izgraditi, a možda i zbog političkih razloga ta pruga nikad nije izgrađena.⁴¹⁰

Za Raucha je izgrađena 1908. i nova kolodvorska zgrada u Slavskom Šamcu, čime završava pruga Vrpolje-Šamac kao važna pruga za povezivanje s Bosnom. Takvu važnost uočio je još ban Josip Šokčević, koji je od 1860. do 1865. dao graditi cestu Vinkovci-Slavonski Šamac. Za Raucha je 15. studenog 1909. raspisan i natječaj za izgradnju novog savskog željezničkog mosta jer je Rauch uspio osigurati sredstva za njegovu izgradnju.⁴¹¹

Za Raucha se razmišlja i o gradnji pruge Karlovac-Metlika, da bi se povezala Hrvatska sa Slovenijom te se traži da to bude državna pruga prvog reda.⁽⁴¹²⁾ Međutim, dok vladini ljudi predlažu da se ta pruga izgradi preko Ozlja, protivnik Raucha, dr. Edo Lukinić iz Karlovca zalaže se da to bude preko Netretića i Ribnika, jer da su to vrlo napućeni dijelovi koji trebaju dobiti željezničku vezu.⁴¹²

Rauch aktivira i izgradnju pruge Sisak-Karlovac preko Banovine, za koju je već 1902. dana pretkoncesija, držeći da će to utjecati na jače uključivanje Banovine u hrvatsko gospodarstvo. Početkom srpnja 1908. pušten je u promet most na Glini, a 16. srpnja 1908. i u Petrinji. Međutim, tek u srpnju 1909. dana je koncesija I. Obadu i jednoj budimpeštanskoj građevnoj tvrtki za gradnju pruge Caprag-Vrginmost-Karlovac.⁴¹³ Da bi se što bolje iskoristio rudnik željezne rudače u Bešlincu i okolnim mjestima, 28. listopada 1908. održana je dozvolbena rasprava i za uskotračnu rudarsku željeznicu.⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Ustavnost, 134, 13. VII. 1908. i 255, 8. XI, i 275, 1. XII. 1909.; Posavska Hrvatska, 50, 3. XII. 1910.

⁴⁰⁸ Ustavnost, 217, 23. IX. 1909.; Posavska Hrvatska, 6, 8. II. 1908.

⁴⁰⁹ Ustavnost, 231, 6. XI. i 243, 20. XI. 1908. te 299, 31. XII. 1909.

⁴¹⁰ Ustavnost, 205, 9. IX. 1909.

⁴¹¹ Ustavnost, 255, 8. XI. 1909.

⁴¹² Ustavnost, 51, 1. IV. i 55, 6. IV. 1908.

⁴¹³ Ustavnost, 133, 11. VII., 135, 14. VII. 1908, 164, 21. VII. 1909. Most kog Gline otvoren je u prisutnosti ministra Ehrenhofera i kotarskog načelnika Radančevića.

⁴¹⁴ Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

Protočnost pruge Zagreb-Sisak-Novska bila je slaba, još i više stoga što je tu prugu imalo u eksploataciji Društvo južnih željeznica do Siska. Stoga se potiče kod Ugarskih željeznica izgradnja državne pruge Dugo Selo-Novska, čime bi se ubrazilo i olakšalo prozov robu i putnika prema Bosni, za koju je bila zainteresirana i Ugarska i Austrija. Za izgradnju te pruge trebalo je prikupiti 6.000.000 kruna.⁴¹⁵

No osim poticanja izgradnje državnih ugarskih pruga, Rauch podržava i izgradnju pruga u privatnoj režiji. Osobito je težio da se izgradi podravska pruga, koja bi trebala ići od Osijeka do Varaždina, ali njezinu su izgradnju kočili Madari imajući izgrađenu prugu s druge strane Drave. Ipak, učinio je što je mogao. Na vertikalno izgrađene pruge prema Ugarskoj Rauch nastoji izgraditi horizontalne pruge, no taj posao odvija se u fragmentima, s velikim teškoćama i zbog toga dosta loše. Rauch pomaže da veliki drvni industrijalci Gutmannovi izgrade prugu Osijek-Valpovo-Belišće, dugu 29 km, koja je otvorena 20. studenog 1908.⁴¹⁶

U kolovozu 1908. Hermann Bollé i Karl Weidman dobili su pretkoncesiju od ministra trgovine Kosutha za željezničku prugu Novi Marof-Slanje-Lubreg-Koprivnica, za koju je Rauch bio gospodarski osobno zainteresiran jer bi prolazila kraj njegova posjeda u Martijancu.⁴¹⁷ Činilo se da će se ova pruga realizirati, no zapelo je na izgradnji pruge Kloštar-Virje-Koprivnica, jer se tražilo da mjesta kraj kojih pruga prolazi votiraju određena sredstva koncesionarsu za gradnju pruge. Zemaljska vlada uspjela je nagovoriti -urdevačku imovnu općinu i -urdevčane i Virovce da izdvoje određena sredstva, uvjetujući davanje tih sredstava i nastavkom izgradnje pruge Virje-Koprivnica. Podravci su bili vrlo zainteresirani za vezu s Koprivnicom jer je Koprivnica bila u vrijeme gradonačelnika Josipa Vargovića snažno i važno trgovačko središte pa je pruga Kloštar-Virje otvorena 21. studenog, odnosno 3. prosinca 1909., a onda Virje-Koprivnica 1912. godine. Pri tome je bilo vrlo mnogo mišljenja da bi se i ta pruga morala financirati iz Krajiškog investicionog fonda kao pruge u Slavoniji i Srijemu, jer da je i to područje do 1871. pripadalo Vojnoj krajini.⁴¹⁸ Odlaskom Raucha s banske stolice ta je akcija potpuno zamrla i pruga Koprivnica-Varaždin, izgrađena je tek 1937. na poticaj Trećeg Reicha, kojemu je to bila najkraća veza za izvoz poljoprivrednih proizvoda iz Slavonije.

Povezivanje Moslavine, Podravine i Slavonije išlo je izvanredno teško. Pri obilasku Bjelovarsko-križevačke županije podban Slavko Cuvaj razgovarao je s privrednicima Bjelovara. Oni su izjavili da su zadovoljni prugom koja povezuje Križevce s Kloštrom, Viroviticom i Barcsom preko Bjelovara, pokazavši interes samo za izgradnju pruge do -urdevca, a ne i dalje do Koprivnice.⁴¹⁹ U studenom 1909. pokrenuta je izgradnja pruge Bjelovar-Zdenci, a za njezinu su gradnju dobili koncesiju tt. Schock, Grossman i Gfrerer iz Budimpešte. Bjelovarsko-križevačka županija obećala je izgradnju ove pruge sufinancirati s 400.000 kruna.⁴²⁰

⁴¹⁵ Ustavnost, 269, 24. XI. i 296, 28. XII. 1909.

⁴¹⁶ Ustavnost, 230, 5. XI. 1908.

⁴¹⁷ Ustavnost, 169, 25. VIII. 1908. Još 1868. barun Juraj Rauch iz Martijanca potpisao je molbu za izgradnju dravske pruge zajedno s knezom Schaumburg-Lippeom iz Virovitice. (M. Kolar-Dimitrijević, Gradnja podravske pruge. Podravski zbornik, 1995., 46).

⁴¹⁸ Ustavnost, 278, 4. XII. 1909.

⁴¹⁹ Ustavnost, 206, 10. IX. 1909. Slavko Cuvaj razgovarao je o tome sa Salomonom pl. Freundom, koncesionarom ove pruge i članom ravnateljstva Lavoslavom Singerom.

⁴²⁰ Ustavnost, 270, 25. XI. 1909.

Rauch je bio živo zainteresiran za razbijanje izolacije Hrvatskog zagorja. Njegovim posredovanjem na pruzi Zagreb-Varaždin uveden je dnevno i treći vlak. Pored toga, ban je podržavao namjeru da se izgradi pruga Križevci-Varaždin, držeći da bi to bio normalni nastavak pruge koja bi povezivala Varaždin s Bjelovarom i dalje istokom, pa je 11. studenog 1909. trebalo početi trasiranje ove pruge s obje strane. Ali nakon Rauchovog silaska s banske stolice nije se na tome više ništa radilo.⁴²¹ Za Raucha je proširena kolodvorska zgrada u Varaždinu.⁴²² Tražena je i izgradnja pruga Krapina-zemaljska granica, da bi Zagorje dobilo najkraću vezu sa Slovenijom. No usprkos Rauchova zahtjeva, ministar prometa nije do studenog 1908. uopće odgovorio o mogućnosti gradnje ove pruge.⁴²³ Sa zahtjevom da se pojača zahtjev sa izgradnju ove pruge i uopće cesta na tom području došli su k Rauchu u Oroslavje, gdje je boravio kod Oršića u srpnju 1909., predstavnici Varaždinske županije dr. J. pl. Jelačić, Stjepan pl. Belošević, Grunvald, pl. Barabaš i drugi. Ali čini se da se svaka intervencija lomila na slovenskoj težnji za nespajanje sa Zagorjem.⁴²⁴ Rauch je podupro i privatno varaždinsko društvo koje je od 15. svibnja 1909. uvelo autobusni promet od Zagreba do Varaždina.⁴²⁵

Rauch je provodio snažan pritisak na upravu Ugarske kraljevske željeznicu da ulaže veća sredstva u modernizaciju željeznica u Hrvatskoj. Tražio je da se u Zagrebu riješi problem vijadukta kod samoborskog kolodvora te prijelaz iz Preradovićeve ulice u Miramarsku ulicu, jer je to izazivalo teškoće u prometu preko pruge. Intervencijom Raucha u studenom 1908. votirano je 80.000 kruna za proširenje kolodvora u Božjakovini, odnosno za izgradnju još jednog kolosijeka.⁴²⁶

Ministar trgovine Franjo Kossuth zatražio je u proljeće 1908. u proračunu 202,500.000 kruna za nove željezničke investicije u istočnoj polovici Monarhije. Od tog zaloga oko 16,500.000 kruna trebalo je utrošiti na području Hrvatske. Dakako da to nije bilo dovoljno za sve potrebe, ali ipak je u program ušlo proširenje kolosijeka i uređenje luke u Rijeci s iznosom od 11,920.000 kruna, 1,150.000 određeno je za popravak pruge Budimpešta-Zemun, 1,400.000 za modernizaciju pruge Budimpešta-Zagreb, 200.000 kruna za gornjogradski kolodvor u Osijeku, 250.000 kruna za proširenje kolosijeka u Vinkovcima, 100.000 kruna za proširenje kolosijeka u Brodu, 400.000 kruna za kolosijeka za Zagrebačka skladišta u izgradnji, 200.000 za uređenje karlovačke stanice i kolosijeka, a 180.000 određeno je za Caprag, gdje se trebala odvijati pruga za Banovinu, kao i za novi kolodvor u Slavonskom Samcu. Bilo je planirano i da se izgrade radnički stanovi za željezničare u Osijeku i u Brodu na Savi, a u Karlovcu kupalište.⁴²⁷

Rauch je podržavao i izgradnju 65 km duge pruge Vukovar-Rača, držeći je početkom pruge koja je trebala prijeći u Bosnu i preko Bjeline i Janje kod Glavičice spojiti gornju Drinu. Pruga Šid-Morović-Rača puštena je u promet 22. listopada 1912., a preko

⁴²¹ Ustavnost, 111, 13. VI. 1908. i 233, 12. X. 1909; Ivan Obad je objavio brošuru "Željeznica Križevci-Kalnička gora-Svibovec-Varaždinske toplice-Varaždin (Ustavnost, 276, 2. XII. 1909.)

⁴²² Ustavnost, 108, 10. VI. 1908.

⁴²³ Ustavnost, 253, 2. XII. 1908.

⁴²⁴ Ustavnost, 169, 27. VII. 1909.

⁴²⁵ Ustavnost, 103, 6. V. 1909.

⁴²⁶ Ustavnost, 219, 23. X. 1908.

pruge Vukovar-Ilača izvedeno je na taj način spajanje Dunava sa Savom. Ta je pruga imala strateško značenje pa je u jesen 1909. dobivena pretkoncesija i započelo se s prikupljanjem 6,000.000 kruna, koliko je trebalo za tu prugu.⁴²⁸ Ta je pruga imala i strateško značenje i možda upravo zato nikad nije bila do kraja izgrađena. Forsirala se kasnije izgradnja pruge Ruma-Klenak, no ona je imala gospodarsko, a ne strateško značenje, a njezine je prioritetne dionice preuzela Ugarska vlada. Rasprava o pruži Vukovar-Drina održana je kod ministra trgovine u Budimpešti u ožujku 1909. i priznat je prioritet izgradnje te pruge.⁴²⁹ Novosadska Zastava okomila se na Radovanovića i Metlaša iz Petrovaradinske imovne općine, inače pristaše Srpske samostalne stranke, tvrdeći da se onako "ispod žita" slažu s Rauchovom vladom o izgradnji te pruge, na što je Nikola Plavšić, bivši tajnik osječke Trgovačko obrtničke komore, odgovorio da je normalno da se željezničke pruge otvaraju ako otvaraju nove izvore narodnog blagostanja, a osobito ako olakšavaju unovčenje gospodarskih proizvoda, kakav je slučaj na potezu planirane željeznice, gdje još uvijek ima 12.000 jutara hrastove šume, koje pripadaju Petrovaradinskoj imovnoj općini.⁴³⁰

Rauch je znao da je Srijem doista posebno područje s jakim postotkom nehrvatskog stanovništva. Vjerojatno predviđajući što će se dogoditi s tim područjem, koje je u blizini sve jače Kraljevine Srbije, Rauch je za 2,662.035 kruna prodao vladi u Budimpešti nekadanji Pongračev rudnik ugljena u Vrdniku na obroncima Fruške gore, koji je ugarskoj željeznici trebao radi opskrbljivanja ugljenom njezinih lokomotiva u tom području. Na zajedničkom saboru 8. ožujka 1909. Wekerle je izložio zakonsku osnovu o promicanju rudnika, najavivši da je do 1911. u taj rudnik potrebno investirati 27,387.271 kruna.⁴³¹

Mađari nisu baš bili oduševljeni Rauchom, koji je zahtijevao da se i u Hrvatskoj grade kolodvori, kolosijeci i pruge, a u jesen 1909. isposlovao je za općinske činovnike pogodnost jeftinijeg putovanja željeznicom.⁴³² Rauch je, međutim, morao dati i određene ustupke Mađarima, pa je očito pristao prihvatiti odredbu ministra trgovine Kossutha da na željeznici ne može biti zaposlen nitko tko ne zna mađarski, radi čega ga je opozicija opet nazivala "madaronom", ne videći da se ništa ne može primiti ako se ništa ne da.⁴³³

19. Ceste i željeznice u Posavskoj Hrvatskoj, 1909. – 1912. – 1918. – 1945.

Ceste. Ceste su bile državne, zemaljske, općinske i seoske. Državnih je cesta bilo malo, a za vrijeme bana Raucha nadzornik za državne ceste bio je Mirko pl. Ferrich, imenovan od cara i za nadsavjetnika.⁴³⁴ Zbog brojnih zahtjeva kod ugarske vlade za gradnju željeznica Rauch je mnogo manje pažnje pridavao cestama. Ipak je iz Krajiške inve-

⁴²⁸ Ustavnost, 255, 8. XI. 1909.; Posavska Hrvatska, 39, 19. X. 1912.

⁴²⁹ Ustavnost, 62, 17. III. 1909.

⁴³⁰ Hrvatski državni arhiv, Ostavština Plavšić, kut. 40., rukpois članka "Neumjesne zlobe i osvade" kao odgovor na članak "Kako se samostalci onako ispod žita slažu s Rauchovom vladom". (Zastava, 240, 5, 18. XI. 1908.)

⁴³¹ Ustavnost, 54, 8. III. 1909.

⁴³² Ustavnost, 256, 9. XI. 1909.

⁴³³ Hrvatske novine, 28, 9. VII. 1908.

⁴³⁴ Ustavnost, 64, 19. III. 1909.

sticione zaklade odobrio 7.900 kruna za cestu do željezničke stanice u Vojniću.⁴³⁵ Ljeti 1909. gradila se cesta na Plešivici i vodovod u Samoboru.⁴³⁶

Da bi se trajnije riješio problem gradnje i održavanja cesta, održana je u prisutnosti bana anketa, koja je trebala prirediti novi Zakon o gradnji, održavanju i upravi općih javnih cesta, a veleposrednici više ne bi imali nikakvih posebnih pogodnosti kao dotad.⁴³⁷ To je dakako Rauchu stvorilo nove neprijatelje među plemstvom, koji nisu mogli prihvatiti promjene koje je nametalo vrijeme.

20.

Rijeke. Željeznice su istisnule riječni promet. Međutim, sjeverna Hrvatska i Slavonija zemlja je rijeka. I poljoprivreda i stočarstvo, a i promet u prošlosti, bili su vezani uz život Drave, Save i Dunava. Nakon što su se počele graditi željeznice, uređivanje je rijeka zapinjalo. Nakon Nagodbe Mađari su prvo prišli uređivanju toka Dunava, koji je prolazio kroz njihovo područje, ostavljajući uređenje Drave i Save za kasnija vremena. Međutim, poplave koje su plavile već zasadene poljoprivredne kulture upozoravale su da se mora početi regulacija Save. Prvim se radovima prišlo oko 1896., a za Pavla Raucha započeto je uređenje Save od Zagreba do Mičevca, tj. prema Sloveniji.⁴³⁸ Rauch je uspio izboriti kod ministra poljoprivrede dr. Ignazia Daranya da je vlada u Pešti od 192,000.000 kruna predviđenih za regulaciju rijeka za 25 godina, odvojila za uređenje Drave, Save i Kupe 29,290.000 kruna ili 15,21 %, što je značilo da se godišnje za ove poslove može utrošiti 1,130.000 kruna.⁴³⁹ Kao primarni posao određeno je uređenje područja od Rugvice do Podsuseda, a budući da je Sava bila plovna do Rugvice, možemo zaključiti da je u to vrijeme ponovno aktivirana misao o plovnosti Save do Zagreba te je uprava za regulaciju Save počela intenzivno raditi na tome poslu.⁴⁴⁰ Rauch je i izvan tog posla davao novac da se neka mjesta osiguraju od poplava. Tako su 11. veljače 1909. Davorčani zahvalili banu za pomoć pri izgradnji nasipa prema Živikama, moleći ga da podrži izgradnju još dva kilometara da bi se potpuno zaštitili od voda Save.⁴⁴¹ Usprkos sve praznije zemaljske kase, Rauch podržava i izgradnju savskog nasipa Gunja-Mitrovica jer drži da će isušenje močvara na tom području dati narodu zarade i uvećati njegovo bogatstvo.⁴⁴²

Nastavljeno je i reguliranje Drave, uglavnom na potezu Osijek-ušće Drave. Godine 1900. votirano je 20.000 kruna za uređenje zimske luke u Osijeku, a vrijednost svih radova procijenjena je na 665.748 kruna, pa se svake godine trošio određeni dio suma.⁴⁴³ Sa 151.709 kruna započeta je 1908. i regulacija Drave na potezu Drnje-Molve. Drava je za Raucha bila živa rijeka sposobna za promet pa je Osječanin Slavko Steiner zatražio koncesiju za stalni prijevoz putnika Dravom benzinskim motorom od Osijeka

⁴³⁵ Ustavnost, 140, 20. VII. 1908.

⁴³⁶ Ustavnost, 147, 1. VII. 1909.

⁴³⁷ Ustavnost, 262, 16. XI. 1909.

⁴³⁸ Ustavnost, 18, 21. II. 1908.

⁴³⁹ Ustavnost, 81, 7. V. 1908.

⁴⁴⁰ Ustavnost, 147, 28. VII. 1908. i 11, 15. I. 1909.

⁴⁴¹ Ustavnost, 37, 16. II. 1909.

⁴⁴² Ustavnost, 241, 21. X. 1909.

⁴⁴³ Ustavnost, 90, 18. V. 1908.

do Barcsa.⁴⁴⁴ Umirovljeni tehnički savjetnik Valentin Lapaine održao je u zagrebačkom Društvu hrvatskih arhitekata 18. siječnja 1909. predavanje "O Dravi kao pritoku Save", ukazavši da su Bosut s Vukom i Ervenicom ostaci starog korita Save, koja je utjecala u Dunav kod Osijeka nakon što je prije prihvatila Dravu, a to je pitanje zainteresiralo stručne krugove.⁴⁴⁵

Svakako je vrijedno spomena da je upravo u to vrijeme završen novi projekt kanala Vukovar-Šamac, za izgradnju kojeg je još 1880. dobio koncesiju general Stjepan Turr, a nakon njegove smrti 1897. koncesije su dobivali razni privrednici, od kojih niti jedan nije ništa učinio pa je čitav plan mirovao. U vrijeme ugarskog ministra trgovine Ferencza Kosutha to je pitanje ponovno aktualizirano te je 1908. bio izrađen prijedlog "Podaci k pitanju o kanalu Dunav-Sava i vodeni put, koji ima voditi prema Adriji" ("Adatok a Duna-Szava Csatorna es az Adria fele vezetendo viziut kerdesehez"), koji je upućen u saborsku raspravu i na koji je trebalo dati primjedbe.⁴⁴⁶ Međutim, nakon ovog elaborata opet je sve zamrlo pa je na sjednici zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore pod predsjedanjem Dragutina Mondecara sastavljena predstavka na Kosutha s upitom što je s projektom i s tražnjom da se regulacija Save i Kupe provodi brže i sustavnije.⁴⁴⁷ Odgovor je opet izostao ili je zametnut, jer povezivanje Hrvatske i Slavonije sa srednjom Europom vodenim putem nije bio u interesu onih koji su se zadovoljili dunavskim prometom koji je vodio prema istoku, ostavivši područje Hrvatske i Slavonije na sporednom putu.

U jesen 1909. započela se kopati bosutska ustava, koja je Bosutu trebala dovesti zdrave vode Save u određeno godišnje doba, što je bilo vrlo važno za Vinkovce koji su patili od najezde komaraca u ljetnim mjesecima, a pored toga tako se mogla navodnjavati zemlja uz Bosut.⁴⁴⁸

21.

Pomorski problemi. Rauch nije bio Primorac, ali znao je važnost Hrvatskog primorja i mora za cjelokupni razvoj Hrvatske pa je i sam investirao sredstva u svoju vilu "Nemo" u Crikvenici, pomažući razvoj ribarstva Crikvenice i rad zidarske škole te utječući razvoj turizma, što je shvaćeno kao Rauchova "madarizacija" toga područja. Nema jući Rijeku pod svojom vlašću, jer se ona od Hrvatsko-ugarske nagodbe nalazila pod neposrednom upravom Budimpešte, Rauch usmjerava pažnju prema Bakru i Novom.

Posebnu brigu vodi o bakarskoj Nautičkoj školi. On je votirao 183.000 K. za nabavku novog školskog broda u Kielu kod Howardswerke, pa je stari brod "Margita" nabavljen 1894. od vojvode Roberta iz Parme za 30.000 kruna, prodan za 16.000 kruna grofu Gjuri Orsichu, a razliku je nadoknadila Zemaljska vlada.⁴⁴⁹ Novi školski brod prozvan je "Vila Velebita", a dopremio ga je iz Neumuhlen Dietrichsdorfa do Bakra kapetan Turina. Bio je to prekrasni brod i prof. Pacher je s đacima Nautičke škole već

⁴⁴⁴ Ustavnost, 231, 6. XI. 1908.

⁴⁴⁵ Ustavnost, 16, 21. I. 1909.

⁴⁴⁶ Ustavnost, 88, 15. V i 100, 30. V. 1908.

⁴⁴⁷ Ustavnost, 253, 2. XII. 1908.

⁴⁴⁸ Ustavnost, 275, 1. XII. 1909.

⁴⁴⁹ Narodna obrana, 197, 27. VIII. 1908.; Ustavnost, 116, 20. VI, 131, 9. VII. i 173, 29. VIII. 1908.

8. listopada 1908. došao na brod, rekavši "nijedan pomorski narod nije nesretan bez vlastite krivnje", misleći time da narod koji ima more ima velike mogućnosti za trgovinu i brodarstvo.⁴⁵⁰

Dakako da osakaćena Hrvatska bez Rijeke i bez Dalmacije nije mogla razviti brodarstvo samo u Podvelebitlju. Rauch je to osjećao kao veliki problem. On je podržao otvaranje brodogradilišta "Danubius" u Kraljevici pa su tada zasnovani temelji brodogradilišta koje je pola stoljeća plijenilo pažnju brodarka.⁴⁵¹ Svakako da napise Frana Supila iz tog vremena treba danas gledati drukčije nego tada, pa će i to vrijeme u Hrvatskom primorju morati biti ponovno istraženo.

22.

Rauch i tisak. Političare i državnike najlaganije je ukloniti ako ih izvrgneš ruglu. Tu su metodu izgradili do savršenstva Francuzi preko velikog Daumiera. Njom se poslužila i Hrvatsko-srpska koalicija, kojoj se inače mora priznati duhovitost i vještina u ismijavanju vlade i vladinih službenika. Možda nikad do tada u Hrvatskoj nije zloupotrijebljen tisak na način kako je to učinjeno u vrijeme dolaska bana Pavla Raucha na bansku stolicu. Od prvog dana Rauchova banovanja opozicijski tisak neprestano piše o odstupu bana i vlade, a izvještaji su krajnje pristrani i pisani s namjerom da se pobuni narod protiv "madaronskog" bana. Uzalud je upravitelj zagrebačkog redarstva dr. Vasilije Belošević upozorio prije izbora u veljači 1908. da će listovima, koji tako pišu, oduzeti pravo kolportaže, tj. pravo prodavanja na ulici od uličnih prodavača koji su izvikivali naslove vijesti.⁴⁵² "Srbobran", Pokret Ivana Lorkovića, Hrvatske novine Peroslava Ljubića u Virju, Obzor, Dom, Novosti, Hrvatska Hrvatske stranke prava te humorističke Koprive koje je 1906. pokrenuo dr. Edo Marković, plaćajući odličnog karikaturista Sašu Vereša, bile su pune krivih ocjena namjera bana Raucha, i što god da je učinio ili rekao odmah je kritizirano i izvrgavano ruglu. Za Raucha je izmišljena i rugalica "Rodila majka šeptrilju, dala joj ime Pavao Dim".⁴⁵³

Sve opozicijske novine objavile su 10. travnja 1908. pismo koje je uputilo banu 18 zastupnika pišući mu da je u intervju Pester Lloyd "sviestno i zlonamjerno lagao, klevetao i denuncirao", pripisujući Srpskoj samostalnoj stranci destruktivne tendencije.⁴⁵⁴ Rauch je demantirao opozicijski tisak izjavom da je rekao da se "Srpska samostalna stranka i njezin glavni organ "Srbobran" dokazuju time, što sa simpatijama prate veliko-srpske sanje, koje su izvan granica monarhije na publicističkom polju zastupljene, da se i oni osobito rado podaju ovim sanjama."⁴⁵⁵ Peroslav Ljubić odmah je napisao da je Rauch rekao da je politika Srba samostalaca "antidinastička", iskrivljujući misao koju je Rauch izrekao.⁴⁵⁶ Vjerojatno se pod pseudonomim Dr. P. u Ustavnosti krije ban, jer članak "Hrvatska domovina, hrvatski narod, hrvatska vlada, hrvatsko ustavno društvo" s traženjem da se u granicama narodnih potreba pozivamo na našu individual-

⁴⁵⁰ Ustavnost, 179, 5. IX. i 208, 10. X. 1908.

⁴⁵¹ Ustavnost, 188, 17. IX. 1908.

⁴⁵² Ustavnost, 17, 20. II. 1908.

⁴⁵³ Hrvatski narod, 1909, br. 30.-Sloboda u Hrvatskoj za Frankove vlade. Saša Vereš umro je u Londonu 1950. kao emigrant napustivši 1945. Hrvatsku.

⁴⁵⁴ Ustavnost, 712, 25. IV. 1908. Pismo je potpisao Mihajlo Uzelac i dr. Ivan Lorković.

⁴⁵⁵ Ustavnost, 72, 27. IV. 1908.

⁴⁵⁶ Hrvatske novine, 16, 16. IV. 1908.

nost", može pripadati samo Rauchu, utoliko više što je nekoliko dana kasnije izjavio kod cara da se opoziciono novinstvo služi "negativnom europejštinom".⁴⁵⁷

U vrijeme suđenja pravniku Ivanu Juriši, koji je izveo oružani napad na podbana Czernkovicha, državni odvjetnik Accurti na suđenju je citirao Gentza, koji je u djelu "Politische Freiheit" napisao da: "Velika politička sloboda, a da jedan narod ne uništi, smije egzistirati samo ondje, gdje su uzko spojeni čvrst karakter i bistar um", nadodavši, da ako se štampa koristi zlonamjerno može u narodu uništiti svaku klicu eričkog i moralnog čuvstva".⁴⁵⁸

I doista tisak je bio vrlo ubojito oružje. Nadanja nekog zadarskog novinara da "Ban Rauch nije muž, koga bi se moglo zastrašivanjem i ličnim opanjkavanjem sklonuti, da se odreče službe domovini i kralju, da popusti u svojoj patriotičnoj požrtvovnosti i djelatnoj ljubavi prema hrvatskom narodu" nisu se ispunila.⁴⁵⁹ Nitko nije neranjiv i ako ga se suviše napada, odgovorit će protunapadom, pa je dolazilo i do sudskih procesa, kao kad su Nikola Czernkovich i biskup Krapac tužili urednika Hrvatske Jozu Lakatoša, ili kad je Rauch izazvao dr. Bogdana Medakovića na dvoboj.⁴⁶⁰

Neki nepoznati pisac u brodskom listu Hrvatske stranke prava Hrvatska Posavina u listopadu 1908. napisao je: "Jest, zločinačka je to politika, kojom radi slavosrbska družba u Hrvatskoj. Neukost naroda, pomoć vasijskog srbstva, jakost klevete, vanredno umičće u zavaravanju i obsjenjivanju-sve su to one sile, po kojima se takozvana hrvatsko-srbska koalicija dovinula većine u saboru i vodstva u narodu".⁴⁶¹

Opozicija je bila dobro organizirana i protivna banu, premda ne svi zbog istog razloga. Čak u Zlataru se 1907. pojavio pokretaški list Hrvatska Hrvatom, u kojem je Mirko Pisačić Hižanovečki 1908. i 1909. pisao vrlo oštro protiv Rauchove politike. Neistine protiv Raucha prenosila je i emigrantska štampa, pa je i Srbin, koji je izlazio u Pittsburgu, pisao protiv Raucha, a onda je to prenio i Hrvatsko-američki glasnik u broju 7.⁴⁶²

Opozicija je bila nesmiljena u svom pisanju i kritici društvenih pojava. Tako je izdana koračnica "Servus marš", u koju je ugrađen motiv "O du lieber Augustin" i "Kumek moj dragi daj se napij", s aluzijom na bana Pavla Raucha, no tu se ismijava i uzmak Medakovića od dvoboja motivom "Rodila majka šeptrlju".⁴⁶³

Rauch nije uspio ili nije htio uspostaviti kontrolu nad tiskom pa je zabrana kolportáže bila najviše što je učinio. Stoga je opozicijski tisak i dalje vrlo uspješno razarao sve njegove planove i okretao narod protiv njega. Vrlo rijetko i iznimno koristi se Zakonom od 14. svibnja 1907. o zabrani tiska, pa je zabranjeno unošenje u Hrvatsku Američkog Srbobrana iz Pitsburga, beogradskog lista Šumadija krajem 1908. godine te u siječnju 1909.-kad je započeo veleizdajnički proces,- šabačkoj Narodnoj obrani i Beogradskim općinskim novinama.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ Ustavnost, 73, 28. IV. 1908.

⁴⁵⁸ Ustavnost, 233, 9. XI. 1908.

⁴⁵⁹ Hrvatska kruna, 122, 2. VII. 1908. Članak je preuzet iz Narodnih novina.

⁴⁶⁰ Ustavnost, 230, 5. XI. 1908. Na suđenju Jozi Lakatošu sudac je bio Luka Margetić.

⁴⁶¹ Posavska Hrvatska, 40, 30. X. 1908.-Zločinačka politika.

⁴⁶² Ustavnost, 17, 22. I. 1909. Rauch je protiv Pisačića nastupio poprilično naivno tužeći ga da nepovlasno nosi plemićku titulu, no ovaj je dokazao da su Pisačići dobili plemstvo 1845. godine.

⁴⁶³ Ustavnost, 95, 23. V. 1908.

⁴⁶⁴ Ustavnost, 244, 21. XI, 278, 29. XII. 1908, 14, 19. I. i 33, 11. II. 1909.

Jacques Le Goff samo je jedan od mnogih koji artikuliraju takvu misao. Zapravo, ona se već može smatrati "općim mjestom", bez ikakva pejorativnog prizvuka, sve, dakako, pod uvjetom da mislimo na današnju "zapadnu civilizaciju". Cijeli moderni zapadni svijet počiva na tečevinama srednjega vijeka. Tako, primjerice, još jedan poznati medievist, Geoffrey Baraclough, tvrdi kako za današnju Europu, s njezinom još uvijek aktualnom podjelom na Države/Nacije, razdoblje 9. i 10. st. predstavlja krucijalno formativno doba. On, nastavljajući svoju misao u metaforičkoj slici, govori o "europskoj zgradi" i razdoblju 9. i 10. st. kao "prizemlju" te i takve Europe, smatrajući dakle kako su upravo tada određeni parametri, i vanjski i nutarnji, cijele gradnje. Sa svim takvim ili sličnim mislima svatko tko poznaje europsku povijest zadnjih 15 stoljeća mora se bezuvjetno složiti. Ostaje, dakako, pitanje u kojoj se mjeri pojave i institucije mijenjaju i transformiraju kroz dugotrajne procese. No, u svakome slučaju ono što je bitno jest činjenica da između srednjovjekovne i današnje, moderne, Europe postoji neprekinuti razvojni luk.

"Hrvatski slučaj" u tome je kontekstu ponešto zaseban, zahvaljujući prije svega činjenici da je Hrvatska bila i ostala rubni prostor europskoga zapada, onaj prostor gdje je svijet europskoga zapada završavao, ne prelazeći, međutim, još uvijek u nešto drugo. Kao i svaki rubni prostor velikih civilizacija, i Hrvatska je kroz povijest mjesto gdje se dodiri i trenje između velikih kulturnih supersustava (civilizacija) amortiziraju. Današnja Hrvatska stoga ima mnogo toga što ju povezuje sa srednjovjekovnom Hrvatskom, ali i mnogo toga čemu se korijeni nalaze izvan europskih, ali i vlastitih srednjovjekovnih tradicija. Mnoge pojave i institucije našega današnjeg društvenog života mogu se kroz povijest pratiti izravno i neprekinuto sve do svojih srednjovjekovnih začetaka. Riječ je o takvim stvarima kao što su: ideja političke zasebnosti utemeljene u etničkoj zajednici i s korijenom u stvaranju prve političke organizacije nakon doseljenja hrvatske ratničke populacije; ideja zajedničkoga odlučivanja o životno važnim pitanjima kroz zasebna tijela; okviri i oblici urbanoga života, itd. itd. S druge strane, međutim, dugotrajni dodiri, trenje, pa i sukobi s drugim velikim kulturnim supersustavom od 16. do 18. st., doveli su prije svega do teritorijalne kontrakcije srednjovjekovne Hrvatske, a potom i djelomične reconquiste, što je sve ostavilo dubokih tragova, vrlo raspoznatljivih i u društvenom životu današnje Hrvatske. Možda najviše među kolektivnim frustracijama i neurozama!

Za procvat i uspjeh francuske historiografije svakako je najvažnija intelektualna i znanstvena klima stvorena razvojem strukturalističkih ideja, koje su svoju primjenu našle u svim humanističkim disciplinama. Udio, pak, medievista u razvoju takve francuske historiografije ipak ne bih označio krucijalnim - od petorice spomenutih ni Febvre ni le Roy Ladurie nisu, zapravo, bili specijalisti za srednji vijek već za ranomoderno doba, kao što je to bio i intelektualni "kum" cijeloga tog kruga - Braudel. Važnost i popularnost medievistike u novijoj historiografiji, s druge strane, treba tražiti svakako ponajprije u nastojanju modernoga svijeta da otkrije i upozna svoje korijene i začetke, o čemu je već bilo riječi. O tomu govori i činjenica da je, po statistici staroj nekih desetak godina, među profesionalnim njemačkim povjesničarima, kojih je bilo ukupno 6000, čak 1/3 otpadala na medieviste. I u toj njemačkoj historiografiji osjetila su se strukturalistička strujanja, no ne u takvoj mjeri i na takav način kako je to bilo među francuskim povjesničarima. Uspjeh i popularnost francuske historiografije, pa s njom i medievistike, možda bi trebalo pripisati upravo prihvaćanju strukturalističkih ideja. Čini mi se kako je upravo ta "suvremenost" francuskim historiografskim tekstovima otvorila put do širega čitateljskoga kruga. Sve to, međutim, još uvijek ne znači da u krugovima profesionalnih medievista postoji dominacija francuskih autora. Bloch, Le

Objavljivanje "Pisma iz provincije" u Ustavnosti u isto vrijeme nije zvučalo uvjerljivo zbog mnogo bolje i kvalitetnije napisanih članaka u opozicijskom tisku. U ovim se pismima gotovo u obliku molbe, a svakako vrlo naivno, i na starinski način, apelira na pučanstvo da ne nasjeda na prikaze bana Raucha kao pijanca, jer da je Rauch drukčiji. Čitamo: "Hrvatski narode! Ne daj ovakovim djelima, koje proizvadjaju tvoji dindušmani sramotiti se pred kulturnim svietom. Kakvog bana vidi sada narod u osobi bana Raucha- Vidi bana, kome su interesi zemlje na srdcu, a kako i ne bi, kad je i sam sin ove mile nam domovine. Vidi ga na putu po domovini te kako gleda, gdje bi i kako bi uklonio nevolju koja bije ovaj narod. Vidi ga, gdje pomaže zborom i tvorom. Vidi u njemu odvažna borca za prava domovine, kao odvažna čovjeka u dobrim djelima, pravedna i nepristrana." U pismu od siječnja 1909. rečeno je da "program bana Raucha nosi mir u vlastiti dom" jer je Rauch očito držao da će poboljšanje prilika u gospodarstvu Hrvatske smiriti političke napetosti.⁴⁶⁵ Dugogodišnji izostanak prevodenja modernih liberalnih europskih djela u Hrvatskoj uz istovremeno školovanje mlade generacije u Parizu, Pragu i Njemačkoj stvorili su intelektualce koji se međusobno nisu razumjeli. Prevaga je dakako bila na strani opozicije. Zakašnjelo je bilo i umirovljenje urednika Narodnih novina Janka Iblera i imenovanje dr. Nikole Andrića jer je došlo prekasno, a u vrijeme kad se veleizdajnička parnica već bližila kraju.⁴⁶⁶ Iako najčitanije, Narodne novine nisu mogle formirati javno mnijenje, jer su bile i suviše malograđanske i oportunističke, s netočno definiranim ciljem. I preuzimanje zagrebačkih Novosti od banu Rauchu sklone banke Kronfeld bilo je prekasno da se odioznost građana prema Rauchu izmijeni barem u podnošljivost.

Opozicija nije propustila ni jednu priliku da napadne bana. Čak mu se prigovaralo što je ponekad govorio kajkavski pa ga se u Koprivama crtalo kao svinjskog trgovca i sl.⁴⁶⁷

Začuđuje da Rauch nije oštrije odgovorio na brojne napade i ismijavanja. Njegovu visoku tolerantnost, a možda i nemogućnost kontrole, pokazuje to da je upravo u vrijeme veleizdajničkog procesa objavljena knjiga dr. Alekse Ivića "Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju" (Srem, Karlovci, 1909.), kao i neke druge knjige protivne jačanju hrvatskog korpusa.⁴⁶⁸ U Hrvatskoj su među koalicijom bile vrlo popularni radovi srpskog znanstvenika Jovana Cvijića, čije su se teze prihvaćale kao istina, napose i stoga što je Cvijić doktorirao na bečkom sveučilištu pa se držalo da pripada tom kulturnom krugu.⁴⁶⁹

Pavlu je Rauchu na novinarskom polju bio najopasniji Toni Schlegel, bivši kapelan na njegovu dobru u Martijancu, koji je upravo u vrijeme njegova banovanja postao najpopularniji i najduhovitiji novinar opozicije. On je od 1902. do 1905. boravio u Martijancu, a 1908. izašao je iz crkvenih redova i u kolovozu 1908. postao glavno i Rauchu upravo ubitačno pero u Pokretu, gdje ga je namjestio dr. Ivan Lorković. Napadan zbog izlaska iz crkve Schlegel je u posebnoj brošuri, a i u Pokretu, obrazložio motive svog postupka, a 1910. prešao je na protestantsku vjeru. Odlično obrazovan, poznavalac više stranih jezika, on je pružao informacije Seton Watsonu, Tomi Masaryku te Vsevolodi Swjatolovskom iz Novog vremena u Petrogradu o veleizdajničkom procesu, pa je jednom bio i zatvoren 14 dana. U 1909. bio je i izvještač s Friedjungova procesa u Be-

⁴⁶⁵ Ustavnost, 203, 5. X. 1908. i 4, 7. I. 1909.

⁴⁶⁶ Hrvatske novine, 29, 15. VII. 1909.

⁴⁶⁷ Ustavnost, 223, 28. X. 1908.

⁴⁶⁸ Ustavnost, 101, 4. V. 1909.

⁴⁶⁹ Ustavnost, 104, 7. V. 1909. do 110, 14. V. 1909.-Kako se srbstvo širi—

ču, a 1910. preuzeo je uredništvo Agramer Tagblatta od dr. Stanka Franka, postavši u tom listu, koji su čitali svi stranci do kraja 1912. godine, glavni informator.⁴⁷⁰

Pišući o taktici Srba u Hrvatskoj neki "Rodoljub", možda Antun Cuvaj, piše u Ustavnosti seriju članaka nazvani "Naša nastavna politika prema Srbima", predviđajući da bi postojeća situacija mogla potaknuti i izbijanje svjetskog rata i raspad Monarhije. On otvoreno izražava divljenje Srbima koji su tijekom procesa "pokazali toliko smionosti i bizantinske lukavosti da mogu sami sebi čestitati na uspjehu. A mi Hrvati- Mi gledamo samo na zvučne riječi i liepo lice, a ne promišljamo s umnim Talleyrandom, da su riječi često samo zato, da se sakriju prave misli". Ovaj autor uzvikuje "Koliko su Srbi iskreni prema nama Hrvatima, gledajte njihov postupak prema Hrvatima u Srbiji. Tamo se ne zna za Hrvatsku ni za hrvatsko ime."⁴⁷¹

U jesen 1909. Koalicija se već usudila tužiti i Rauchov list Ustavnost zbog klevete da su neke zagrebačke novine za svoje pisanje dobile novac iz Beograda. Iako je to vjerovatno i bila istina, urednik Ustavnosti Vilim pl. Dorotka morao se ispričati, kako je bio obavezan po čl. 4. Ustava od 3. lipnja 1908. ako nije mogao dokazati tvrdnju.⁴⁷² Ovaj postupak pokazao je svu slabost, mogli bismo gotovo reći, bijedu Rauchova tiska. I krajem listopada opet je dignuta tužba protiv urednika Ustavnosti Dorotke i Pajasa.⁴⁷³

Veliku buru izazvala je ostavinska rasprava Ivane (Jovane) Popović, udovice uglednog zagrebačkog trgovca Anastasa Popovića, koja je ostavila oporučno značajne legatue u korist srpskih institucija, a Rauchov je tisak tvrdio da je oporuka falsificirana uz pomoć predsjednika zagrebačke Pravoslavne općine dr. Paje Teodorovića. Istražni postupak oko ovog predmeta povlačio se više mjeseci kroz hrvatski tisak, i bilo bi vrijedno istražiti tko je sve bio upleten u njegovo razrješavanje.⁴⁷⁴

Osjećajući potrebu koncentracije prohrvatski mislećih ljudi od pera, Rauch preko Rudolfa Horvata odlučuje pokrenuti novi Vienac, jer stari se Vijenac ugasio smrću Gjure Deželića. Prvi je broj izašao u listopadu 1909., ali prije nego se list mogao razviti, Rauch je prestao biti ban, pa se i Horvatov Vienac ugasio.⁴⁷⁵

Za Raucha je pokrenut i list Hrvatski Lloyd, prvi list koji je trebao pružati potpunu informaciju hrvatskim trgovcima. Taj je list pokušao odijeliti hrvatsko gospodarstvo od ugarskoga pa je počeo objavljivati statistiku izvoza stoke iz Hrvatske i Slavonije, a dovršene su i predradnje za uređenje zemaljske matične knjige za goveda, da bi se mogla uspostaviti kontrola nad čistim pasminama, do čega je Rauch mnogo držao.⁴⁷⁶ Za Raucha je tiskan i Hrvatski kompas, kao obavještajnik o stanju hrvatskoga gospodarstva, i tu se prvi put donosi popis seljačkih zadruga.

⁴⁷⁰ Toni Schlegel rođen je u Orahovici 1878., a ubijen je 1929. u svom stanu u Deželićevom prilazu 84. Za smrt su okrivljeni Marko Hranilović i Soldin. (Vidi rukopis "Spomenicu Tone Schlegela koju je napisao njegov brat Josip Schlegel" (Državni arhiv grada Zagreba).

⁴⁷¹ Ustavnost, 111, 15. V. 1909.-Rodoljub, Naša nastavna politika prema Srbima.

⁴⁷² Ustavnost, 236, 15. X. i 240, 20. X 1909.

⁴⁷³ Ustavnost, 242, 22. X. 1909.

⁴⁷⁴ Ustavnost, 249, 30. X. 1909; Posavska Hrvatska, 46, 13. XI. 1909. O ovom predmetu mnogo se pisalo.

⁴⁷⁵ Ustavnost, 243, 22. X i 251, 3. XI. 1909.

⁴⁷⁶ Naredba od 23. XII. 1908. k Zakonu o promicanju stočarstva.

Opozicija je vrlo uspješno u tisku iskoristila to što je Pavle Rauch bio sin Levina Raucha, koji je sklopio Hrvatsko-srpsku nagodbu, jer je nagodbenjačko razdoblje narod u Hrvatskoj doživljavao krajnje negativno zbog postupke Madara na željezničarskom, gospodarskom, političkom i jezičnom planu. Stalno se komparira Levin i Pavle Rauch, oni se prikazuju kao grane istog stabla, kao mađaroni koji rade u korist Mađarske.⁴⁷⁷

23.

Odlazak bana Raucha. Rauch se usprkos svih prognoza opozicije održao na banskoj stolici dvije godine. Njegovo maknuće postalo je pitanje dana već kad je ministar predsjednik postao dr. Lukacs, a još više kad je to postao Khuen Héderváry. Smjenjivanje Raucha pripremano je od početka 1910., ali Dvor je držao da treba u hrvatskom saboru uravnotežiti odnose pa je Rauch u siječnju 1910. dobio nalog za raspust Hrvatskog sabora i za saziv novih izbora. Još se uvijek s njime računalo, ali ne kao s banom nego kao s hrvatskim ministrom u Budimpešti. No tom su se rješenju protivili neki mađarski krugovi, koji se nikad nisu mogli složiti s vezanošću Raucha s bečkim Dvorom. Zapravo Raucha nije srušila volja naroda nego Khuen.⁴⁷⁸

Kao što je tiho došao, tako je Pavle Rauch tiho i otišao s banske stolice, dobivši 5. veljače otpusno pismo bez ikakva odlikovanja. Kad je car u siječnju sastav kabineta povjerio grofu Khuen Héderváryju, znalo se da su Rauchovi dani odbrojani, i on se je počeo spremati za odlazak, a pjesma "O du lieber Augustin, alles ist hin" pjevala se u Zagrebu još češće i oduševljenije nego ranije.⁴⁷⁹ Rauch je 21. siječnja 1910. stavio Khuenu svoje mjesto na raspolaganje, ali ga Khuen nije razriješio dužnosti sve do 5. veljače 1910., kad je to učinio car. Čak se jedno vrijeme mislilo da će Rauch ostati na dužnosti. U svom programskom govoru 24. siječnja 1910. Khuen je naglasio: "Što se tiče Hrvatske i Slavonije, nastojat ćemo viseća pitanja dovesti rješenju, koje odgovara načelima pravednosti i pravičnosti, čuvajući pri tom u potpunom obsegu interese ugarske države te uzimajući u obzir naše postojeće zakone".⁴⁸⁰ Khuen poziva na razgovor Nikolu Tomašića i traži mogućnost vladanja nad Hrvatskom na način kako je to on činio dvadeset godina, nalazeći zajednički jezik s Hrvatsko-srpskom koalicijom. On joj obećava da će dignuti Raucha i da će se sazvati Hrvatski sabor uz uvjet da hrvatsko zastupstvo na zajedničkom saboru u Budimpešti ne izjaviti nepovjerenje vladi, a da će se o željezničkoj pragmatiki, što je bilo izvanredno vruće pitanje, raspravljati posebno. Khuen traži i novu ravnotežu stranaka povezivanjem Hrvatsko-srpske koalicije i preostalih članova stare Narodne stranke.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Srbobran, 1909, br. 215.-Kakav otac takav sin.

⁴⁷⁸ Rauch je pokušao pregovarati s Khuenom. Tražio je da njegov nasljednik postane Stjepan Erdödi iz Jastrebarskog kao pripadnik starog hrvatskog plemstva. No Erdödi je htjela Koalicija, a na konzultacije Khuenu radi novog bana išli su i Nikola Tomašić i Josip Frank. Khuen je tražio od Raucha da se pomiri s Hrvatsko-srpskom koalicijom i da vodi mekšu politiku, a Rauch je ponudio kooperaciju s Frankom i čvršću politiku. Neuspjeli pregovori doveli su do ostavke, koja je u veljači 1910. i prihvaćena. (Hrvatska kruna, 8, 25. I. 1910-Rauch ostaje, i 13, 5. II. 1910.-Rauch odlazi)

⁴⁷⁹ Ustavnost, 8, 12. I. 1910.

⁴⁸⁰ Ustavnost, 18, 24. I. 1910.

⁴⁸¹ Ustavnost, 21, 27. I. 1910.

Ipak ban je Rauch do zadnjega dana svoga banovanja banovao kao da se ništa ne događa. Svoje glasovite, savjetodavne ali i prijateljske dinere održao je 20. siječnja i 29. siječnja 1910 godine. Konačno je ban Rauch bio pozvan u Beč k caru 2. veljače 1910. Nakon jednosatne audijencije oputovao u Budimpeštu, gdje je 4. veljače dao ostavku. Odmah je banom imenovan Nikola Tomašić.⁴⁸² Rauch se odmah oprostio od svojih suradnika i velikih župana, znajući da će Tomašić smijeniti sve velike župane, što se doista i dogodilo. Začudo, njegov odlazak bio je popraćen šutnjom, a ne veseljem, što svakako iznenađuje. Mislim da razloge za to treba tražiti u tome što se ni u opozicijskom tisku nije moglo napisati da je vrijeme Pavla Raucha bilo bez svakog uspjeha. Nova banska palača, socijalno osiguranje radnika, usporavanje iseljavanja, briga za poljoprivredu ipak su govorili suprotno. Trebalo je pričekati nove događaje da se onda sva krivnja za ovo nesretno vrijeme prebaci na Pavla Raucha. Rauch je, naime, pomagao sve koji su pomoć kod njega zatražili. Kad je sazvan Saborski odbor za financije, Milan Rojc analizirao je Rauchovu gospodarsku politiku te nije mogao izmisliti drugo nego da je Rauchova vlada "u mnogim stvarima mnogo trošila, a u drugim škrtarila".⁴⁸³ Naime, peštanska vlada s Khuenom, koja nije veljela Raucha, zatražila je od Zemaljske vlade u Zagrebu da se Budimpešti vrati oko dva milijuna kruna, koji su utrošeni iz državne kase za Rauchova banovanja. Fran Supilo predložio je o tome istragu, no o njezinoj provedbi također ništa ne znamo na današnjem stupnju povijesnih istraživanja.⁴⁸⁴

Nakon što je napustio bansku stolicu, dr. Pavle Rauch više se nikad nije bavio politikom. No poznato je da ga je Aerenthal poslije neuspjela Tomašićeva banovanja opet htio za bana, pa je bio pozvan na Dvor, ali se tome usprotivio Khuen zbog Srba, pa je onda postavljen Slavko Čuvaj, koji se potpuno neuspješno postavio prema još više naraslim društveno-političkim odnosima u Hrvatskoj te je bio "manji" ban od Pavla Raucha.⁴⁸⁵

Međutim, Pavla Raucha nije zaboravljala Hrvatsko-srpska koalicije, koja je pažljivo pratila njegovo kretanje na potezu Martijanec-Zagreb-Crikvenica.⁴⁸⁶ To je pokazala i jesen 1918. Na području Martijanca zeleni je kadar bio u jesen 1918. izrazito agresivan, na što ukazuje i Miroslav Krleža. Pred navalom zelenog kadra na Martijanec 3. studenog 1918. iz Martijanca bježe svi gospodarski Rauchovi činovnici, ali i svi židovski trgovci, jer su im trgovine opljačkane. Podivljali narod okomio se na plemstvo i na Židove, a može se pretpostaviti da su bili tako indoktrinirani od onih kojima je smetalo hrvatsko plemstvo, ali i židovska poslovnost i predanost radu (HDA, NV, 18, br. 373/1918.). Nagovoreni ljudi okomili su se na Rauchovo imanje. U Hrastovljanima je zapaljena žitnica s 50 vagona neovršene pšenice.⁴⁸⁷ U Crikvenici je njegovo dobro pretvoreno u voćni rasadnik, pa je zapravo provedena konfiskacija, što je bilo posve protivno i kaznenom i građanskom zakoniku i svakom gospodarskom načelu.

⁴⁸² Ustavnost, 26, 3. II i 27, 4. II. 1910.

⁴⁸³ Podravska hrvatska straža, 14, 16. IV. 1910.

⁴⁸⁴ Podravska hrvatska straža, 11, 26. III. 1910.

⁴⁸⁵ Srbobran, 17, 7. II. 1912. O posjetu baruna Raucha Beču Hrvatska kruna, 109, 23. XII. 1911. Zadnja njegova javna politička izjava potječe iz 1912., kad je dao izjavu Pestu hirlapu o hrvatskom pitanju (Agrarier Tagblatt, 1912., br. 226.-Die kroatische Frage).

⁴⁸⁶ Srbobran je početom 1914. objavio vijest da se Pavle Rauch sprema u Buenos Aires k hrvatskim emigrantima. (Srbobran, 13, 29. I. 1914)

⁴⁸⁷ Hrvatski državni arhiv, Narodno vijeće, kut. 18, 373/1918. i Z. Šimončić-Bobetko, Agrarna reforma na području Hrvatskog Zagorja i Podravine u međuratnom razdoblju, Povijesni prilozi, 7, 1988., 35. I ban Pavle Rauch u studenom je zatvoren u Zagrebu zajedno s Josipom Sakotićem koji je došao iz Sarajeva s garancijom da mu se neće štetiti. No za razliku od Sakotića Pavle Rauch uporno je ustrajao na svom boravku u Hrvatskoj, gdje je i umro potkraj 1933., pokopan u Pu-

24.

Ovim radom nastoji se ukazati na nepobitnost činjenice da je Hrvatska za vrijeme bana Pavla Raucha napredovala, ali i da je činjeno sve da se taj napredak spriječi i kasnije pripíše drugima. Pokazuje se da činjenice mogu biti odbačene ako ne odgovaraju vjerovanjima stranke na vlasti i da nakon dugog vremena laž može postati istina. Poslije odlaska bana Raucha s vlasti sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije-izuzev kratkog vladanja Slavka Cuvaja-vladaju banovi koji suraduju s Hrvatsko-srpskom koalicijom, pa je u društvenoj eliti, ali i u većem dijelu građanskoga sloja-zbog hegemonističke političke Mađara-zavladalo uvjerenje da budućnost Hrvatske leži u povezivanju s ostalim Južnim Slavenima. Nitko nije u tom vremenu vjerovao u mogućnost osnivanja samostalne Hrvatske jer se i ovdje ukazivalo na nepodesnost geofizičkog položaja Hrvatske da bude samostalna.

Pavle Rauch nikad nije bio Mađaron. Bio je izvan svih stranaka i vodio je politiku u interesu Hrvatske, držeći da svi koji žive na njezinom području trebaju raditi u njezinu korist.

Kao pripadnik visokoga hrvatskoga plemstva, ali njemačkoga podrijetla, barun Pavle Rauch kao ban je uživao apsolutno povjerenje cara, koji ga je rado i često primao.

Pavle Rauch izvan Hrvatske nije imao imanja, za razliku od mnogih drugih plemića. Njegov je posjed bio Martijanec kraj Ludbrega, a nabavio je i vilu "Nemo" u Crikvenici. Njegov brat Geza imao je više posjeda: Lužnicu, Stubičke toplice, palaču u Kapucinskoj 9 (danas Matoševa), i kad je umro 1923. godine njegova supruga Anny rod. Žigrović-Pretočki vodila je dugotrajnu parnicu s osiguranjem Herceg-Bosnom, koja je zbog neuplate premija potraživala 107.000 dinara, pa je morala palaču prodati gradu Zagrebu.

Pavao Rauch želio je rehabilitirati Nagodbu koju je sklopio njegov otac te pokazati da se u njezinu okviru, jer ona ipak osigurava određenu državnost Hrvatskoj, kakvu nije imao niti jedan drugi slavenski narod u Monarhiji, može izvući velika korist za Hrvatsku. On je sve svoje snage usmjerio da to dokaže, prisiljavajući mađarske vlastodršce da daju više Hrvatskoj nego što su to namjeravali.

Za Rauchova banovanja u svega dvije godine u Hrvatskoj je učinjeno više nego u čitavo postkršnjavijevsko vrijeme. On je čak prema savjetu Izidora Kršnjavog nastavio s onim akcijama s kojima se je stalo 1896., kad je Kršnjavi prestao biti predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Gradnja javnih zgrada, škola i crkava bila je u središtu njegove pažnje. Za Raucha je promicana hrvatska povijest i kultura, ali osobito gospodarstvo i socijalna politika.

Pavle Rauch znao je da se ne može sve izgraditi iz proračuna Hrvatske zemaljske vlade, niti uz pomoć centralne vlade u Budimpešti te je posegnuo za privatnim kapitalom, koji se u Hrvatskoj akumulirao u rukama banaka koje su vodili Židovi. Učinio je Hrvatsku privlačnom i za veliko austrijsko i češko bankarstvo, pa upravo u njegovo vrijeme Wiener Kredit Anstalt otvara u Zagrebu svoju podružnicu. Istovremeno se stvara osnova za ulazak toga kapitala u Bosnu i Hercegovinu.

Pavle Rauch težište je svoga rada stavio na gospodarski program, držeći da gospodarstvo treba izgraditi na zdravim osnovama te da treba osnovati škole koje će obrazovati gospodarske stručnjake. Zato je započeo reformu školstva i obrta. U tome mu je glavni savjetnik bio Antun Cuvaj. Rauchov plan da zemlju gospodarskim radom izvede na put intenzivnog razvoja i solidnog rada, ne zapostavljajući niti jednu gospodar-

sku granu, uključivši i turizam, naišla je na nepremostive zapreke koje nije znao otkloniti jer, ipak, on je bio zagorski veleposjednik, a ne građanski političar.

Pavle Rauch se oslanjao više na pripradnike plemstva nego na druge, no plemstvo ga orijentirano previše mađarski zbog sveze s mađarskim bankama, a neko i narodnjački nije podržalo. Pavle Rauch zapravo je bio žrtva mađarske politike prema Hrvatskoj, koja je težila za velikom Mađarskom do mora. Isto tako bio je i žrtva carevc konzervativnosti, koji nije shvatio da Austro-Ugarsku Monarhiju nužno treba što hitnije preurediti na demokratskom načelu, uz davanje općeg prava glasa, što je bio zahtjev naroda u svim državama Europe. Mogli bismo reći da je Rauch izgubio banstvo zbog pogrešaka vodećih ljudi u Monarhiji, koji su već od Nagodbe vodili nehrvatsku politiku, podržavajući manjinski protiv većinskog naroda. Rauch je točno shvatio da nisu opasni Mađari, koji su već dobili neke vrste državu, nego Srbi, koji su željeli Hrvatsku prevući ka Kraljevini Srbiji, kao novonastaloj i jedinjoj slavenskoj državi na Balkanu, koja je uz pomoć francuskog kapitala bila u snažnom usponu. Rauch se našao u vrtlogu političke igre europskih država, koje su željele profitirati na raspadu Turske Carevine, želeći i slabljenje Austro-Ugarske Monarhije. Istovremeno, Rauch nije imao političke samostalnosti. On je morao organizirati veleizdajničku parnicu po nalogu Dvora da bi se opravdala aneksija Bosne. Kad su europske sile priznale aneksiju, veleizdajnički je proces Dvoru postao smetnja i on je žrtvovao bana Raucha, držeći da treba nastaviti suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom, kao najidealnijom grupacijom koja uključuje građanski elitni vrh i iz redova Hrvata i iz redova Srba.

Pavle Rauch nije bio neprijateljski raspoložen prema Srbima, što dokazuju brojni činovnici koji su i za njega ostali na svojim mjestima, ili su čak za njegova banovanja postavljeni na bolja mjesta. Međutim, držao je da Srbi u Hrvatskoj, kao uostalom i pripadnici drugih naroda, trebaju raditi za korist Hrvatske, a ne svojih matičnih zemalja.

Rauchov plan da zemlju gospodarskim radom izvede na put intenzivnog razvoja i solidnog rada naišao je na neprebrodive zapreke i sa slabom pomoći Rauch je sve dublje upadao u zamke svojih neiskrenih prijatelja.

Činjenice pokazuju da banovanje Pavla Raucha nije bilo u interesu drugih nego u interesu Hrvatske te će se morati revalorizirati ovo razdoblje, jer život se jedne države, ili poludržave kakve je bila Hrvatska u to vrijeme, ne sastoji samo iz sudovanja jednoj grupi političkih protivnika, nego je mnogo raznolikiji i bogatiji. Iako je ovaj rad rađen pretežnim dijelom na temelju službenog Rauchova lista Ustavnost, koji je izlazio samo za Rauchova banovanja, vjerujem da istraživanje bilo koje teme navedene u ovom radu, i uz konzultiranje mnogo većeg broja arhivskih izvora i tiska, neće znatnije promijeniti zaključke ovog rada, koji govore posve drugo od onog što je dosad napisano u povijestima. Neprijatelji Hrvatske iskoristili su što je Pavle Rauch bio izdanak toliko omraženog i po postupcima većinom preživjelog plemstva, a istovremeno i simpatije za srpski narod, koji je stvorio prvu slavensku državu u jugoistočnoj Europi, a koja je danomice jačala, iskazujući svoju nezavisnost i neovisnost i na gospodarskom i na političkom planu. Hrvatska, svezana Nagodbom s Mađarima, a podijeljena između Austrije i Ugarske nije mogla na taj razvoj i svoje zaostajanje gledati ravnodušno te su postojale jake građanske sile koje su težile da Hrvatsku prebace u južnoslavensku konstelaciju, dajući Srbima kao najbrojnijem narodu pravo kreiranja politike. U mogućnost stvaranja samostalne, nezavisne države Hrvatske gotovo nitko tada nije vjerovao. U to je pomalo sumnjao i Pavle Rauch, držeći da se to može ostvariti tek onda kad se Hrvatska gospodarski osamostali i ojača, a mnoge su njegove odluke rađene na toj zamisli,

Banus Pavle Rauch and Croatia in his time

Baron Pavle Rauch was Banus of Croatia from January 1908 till February 1910. In the Croatian historiography this period is mentioned only for the annexation of Bosnia and Herzegovina and the trial against the Serbs for high-treason. Nevertheless this period is very important not only from a political point of view but also from an economic, architectural, cultural and social one. Using the paper *Ustavnost* - which was almost Rauch's newspaper since it appeared only during his government - and completing the provided information with other facts, this article presents a chronicle of his government in Croatia. It shows the beginning of his government and the unpleasant reception it received in Zagreb. This "cold shower" in Zagreb was organised by the Coalition of Croats and Serbs that had already opposed Rauch in the mutual Croato-Hungarian parliament in Budapest in 1906. The Coalition did not accept anything that came from the Banus. The article further mentions the position of Rauch toward the Croato-Hungarian settlement of 1868. The Banus thought it represented a framework that provided sufficient space for Croatia to accomplish many things. He therefore tried to correct many deviations that derived from the period of the "Slavonian" Banus who were more devoted to Hungary than Rauch. The article further offers certain characteristics of Rauch's officials, chiefs of certain departments and heads of provinces. There choice wasn't very lucky. The elections in February 1908 were held without any political pressure and meant the end of an intensive propaganda. The political opposition however used other methods that were very harmful for Rauch. The trial for high-treason does not get much attention because this question is already dealt with in the Croatian historiography. Much more attention is paid to the economic policy of Rauch. The article mentions his economic programme, his relation toward banks and finances, agriculture, trade and industry, social policy. It furthermore gives a picture of his relation toward schools and education, culture and care for the historical heritage. All building activities were mostly financed by the government of Croatia. During this period the palace of the government in the upper-town was built which proved that Croatia did not have the meaning of a province but of a state. The relation between Rauch and the representatives of Zagreb and Dr. Milan Amruš were complicated but even Zagreb made a certain positive progress. Rauch's relation toward Bosnia, Istria, Medimurje and Dalmatia is presented in fragments and should be further investigated. Because of the importance of traffic the article especially mentions the question of railway-development, roads, rivers and problems concerning navigation. In the end the author concludes that Rauch ought to be placed among those Banus of Croatia - like Josip Šokčević and Ivan Mažuranić - who governed on behalf of the integrity and welfare of Croatia.